

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

96

MONOGRAFIE
PROGRAMU
WIELOLETNIEGO

WARSZAWA 2019

**Polaryzacja społeczna
a stabilność ekonomiczna
w procesach rozwoju rolnictwa
i obszarów wiejskich**

**INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY**

Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich

Redakcja naukowa

dr hab. inż. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

Autorzy:

mgr inż. Bogdan Buks

dr inż. Paweł Chmieliński

dr Michał Dudek

dr hab. Marcin Gospodarowicz, prof. IERiGŻ-PIB

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGŻ-PIB

mgr inż. Danuta Lidke

prof. dr hab. Alina Sikorska

dr hab. inż. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

**ROLNICTWO POLSKIE I UE 2020+
WYZWANIA, SZANSE, ZAGROŻENIA, PROPOZYCJE**

Warszawa 2019

Mgr inż. Bogdan Buks (ORCID nr 0000-0001-7111-6279),
dr inż. Paweł Chmieliński (ORCID nr 0000-0001-8377-0702),
dr Michał Dudek (ORCID nr 0000-0002-6977-8561),
dr hab. Marcin Gospodarowicz, prof. IERiGŻ-PIB (ORCID nr 0000-0001-5011-3247),
dr inż. Bożenia Karwat-Woźniak (ORCID nr 0000-0003-2503-5181),
dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGŻ-PIB (ORCID nr 0000-0001-9369-5101),
mgr inż. Danuta Lidke (ORCID nr 0000-0003-4463-5502),
prof. dr hab. Alina Sikorska (ORCID nr 0000-0003-1793-0389) oraz
dr hab. inż. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB (ORCID nr 0000-0001-5361-0089)
są pracownikami Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej –
Państwowego Instytutu Badawczego.

Niniejsza monografia powstała w ramach realizacji tematu Programu Wieloletniego 2015-2019 zatytułowanego ***Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.***

Swoim zakresem obejmuje trzy zadania badawcze:

*Kształtowanie spójności społeczno-gospodarczej na poziomie lokalnym i regionalnym;
Mechanizmy przewyższania barier strukturalnych w rozwoju rodzinnych gospodarstw
rolnych i obszarów wiejskich;*

Przemiany gospodarki wiejskiej a programowanie polityki wobec wsi i rolnictwa.

Celem badania w roku 2019 było: identyfikacja trendów w lokalnym i regionalnym rozwoju wiejskiej przestrzeni w ujęciu wieloletnim, ocena przestrzennego zróżnicowania w ukierunkowaniu i poziomie rozwoju gospodarczego pod kątem optymalnego wykorzystania lokalnych wartości dodanych oraz ocena przemian strukturalnych w wiejskiej gospodarce w kontekście zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa.

Recenzent

Dr hab. Aleksander Grzelak, prof. Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu

Korekta

Barbara Pawłowska

Barbara Walkiewicz

Redakcja techniczna

Leszek Ślipski

Projekt okładki

Leszek Ślipski

ISBN 978-83-7658-809-4

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej

– Państwowy Instytut Badawczy

ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa

tel.: (22) 50 54 444

faks: (22) 50 54 757

e-mail: dw@ierigz.waw.pl

<http://www.ierigz.waw.pl>

Spis treści

Wstęp	7
--------------------	---

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

Rozdział 1

Zróżnicowanie poziomu rozwoju gospodarczego podregionów w Polsce w latach 2007-2016 a polityka spójności UE	11
--	----

dr Michał Dudek

1.1. Wprowadzenie	11
1.2. Zróżnicowanie terytorialne rozwoju gospodarczego podregionów	15
1.3. Zmiany poziomu zróżnicowania rozwoju gospodarczego podregionów . .	16
1.4. Środki polityki spójności w kontekście zróżnicowań terytorialnych w rozwoju gospodarczym.	21
1.5. Podsumowanie	25
1.6. Literatura	28

Rozdział 2

Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego	31
---	----

*dr inż. Bożena Karwat-Woźniak, dr inż. Paweł Chmieliński,
mgr inż. Bogdan Buks*

2.1. Wprowadzenie	31
2.2. Wskaźniki poziomu rozwoju w świetle badań literaturowych.	37
2.3. Materiał empiryczny i metodologia badań.	41
2.4. Ocena poziomu rozwoju gospodarczego województw w Polsce	46
2.5. Ocena regionalnego zróżnicowania taksonomicznych wskaźników cząstkowych Z. Hellwiga.	51
2.6. Podsumowanie i wnioski	59
2.7. Literatura	60

Rozdział 3

Zmiany strukturalne a rozwój społeczny obszarów wiejskich	65
--	----

*dr inż. Bożena Karwat-Woźniak,
dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB, prof. dr hab. Alina Sikorska*

3.1. Wprowadzenie	65
3.2. Przemiany agrarne a procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności wiejskiej.	69
3.2.1. Zmiany liczebności gospodarstw rolnych	69
3.2.2. Ekonomiczna, społeczna i środowiskowa rola małych gospodarstw rolnych	70
3.2.3. Zmniejszanie zatrudnienia w sektorze rolnym.	71
3.2.4. Pozarolnicze miejsca pracy na obszarach wiejskich	72

3.3. Znaczenie kapitału ludzkiego w kreowaniu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich	73
3.3.1. Procesy demograficzne na obszarach wiejskich	73
3.3.2. Wykształcenie mieszkańców wsi	74
3.3.3. Wzrost świadomości ekologicznej i ochrona zdrowia społeczeństwa wiejskiego	75
3.3.4. Aktywność społeczna mieszkańców i rola kobiet w rozwoju wsi ..	79
3.3.5. Technologie informacyjno-komunikacyjne	80
3.4. Rola walorów kulturowych, środowiskowych i turystycznych	81
3.4.1. Walory kulturowe, środowiskowe i turystyczne wsi	81
3.4.2. Kierunki rozwoju infrastruktury sportowo-rekreacyjnej na obszarach wiejskich	82
3.4.3. Główne wyzwania dotyczące stanu zasobów dziedzictwa kulturowego	83
3.4.4. Przykładowa koncepcja rozwoju obszarów wiejskich	83
3.5. Podsumowanie	84
3.6. Literatura	87

Rozdział 4

Wyznaczenie trendów w lokalnym i regionalnym rozwoju przestrzeni wiejskiej

dr hab. Marcin Gospodarowicz, prof. IERiGŻ-PIB,

dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGŻ-PIB, mgr inż. Danuta Lidke

4.1. Wprowadzenie	91
4.2. Kierunki rozwoju przestrzeni wiejskiej w ujęciu lokalnym i regionalnym	92
4.2.1. Strategiczne kierunki rozwoju obszarów wiejskich	93
4.2.2. Demograficzne przesłanki rozwoju przestrzeni wiejskiej	94
4.2.3. Infrastrukturalne determinanty rozwoju przestrzeni wiejskiej	104
<i>Infrastruktura techniczna</i>	<i>104</i>
<i>Infrastruktura społeczna</i>	<i>109</i>
4.2.4. Finansowo-gospodarcze przesłanki rozwoju przestrzeni wiejskiej	111
<i>Budżet jako instrument kształtujący przestrzeń wiejską</i>	<i>111</i>
<i>Aktywność gospodarcza w rozwoju przestrzeni wiejskiej</i>	<i>120</i>
4.3. Wybrane wyzwania rozwoju przestrzeni wiejskiej	125
4.3.1. Konwergencja czy dywergencja?	125
4.3.2. Problem spójności rozwoju przestrzeni wiejskiej	136
4.4. Wnioski i rekomendacje	144
4.5. Literatura	149

ANEKS – mapy, tabele i wykresy

151

Wstęp

Już przed akcesją Polski do Unii Europejskiej w dokumentach strategicznych (w tym na poziomie krajowym) zwracano uwagę na potrzebę równoważenia procesów rozwoju w kontekście regionalnym. Podkreślić jednak należy, iż w większym stopniu koncentrowano się na konieczności wspierania obszarów oraz podmiotów gospodarczych mających relatywnie największy potencjał. Tereny wiejskie nie skupiały w tym czasie największego zainteresowania wsparciem.

Przeobrażenia, jakie zaszły w polskiej gospodarce po przystąpieniu Polski do UE, dały impuls do rozwoju sektora rolnego, chociaż spowodowały również konieczność sprostania wielu nowym wyzwaniom. Zmieniające się uwarunkowania makroekonomiczne, a także dotychczas niespotykane szanse, jakie dla polskiej wsi i rolnictwa stworzyła możliwość korzystania ze wsparcia WPR i środków polityki spójności UE, przyczyniły się do przyspieszenia przeobrażeń na obszarach wiejskich.

Pomimo wszystkich pozytywnych zmian, jakie nastąpiły po akcesji Polski do UE, coraz bardziej dostrzegane jest zróżnicowanie pod względem rozwoju regionalnego, cech społecznych, a także uwarunkowań kształtujących procesy przemian. Obszary wiejskie położone w regionach o relatywnie zrównoważonej strukturze gospodarczej rozwijają się dynamicznie. Jednocześnie wyodrębniają się tereny peryferyjne, które charakteryzuje zwykle monofunkcyjność ekonomiczna, relatywnie gorsza infrastruktura czy też nasilenie problemów demograficznych (w tym starzenie się ludności, migracje) oraz wyraźnie zarysowują się problemy społeczne takie jak np. bezrobocie czy ubóstwo. Wśród zmieniających się uwarunkowań oddziałujących na rozwój obszarów wiejskich ważną rolę odgrywają także przemiany agrarne, zaawansowanie procesów dywersyfikacji funkcji gospodarstw rolnych a także zróżnicowanie przestrzenne w obrębie struktur rolniczych. W tym kontekście istotne staje się określenie poziomu spójności społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich i określenie czynników lokalnych i regionalnych oddziałujących na te procesy.

W rozdziale pierwszym monografii (*autor dr Michał Dudek*) określono skalę zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego podregionów w Polsce w latach 2007-2016 i znaczenia polityki spójności UE. Dokonano analizy zróżnicowania terytorialnego rozwoju gospodarczego podregionów (na poziomie podziału terytorialnego kraju NUTS-3) głównie z perspektywy obszarów wiejskich. W rozdziale omówiono i wykazano pozytywny związek projektów polityki spójności UE ze wzrostem gospodarczym podregionów.

Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego, w tym ocenę poziomu rozwoju gospodarczego województw w Polsce zawiera drugi rozdział mo-

nografii (autorzy: dr inż. Bożena Karwat-Woźniak, dr inż. Paweł Chmieliński, mgr inż. Bogdan Buks). W części tej przedstawiono także ocenę regionalnego zróżnicowania taksonomicznych wskaźników cząstkowych Z. Hellwiga oraz wnioski z przeprowadzonych badań i analiz.

Rozdział trzeci (autorzy: Bożena Karwat-Woźniak, prof. dr hab. Alina Sikorska i dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERIGŻ-PIB) dotyczy oceny przemian strukturalnych w wiejskiej gospodarce w kontekście zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa, jakie nastąpiły na obszarach wiejskich w Polsce po wejściu do UE. Omówione zostały przemiany agrarne w kontekście dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności wiejskiej i zmiany liczebności gospodarstw rolnych oraz rola małych gospodarstw rolnych w ujęciu ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. W dalszej części tej części monografii przedstawiono znaczenie kapitału ludzkiego w kreowaniu wielopłaszczyznowego rozwoju obszarów wiejskich. Zauważono nie tylko wzrost świadomości społeczeństwa wiejskiego w kontekście środowiskowym oraz zdrowotnym, ale także i rolę walorów kulturowych, środowiskowych i turystycznych w rozwoju obszarów wiejskich. Jako podsumowanie rozdziału podjęto próbę określenia wyzwań stojących przed unijną i polską polityką rolną w kolejnych latach członkostwa Polski w UE w kontekście zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa.

Kolejny rozdział (autorzy: dr hab. Marcin Gospodarowicz, prof. IERiGŻ-PIB, dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGŻ-PIB i mgr inż. Danuta Lidke) identyfikuje trendy w lokalnym i regionalnym rozwoju przestrzeni wiejskiej w ujęciu regionalnym. Autorzy przedstawili kierunki rozwoju przestrzeni wiejskiej w ujęciu strategicznym, regionalnym i lokalnym, w tym demograficzne, infrastrukturalne i finansowo-gospodarcze przesłanki rozwoju przestrzeni wiejskiej. Dokonali także spojrzenia na problem rozwoju przestrzeni wiejskiej z perspektywy procesów konwergencji i dywergencji oraz spójności. Rozdział kończy wnioski i rekomendacje.

Niniejsza monografia powstała w ramach realizacji tematu drugiego Programu Wieloletniego 2015-2019 zatytułowanego *Polaryzacja społeczna a stabilność ekonomiczna w procesach rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich* w roku 2019. Celem zrealizowanych prac były: identyfikacja trendów w lokalnym i regionalnym rozwoju wiejskiej przestrzeni w ujęciu wieloletnim, ocena przestrzennego zróżnicowania w ukierunkowaniu i poziomie rozwoju gospodarczego pod kątem optymalnego wykorzystania lokalnych wartości dodanych oraz ocena przemian strukturalnych w wiejskiej gospodarce w kontekście zintegrowanego rozwoju wsi i rolnictwa.

Przeprowadzone analizy oparto zarówno na badaniach własnych¹, jak i danych statystyki powszechnej (głównie GUS, Eurostat). Na potrzeby prowadzonych badań wykorzystywano również dostępne materiały pochodzące ze sprawozdań organów publicznych oraz innych instytucji działających na rzecz rolnictwa i obszarów wiejskich, a także pozycje literatury dotyczącej pokrewnych zagadnień.

Autor:

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

¹ W latach 2000, 2005 i 2011 badaniem IERiGŻ-PIB objęto wszystkie gospodarstwa domowe w 76 miejscowościach wiejskich położonych na terenie całej Polski. W roku 2016 przeprowadzono ankietę w 10 wsiach, które wybrano spośród miejscowości badanych w latach wcześniejszych (mapa A.1).

ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU ROZWOJU GOSPODARCZEGO PODREGIONÓW W POLSCE W LATACH 2007-2016 A POLITYKA SPÓJNOŚCI UE

1.1. Wprowadzenie

Silnie zaznaczającą się tendencją w rozwoju społeczno-gospodarczym jest jego terytorializacja (Prager i Thisse, 2012). Nierównomierny i różnie definiowany postęp ekonomiczny określonych terenów w obrębie krajów czy regionów łączy się przede wszystkim z procesami koncentracji kapitału, działalności biznesowych i gromadzenia się ludności w metropoliach (Gorzelaak, 2009). W konsekwencji tych zjawisk zarysowuje się podział na ośrodki rozwoju, innowacyjności i napływu mieszkańców, obejmujące duże aglomeracje i obszary z nimi powiązane oraz na peryferie tworzone przez wsie i okalające je tereny. Te ostatnie często opisuje się jako miejsca o względnie niższym poziomie zamożności ich mieszkańców i wysokim natężeniu problemów demograficznych i bytowych (De Souza, 2018; Tuziak, 2019). Współcześnie dychotomiczny wzorzec rozwoju wzmacnia globalizacja i silna konkurencja podmiotów gospodarczych na rynkach (Szymański, 2007). Zjawiska te w dużym stopniu warunkują inwestycje w kapitał rzeczowy i ludzki, które zaznaczają się w przestrzeni geograficznej w sposób selektywny (Tokarski, 2007; Brodzicki, 2014). Jednocześnie niezbędną bazę dla generowania przyrostu wartości produkcji tworzy wielkość potencjału wytwórczego danych lokalizacji, która jest kształtowana historycznie w długim okresie (North, 1994; Krugman, 2009).

Niezależnie od tych zjawisk na różnych szczeblach zarządzania publicznego podejmowane są działania na rzecz utrzymania ekspansji stref rozwoju ekonomicznego, jak również realizowane są programy wspomagające tereny cechujące się zapóźnieniami, problemami strukturalnymi i demograficznymi. Aktywność zorientowaną na tworzenie korzystnych warunków funkcjonowania dla ludności ze wszystkich regionów, w tym przede wszystkim dla spójności rozwoju, podejmowana jest na poziomie UE (Molle, 2015). Wspomniane zadanie formułowane jest w wielu dokumentach strategicznych, a jego osiągnięciu służyć mają różnorodne instrumenty polityki gospodarczej i regionalnej (Traktat o funkcjonowaniu..., 2016). W określaniu skali i kierunków interwencji w ramach UE istotną rolę odgrywają państwa członkowskie, które w obrębie ogólnych priorytetów rozwojowych kształtują szczegółowe plany, warunki i sposoby osiągnięcia wyznaczonych celów.

Od początku członkostwa w UE Polska należała do grupy krajów potransformacyjnych z wyraźnie zaznaczającymi się różnicami terytorialnymi w poziomie rozwoju. Dlatego w momencie przystąpienia do tego ugrupowania krajowa polityka regionalna była zorientowana na wspomaganie reform gospodarczych i instytucjonalnych, wspieranie nadrobienia dystansu ekonomicznego w stosunku do tzw. państw starej UE oraz niwelowanie dysproporcji wewnętrznych (zwłaszcza pomiędzy wschodem a zachodem kraju) (Gorzelał, 2002; Korenik, 2010). Osiągnięciu tych założeń sprzyjały: relatywnie niska wyjściowa wartość produkcji globalnej, chłonny rynek wewnętrzny, konkurencyjne koszty prowadzenia działalności gospodarczej (zwłaszcza niskie ceny i koszty pracy) oraz duża atrakcyjność dla kapitału zagranicznego (Hausner i Mazur, 2015). Dynamiczny wzrost gospodarczy w pierwszej połowie XXI wieku został jednakże ograniczony przez globalny kryzys ekonomiczny. Pogarszającej się koniunkturze towarzyszyły działania stabilizacyjne m.in. w formie inwestycji publicznych w infrastrukturę transportową i techniczną, a w dalszej kolejności w poprawę kwalifikacji i umiejętności ludności oraz wspieranie przedsiębiorczości. Warto zaznaczyć, że znaczna część środków publicznych zaangażowanych na realizację wymienionych przedsięwzięć pochodziła z funduszy UE (*Przegląd Regionalny...*, 2017).

System realizacji polityki regionalnej wspieranej ze środków UE w wymiarze terytorialnym miał w pierwszej kolejności wzmocnić konkurencyjność gospodarki, czyli oddziaływać na procesy wzrostu w dużych miastach (koncentracja wspomagania rozwoju). Jednocześnie zakładano, że zaangażowane środki umożliwią rozprzestrzenianie się pozytywnych efektów ekonomicznych na pozostałych terenach, w tym także na obszary wiejskie i peryferyjne (dyfuzja rozwoju) (Krajowa Strategia..., 2010; Koncepcja Przestrzennego..., 2011). W związku z dużą skalą interwencji publicznej w procesy gospodarcze istotną staje się analiza podjętych działań, a w szczególności ich znaczenie dla procesów rozwoju gospodarczego w aspekcie terytorialnym, w tym zwłaszcza biorąc pod uwagę poziom urbanizacji poszczególnych obszarów. Dlatego celem tej części monografii było określenie zmian zróżnicowania rozwoju gospodarczego na szczeblu jednostek terytorialnych uwzględniających istnienie kontinuum miejsko-wiejskiego w kontekście celów i efektów realizacji polityki spójności UE w Polsce.

Wykorzystaną w opracowaniu miarą rozwoju gospodarczego była wartość PKB *per capita*. Stanowi ona powszechny, aczkolwiek dyskusyjny miernik postępu ekonomicznego (Block, 1990, Fitoussi i in., 2013). Poziom zmian zróżnicowania rozwoju analizowano w oparciu o statystyczne wskaźniki dyspersji i koncentracji, tj. współczynnik zmienności, indeks Giniego oraz modele regresji liniowej, służące ocenie stopnia konwergencji wybranych jednostek terytorialnych. Wymienione mierniki statystyczne posłużyły do analizy procesu konwergencji typu *sigma*

(δ -konwergencja), identyfikującej zmienność PKB na mieszkańca. Z kolei dla określenia konwergencji/dywergencji typu beta (β -konwergencja) wykorzystano oszacowania funkcji regresji, gdzie zmienną niezależną był logarytm naturalny PKB *per capita* w 2007 roku, a zmienną zależną logarytm naturalny dynamiki jego zmian na mieszkańca w latach 2007-2016². Przy identyfikacji konwergencji typu beta oprócz oceny współczynnika regresji wykorzystano parametr β zwany współczynnikiem zbieżności³, który obliczono według wzoru:

$$\beta = -\ln(1 + b)/T ,$$

gdzie:

b oznaczał współczynnik regresji, a T czas między pierwszą a ostatnią obserwacją (Próchniak, 2006).

Dodatkowo na potrzeby zidentyfikowania oddziaływania innych czynników na zmiany w zróżnicowaniu terytorialnym poziomu rozwoju gospodarczego oszacowano model konwergencji warunkowej typu beta, gdzie dynamikę PKB *per capita* uzależniono od czynników mających na celu zwiększenie spójności ekonomicznej: skumulowanej wartości środków wydatkowanych na realizację projektów współfinansowanych z funduszy polityki spójności UE i przypadających na jednego mieszkańca w latach 2007-2015, jak również od zmiennych odzwierciedlających sytuację gospodarczą jednostki terytorialnej, tj. od liczby osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na tysiąc ludności w 2007 r. (wskaźnik poziomu przedsiębiorczości) oraz udziału bezrobotnych rejestrowanych wśród osób w wieku produkcyjnym w 2007 r. (sytuacja na rynku pracy). W takim przypadku estymowany model regresji β -konwergencji warunkowej miało następującą postać:

$$\ln(\Delta y_{it}) = a + b \ln y_{i,t-1} + \gamma \ln Z_{it} + f \ln D_{i2007} + g \ln U_{i2007} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

gdzie:

y – poziom oraz stopa wzrostu PKB *per capita* dla podregionu i w okresie t ;

Z – skumulowana wartość projektów realizowanych z dofinansowaniem z funduszy UE *per capita* dla podregionu i w okresie t ;

D – liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na tys. ludności dla podregionu i w 2007 r.;

² O identyfikacji konwergencji bądź dywergencji decydował znak współczynnika regresji b – ujemny świadczył o procesie dywergencji, a dodatni o konwergencji (Wicki, 2012; Wasilewski, 2013).

³ Jeżeli $\beta > 0$, to zachodziła konwergencja gospodarcza, w sytuacji gdy $\beta < 0$ miała miejsce dywergencja (Próchniak, 2006).

U – udział bezrobotnych rejestrowanych wśród osób w wieku produkcyjnym dla podregionu i w 2007 r.;

ε – reszta równania;

a, b, y, f, g – szacowane współczynniki regresji.

Przedstawiona w opracowaniu analiza dotyczyła polskich podregionów, czyli jednostek podziału terytorialnego określanych mianem NUTS-3, będących w warunkach krajowych zwykle zgrupowaniem kilku powiatów. Wykorzystana w tekście geograficzna klasyfikacja obszarów w aspekcie kontinuum miejsko-wiejskiego pochodziła z Eurostatu (*urban-rural typology*) (Eurostat, 2013). Dane o wartości PKB, liczbie mieszkańców, poziomie bezrobocia rejestrowanego i liczbie osób prowadzących działalność gospodarczą w podregionach zaczerpnięto z bazy Bank Danych Lokalnych GUS (BDL GUS). Z kolei informacje na temat wykorzystania środków finansowych polityki spójności z funduszy strukturalnych (Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego – EFRR, Europejskiego Funduszu Społecznego – EFS oraz Fundusz Spójności – FS) pochodziły z Krajowego Systemu Informatycznego KSI SIMIK (KSI SIMIK), stworzonego na potrzeby zbierania i agregacji podstawowych danych dotyczących programów operacyjnych współfinansowanych ze środków finansowych UE oraz zarządzania i monitorowania ich wdrażania w Polsce⁴. W opracowaniu wzięto pod uwagę całkowitą wartość pieniężną umów na realizację projektów zrealizowanych do końca grudnia 2016 roku w ramach Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia – Narodowej Strategii Spójności 2007-2013 (NSRO 2007-2013), obejmującej pięć programów ogólnokrajowych: Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka 2007-2013 (PO IG), Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2007-2013 (PO IiŚ), Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007-2013 (PO KL), Program Operacyjny Pomoc Techniczna 2007-2013 (PO PPT), Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007-2013 (PO RPW) oraz szesnaście Regionalnych Programów Operacyjnych realizowanych w województwach (dalej w tekście określa się je jako wartość projektów polityki spójności)⁵.

⁴ Dane dotyczące środków polityki spójności przypadające na regiony NUTS-3 stanowią wartości szacunkowe. System SIMIK nie zawierał bowiem informacji o sposobie podziału środków pomiędzy jednostki terytorialne. Z tego powodu zastosowano w nim algorytm przeliczania oparty na miejscach realizacji projektów zarejestrowanych we wnioskach i umowach o dofinansowanie, zakładający równomierny podział kwot projektów na poszczególne jednostki administracyjne (gminy, powiaty i województwa). Środki na programy ogólnokrajowe i wojewódzkie rozłożono na podregiony proporcjonalnie do udziału poszczególnych podregionów w ogólnej sumie wydatków (*Wpływ członkostwa...*, 2014).

⁵ Środki z budżetu UE dotyczyły unijnej perspektywy finansowej 2007-2013 i zgodnie z zasadą $n+3/n+2$ wydatkowano je w Polsce do końca 2015 roku.

1.2. Zróżnicowanie terytorialne rozwoju gospodarczego podregionów

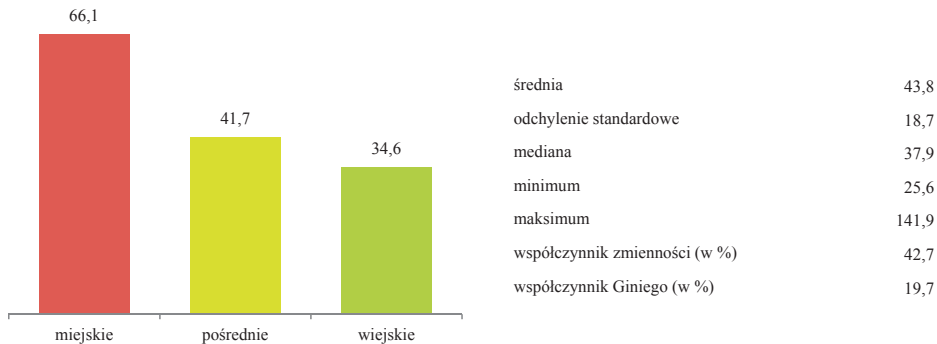
Zgromadzone dane dotyczące wielkości PKB na mieszkańca w podregionach wskazywały, że poziom rozwoju gospodarczego w Polsce cechował się zróżnicowaniem terytorialnym. Skalę tej dysproporcji trudno jednak ocenić w sposób jednoznaczny. O jej dużej wielkości świadczyło porównanie skrajnych grup podregionów w badanej populacji. Dziesięć podregionów o najwyższym poziomie rozwoju charakteryzowała przeciętnie niespełna trzykrotnie wyższa wartość PKB *per capita* niż w przypadku jednostek terytorialnych o najniższym poziomie tego wskaźnika. Niemniej ponad dwie trzecie podregionów cechowało PKB na mieszkańca niższe od średniej, która w 2016 roku wynosiła 43,8 tys. zł. Umiarkowany poziom różnic rozwojowych między podregionami dokumentowały także wartości współczynnika zmienności (42,7%) oraz indeksu Giniego (19,7%) (wykres 1.1).

Przeprowadzone badania dowiodły, że na zróżnicowanie terytorialne rozwoju podregionów nakładał się podział kraju wyrażony przez klasyfikacje jednostek terytorialnych ze względu na stopień urbanizacji (kontinuum miejsko-wiejskie). W 2016 roku najwyższe wartości PKB na mieszkańca odnotowano dla podregionów miejskich (średnia 66 tys. zł), a zwłaszcza dla największych ośrodków zurbanizowanych, czyli miast: Warszawy, Poznania, Krakowa i Wrocławia⁶. Podregiony pośrednie charakteryzowały się średnią wartością PKB *per capita* o jedną trzecią mniejszą (41,7 tys. zł.), a wiejskie niższą o połowę (34,6 tys. zł). Odnotowane odmienności w poziomie zamożności podregionów należy łączyć z różnicami w ich strukturze gospodarczej i produktywności zlokalizowanych tam branż (Gorzelać, 2002).

Analiza zgromadzonych informacji wskazywała, że względnie najniższy PKB na mieszkańca notowano na południu i południowym wschodzie kraju, tj. w podregionach wiejskich: przemyskim, chełmsko-zamojskim, nowotarskim i krośnieńskim (mapa 1.1). W 2016 roku wartość rozpatrywanego wskaźnika rozwoju dla tych jednostek terytorialnych wahała się od 25,6 do 28,1 tys. zł. W wymienionych podregionach natężenie prowadzenia działalności gospodarczych było względnie niewielkie. Odnotowano tam z kolei względnie duże znaczenie stosunkowo niskoproduktywnych branż, w tym przede wszystkim działalności rolniczej. Na tle wymienionych obszarów najwyższe wskaźniki rozwoju dotyczyły podregionów miejskich tworzonych przez aglomeracje położone w różnych częściach kraju (tj. miasta: Warszawa, Poznań, Kraków, Wrocław). Wysoki poziom produkcji globalnej wynikał ze skupienia w metropoliach działalności gospodarczych, w tym wysokoproduktywnych przedsiębiorstw z udziałem kapitału zagranicznego.

⁶ W ich przypadku poziom PKB na mieszkańca wahał się w 2016 roku od 80 do 141 tys. zł.

Wykres 1.1. PKB *per capita* w podregionach w Polsce w 2016 roku (tys. zł) – statystyki opisowe

Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS.

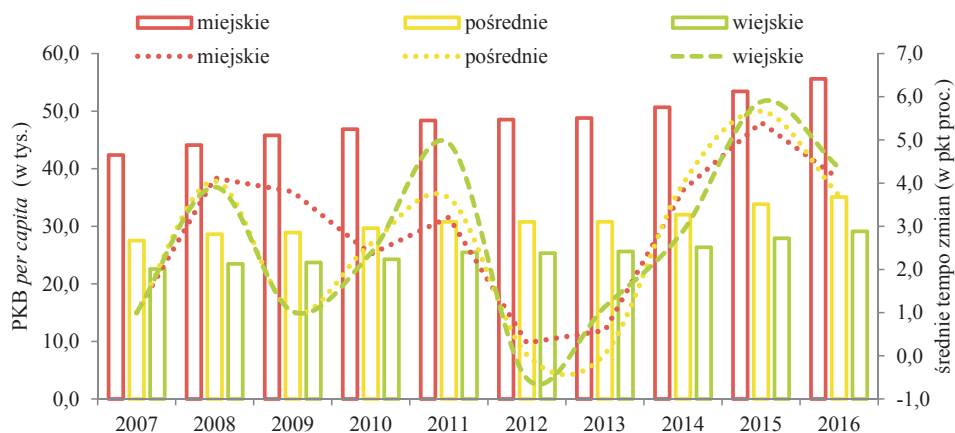
Oprócz terenów najbardziej zurbanizowanych wysoki wskaźnik rozwoju zaznaczył się dla podregionów płockiego, legnicko-głogowskiego i warszawskiego-zachodniego. Znacząca wartość PKB na mieszkańca dla pierwszego z nich, klasyfikowanego jako wiejski, wiązała się z funkcjonowaniem na jego terenie podmiotów branży petrochemicznej (głównie PKN Orlen S.A.), które charakteryzowały się wysokimi zyskami i intensywną działalnością eksportową. Z kolei na wysoki poziom rozwoju podregionów legnicko-głogowskiego i warszawskiego-zachodniego określanych jako pośrednie wpływały odpowiednio działalność jednej z największych krajowych spółek KGHM Polska Miedź S.A. oraz duże nasycenie działalności gospodarczych zlokalizowanych w sąsiedztwie aglomeracji warszawskiej (m.in. firmy branży: motoryzacyjnej, meblarskiej, farmaceutycznej, spożywczej, handlowej).

1.3. Zmiany poziomu zróżnicowania rozwoju gospodarczego podregionów

Z przeprowadzonych analiz wynikało, że w latach 2007-2016 we wszystkich podregionach nastąpił rozwój gospodarczy. Realnie w przypadku rozpatrywanych jednostek terytorialnych wzrost przypadający na mieszkańca wahał się od 3 do 59%. Zwiększenie PKB wynikało głównie z determinant cyklicznych, którym towarzyszyła rosnąca konsumpcja prywatna i publiczna. Znaczący poziom spożycia, decydujący w warunkach krajowych o poziomie i tempie wzrostu, wzmacniała jednocześnie dobra sytuacja na rynku pracy (spadek bezrobocia) oraz rosnące płace. W analizowanym okresie dobra koniunktura łączyła się również na ogół z wysoką aktywnością w podstawowych rodzajach działalności, efektywnymi nakładami brutto na środki trwałe (zwykle dodatnia stopa wzrostu akumulacji), a w mniej-

szym stopniu z trendem wzrostowym w obrotach handlu międzynarodowego na korzyść eksportu (Raport o rozwoju..., 2016). Niezależnie od dobrej sytuacji ekonomicznej polskie podregiony cechowały się terytorialnym zróżnicowaniem zmian rozwoju gospodarczego. PKB na mieszkańca rósł relatywnie najbardziej w podregionach miejskich (wykres 1.2).

Wykres 1.2. Zmiany PKB *per capita* dla podregionów w Polsce w latach 2007-2016 (w cenach stałych)

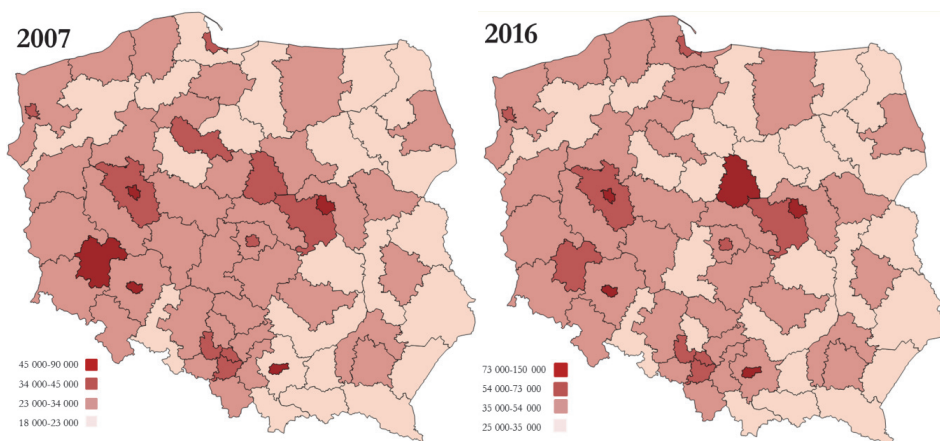
Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS.

Dla miejskich jednostek terytorialnych w latach 2007-2016 PKB *per capita* w cenach stałych zwiększyło się o 31%, tj. z 42,4 do 55,6 tys. zł, a przeciętna dynamika tego wzrostu wyniosła 2,3%. Na tym tle podregiony wiejskie rozwijały się w nieznacznie mniejszym stopniu, choć w tym samym średnim tempie (2,3%). W ich przypadku w analizowanym okresie PKB na mieszkańca realnie wzrósł o 29%, tj. z 22,6 do 29,1 tys. zł. Stopa wzrostu gospodarczego na mieszkańca i jego średnie tempo dla podregionów wiejskich i miejskich była wyższa niż dla podregionów pośrednich (realny wzrost PKB *per capita* o 27% przy przeciętnej dynamice 1,1%). W przypadku podregionów wiejskich i pośrednich oddziaływanie efektu względnie niższej bazy wzrostu gospodarczego wyraźnie się nie uwidoczniło, co świadczyło o braku zaznaczania się konwergencji rozwoju wewnątrz kraju między miastami a pozostałymi obszarami.

Analizując zebrane dane dotyczące wartości PKB *per capita* w skali podregionów, można zauważyć, iż terytorialne różnice rozwoju między nimi utrzymały się (mapa 1.1). Większość rozpatrywanych jednostek terytorialnych zachowało dotychczasową pozycję pod względem wielkości wskaźnika PKB na mieszkańca. Między 2007 a 2016 rokiem trzy podregiony polepszyły swoje rela-

tywne położenie. Należały do nich podregion krakowski i gdański (tereny pośrednie), które przemieściły się z kategorii podregionów o bardzo niskim poziomie rozwoju do grupy podregionów o niskim poziomie rozwoju i podregion płocki (wiejski), który znalazł się w kategorii podregionów o względnie najwyższym poziomie rozwoju (mapa 1.1). W odniesieniu do sześciu podregionów nastąpiło pogorszenie względnej pozycji wyznaczonej wartością PKB *per capita*. W grupie tej znalazły się dwa podregiony miejskie (bytomski i bydgosko-toruński), jeden pośredni (legnicko-głogowski) i trzy wiejskie (ciechanowski, sieradzki i włocławski). W tym ostatnim przypadku odnotowano przesunięcie do kategorii o najniższym poziomie rozwoju gospodarczego.

Mapa 1.1. PKB *per capita* w podregionach w Polsce w 2007 i 2016 roku (zł)

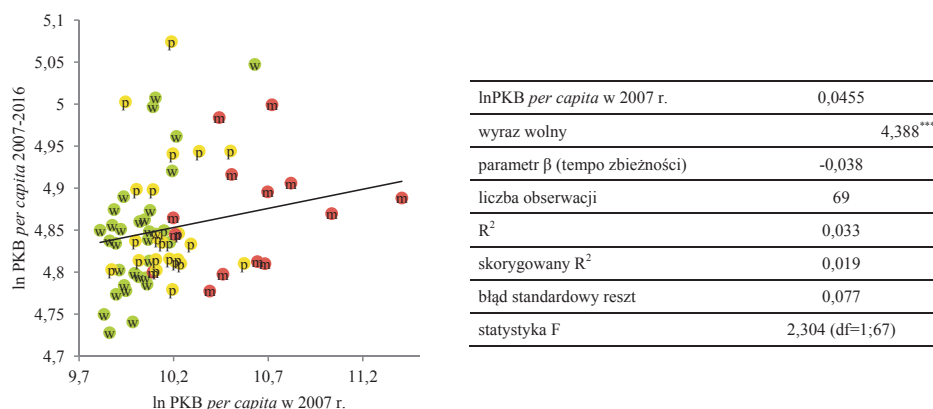

Źródło: opracowanie własne na podstawie Portalu Geostatystycznego i danych BDL GUS.

Przewagę jednostek, które obniżyły miejsce w rankingu zamożności nad grupą obszarów notujących awans w tej klasyfikacji należy wiązać ze zjawiskiem narastania terytorialnych różnicowań ekonomicznych w skali kraju. Zarówno w 2016, jak i w 2007 roku relatywnie najwyższy poziom PKB na mieszkańca zaznaczył się w podregionach będących dużymi ośrodkami miejskimi, położonych w: centralnej, zachodniej, południowej i południowo-zachodniej części Polski (podregiony miast: Warszawy, Poznania, Wrocławia i Krakowa) (mapa 1.1). Z kolei w obu wskazanych latach względnie najniższy poziom rozwoju dotyczył podregionów wiejskich zlokalizowanych w pasie wschodnim, tj. od północy, przez centrum aż po południe kraju (ełcki, suwalski, bialski, puławski), jak również wyspowo w zachodniej części kraju (szczecinecko-pyrzycki, chojnicki, pilski i nyski) (mapa 1.1).

Odnotowane w ciągu rozpatrywanego okresu niewielkie zmiany terytorialne w zakresie natężenia i kierunku rozwoju wskazywały na zachowanie dystansów w poziomie zamożności między polskimi podregionami. Zjawisko to potwierdziły uzyskane wyniki modelu konwergencji bezwarunkowej typu beta. Wynikało z nich bowiem, że w grupie analizowanych jednostek terytorialnych w okresie między 2007 a 2016 rokiem zaznaczała się dodatnia korelacja między dynamiką wzrostu PKB *per capita* a początkowym poziomem tego wskaźnika (wykres 1.3).

Wykres 1.3. Wyniki estymacji modelu konwergencji bezwarunkowej w Polsce w podziale na podregiony (2007-2016)

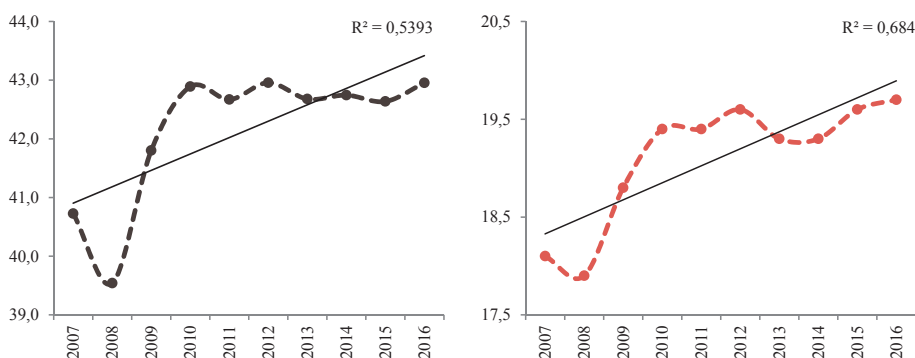
Oznaczenie podregionów: m – miejskie; p – pośrednie; w – wiejskie. Oznaczenie wartości empirycznego poziomu istotności – * $p < 0,10$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$. W modelu wykorzystano logarytm naturalny zmiennych: zmienna zależna – dynamika zmian PKB *per capita* w latach 2007-2016 w cenach stałych; zmienna niezależna – lnPKB *per capita* w 2007 r. – PKB *per capita* w podregionie w 2007 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS.

Współczynnik beta w estymowanym równaniu osiągnął niewielką dodatnią wartość (0,046), a wyliczone tempo zbieżności było niskie i ujemne (-0,038). Przytoczone rezultaty wskazywałyby zatem na nieznaczne uwidacznianie się dywergencji rozwoju. Jednakże odnotowany brak istotności statystycznej zmiennej niezależnej w modelu nie pozwalał na sformułowanie takiego wniosku. Rozpatrywany związek między tempem wzrostu gospodarczego na mieszkańca a jego poziomem w okresie wyjściowym cechował się małą siłą i był dodatni (współczynnik korelacji liniowej wynosił 0,182). Warto podkreślić, że wysokie tempo wzrostu gospodarczego zaznaczało się we wszystkich kategoriach podregionów niezależnie od stopnia zurbanizowania oraz bazowej wartości poziomu rozwoju.

Uwidacznianie się niewielkiego narastania zróżnicowań w poziomie rozwoju podregionów w Polsce dokumentowały również wyniki analizy wartości współczynnika zmienności oraz indeksu Giniego (wykres 1.4). Odnotowane wielkości wymienionych wskaźników świadczyły o narastaniu dywergencji rozwoju (typu sigma). W latach 2007-2016 dla wszystkich rozpatrywanych jednostek terytorialnych wartość pierwszego z nich zwiększyła się z 41 do 43%, a drugiego wzrosła z 18 do 20%. Trzeba przy tym zaznaczyć, że względnie największą zmienność wartości PKB *per capita* i jej koncentrację przy najmniejszej dynamice zmian odnotowano w grupie podregionów miejskich. W analizowanym okresie współczynnik zmienności dla tych jednostek terytorialnych wahał się od 37 do 41%, a indeks Giniego przyjmował wartości z przedziału 19-21%.

Wykres 1.4. Zmiany wartości współczynnika zmienności (lewa strona) i współczynnika Giniego (prawa strona) PKB *per capita* dla podregionów w Polsce w latach 2007-2016

Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS.

Z kolei w grupie podregionów wiejskich w całym badanym okresie zarówno zmienność wartości PKB *per capita*, jak i jego koncentracja były względnie znacznie mniejsze. Współczynnik zmienności wahał się od 18 do 27% i wykazywał tendencję rosnącą. Indeks Giniego PKB na mieszkańca przyjmował wartości z przedziału od 8 do 12% i w rozpatrywanym przedziale czasowym również się zwiększał. Należy dodać, że przyrost poziomu zróżnicowania i koncentracji rozwoju w przypadku podregionów wiejskich był relatywnie największy (był to m.in. efekt niskich wartości początkowych). Na tym tle w grupie podregionów pośrednich notowano względnie najmniejszy poziom zróżnicowania i skupienia rozwoju. W latach 2007-2016 na terenach pośrednich zaznaczyła się tendencja do niewielkiego ograniczenia zróżnicowań gospodarczych mierzonych wskaźnikami dyspersji i koncentracji.

1.4. Środki polityki spójności w kontekście zróżnicowań terytorialnych w rozwoju gospodarczym

Problem istnienia różnic terytorialnych w poziomie rozwoju gospodarczego dostrzeżono w treści krajowych dokumentów strategicznych. Opracowania planistyczne zakładały m.in. potrzebę podejmowania działań wzmacniających konkurencyjność gospodarki i zwiększających zatrudnienie przy zachowywaniu spójności w wymiarze ekonomicznym i terytorialnym (Krajowa Strategia... 2010; Koncepcja Przestrzennego... 2011). W latach 2007-2015 podstawę realizacji wymienionych celów polityki regionalnej stanowiły koncepcje, instrumenty oraz środki finansowe ustalone w ramach dokumentu NSRO 2007-2013, określającego system wdrażania polityki spójności UE w Polsce. Zaprojektowane tam wsparcie procesów rozwojowych realizowano poprzez programy o różnym zasięgu geograficznym. Łączny budżet zaplanowany na finansowanie projektów polityki spójności wyniósł 85,6 mld euro, z czego 67,3 mld euro pochodziło z UE, 11,9 mld z krajowych środków publicznych a 6,4 mld ze strony podmiotów prywatnych.

Relatywnie największe finansowanie (42% całkowitej alokacji środków polityki spójności) przypadło na PO IiŚ. Jego celem była poprawa atrakcyjności inwestycyjnej Polski poprzez budowę i rozbudowę infrastruktury technicznej (głównie transportowej, tj.: duże projekty drogowe, kolejowe, transportu lotniczego i publicznego w miastach), a także ochronę i polepszenie stanu środowiska naturalnego. Ocenia się, iż program ten miał głównie wpływ na polepszenie stanu infrastruktury i środowiska w metropoliach, miastach wojewódzkich oraz w zachodniej części kraju (Obarymska-Dzierzgwa i in., 2017).

PO KL, na który przypadało 15% alokacji środków polityki spójności, miał przyczynić się do lepszego wykorzystania potencjału ludzkiego poprzez zwiększanie zatrudnienia, wspieranie systemu edukacji i kształcenia oraz ochrony zdrowia, integracji społecznej oraz administracji publicznej. W badaniach oceniających realizację projektów w ramach tego programu stwierdzono względnie największe pozytywne zmiany w dziedzinie edukacji i kształcenia. Z kolei pod względem trafności, adekwatności i skuteczności przyznawane wsparcie było stosunkowo najkorzystniejsze dla przedsięwzięć realizowanych w obszarze rynku pracy (Laboratorium Badań Społecznych, 2015).

Pod względem wielkości budżetu istotnym komponentem realizującym politykę spójności w Polsce był PO IG (13% budżetu polityki spójności), który miał wspomagać krajową innowacyjność i przedsiębiorczość, głównie poprzez pomoc dla firm i jednostek naukowych. Interwencje w ramach programu różnie oddziaływały na wzrost innowacyjności. Duże rozdrobnienie interwencji i środ-

ków finansowych nierzadko było barierą dla nowatorskich projektów wymagających z reguły wysokich nakładów. Niemniej połowa wspieranych przez program rozwiązań produktowych można było uznać za innowacje w skali międzynarodowej (WYG PSDB Sp. z o.o., 2015).

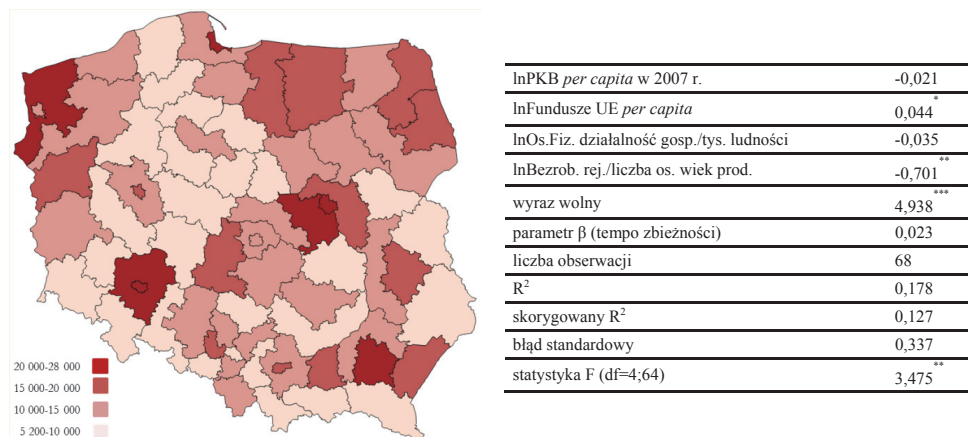
W porównaniu do pierwszych lat członkostwa w UE w następnym okresie programowania polityka spójności w Polsce uległa większej decentralizacji. Wdrażano wtedy specjalny program dla pięciu najbiedniejszych wschodnich województw (warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, podkarpackie i świętokrzyskie) i przeznaczono na niego 4% całkowitej alokacji środków polityki spójności. W całym systemie istotne znaczenie okazało się też mieć RPO, na finansowanie których przeznaczono 24% alokacji NSRO 2007-2013⁷.

Z szacunków przeprowadzonych na podstawie informacji pochodzących z KSI SIMIK w skali wszystkich podregionów w Polsce na realizację projektów polityki spójności w ramach NSRO 2007-2013 w latach 2007-2015 wydatkowano łącznie 502 mld zł. Intensywność wykorzystania tych środków finansowych była zróżnicowana terytorialnie (współczynnik zmienności wartości projektów *per capita* wynosił 41%, a indeks Giniego kształtował się na poziomie 22%). O zauważalnej skali różnic wykorzystania środków rozwojowych między podregionami świadczył fakt, iż pod względem wartości finansowej zrealizowanych przedsięwzięć polityki spójności przypadającej na mieszkańca, dziesięć czołowych jednostek terytorialnych osiągnęło przeciętną wartość tego wskaźnika ponad trzykrotnie wyższą niż tereny zajmujące dziesięć najniższych lokat w tej klasyfikacji. Tym samym można stwierdzić, że skala zróżnicowań rozwoju gospodarczego podregionów była zbliżona do poziomu zmienności wykorzystania wsparcia polityki spójności. Jednocześnie, podobnie jak w przypadku wartości PKB na mieszkańca, wysokie natężenie alokacji nakładów na projekty w podre-

⁷ Wielokierunkowym interwencjom polityki spójności UE w latach 2007-2015 w oparciu o programy operacyjne towarzyszyły istotne środki pieniężne przewidziane na realizację w Polsce WPR, skierowane na obszary wiejskie oraz do sektora rolno-spożywczego. Wynosiły one łącznie około 29,9 mld euro i obejmowały interwencję rynkową i wsparcie producentów rolnych w postaci płatności bezpośrednich, jak również transfery dla użytkowników gospodarstw rolnych związane ze świadczeniem usług środowiskowych, prowadzeniem działalności na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania, odchodzeniem z rolnictwa, jak również modernizacją majątku produkcyjnego i wsparciem przetwórstwa rolno-spożywczego (Nurzyńska, 2016). W latach 2007-2013 na płatności bezpośrednie Polska otrzymała z UE około 15 mld euro, a na rozwój wsi finansowany z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich – EFRROW w ramach Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013) przeszło 13 mld euro. Dodatkowo w ramach polityki rybnactwa i rybołówstwa za pośrednictwem Programu Operacyjnego Zrównoważony Rozwój Sektora Rybołówstwa i Nadbrzeżnych Obszarów Rybackich 2007-2013 wspierano rybaków i gospodarstwa rybackie, zakłady przetwórstwa i handlu ryb, podmioty prowadzące chów i hodowle ryb, jak również tereny, które są zależne od sektora rybnego.

gionach związane było ze stopniem ich urbanizacji. Relatywnie najmniejszą wartość przedsięwzięć w ramach NSRO 2007-2013 na mieszkańca odnotowywano bowiem zwykle na obszarach wiejskich. Wynosiła ona przeciętnie 10,6 tys. zł, czyli o 29% mniej niż w przypadku podregionów pośrednich (13,7 tys.) i o 41% mniej niż w miejskich (15,0 tys.). Niemniej trzeba podkreślić, że w skali kraju rozmieszczenie wsparcia polityki spójności nie przebiegało wedle tradycyjnego wzorca podziału rozwojowego kraju na wschód i zachód, lecz było względnie bardziej rozproszone. Środki publiczne NSRO 2007-2013 we względnie największej skali absorbowały duże miasta i podregiony pośrednie położone zwykle w ich sąsiedztwie w różnych częściach Polski. Projekty polityki spójności o znaczącej wartości finansowej realizowały także podmioty prywatne i publiczne w podregionach pośrednich i wiejskich z północno-wschodniej (podregiony: olsztyński, ełcki, suwalski i podlaski) i południowo-wschodniej części kraju (podregiony: rzeszowski, tarnowski, lubelski, przemyski) (mapa 1.2).

Mapa 1.2. Łączna wartość projektów polityki spójności *per capita* w podregionach (zł) (lewa strona) oraz wyniki estymacji modelu konwergencji warunkowej w Polsce w podziale na podregiony (prawa strona)

Oznaczenie wartości empirycznego poziomu istotności – * $p < 0,10$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$.

Uwaga: W modelu wykorzystano logarytm naturalny zmiennych: zmienna zależna (Y) – dynamika zmian PKB *per capita* w latach 2007-2016 (w cenach stałych); zmienne niezależne: lnPKB – PKB *per capita* w regionie w 2007; lnFundusze – całkowita wartość umów realizowanych w ramach programów operacyjnych współfinansowanych z funduszy UE w latach 2007-2015 (stan na 31.12.2018 r.); lnOs.Fiz. – liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą na tys. ludności w 2007 r.; lnBezrob. – udział bezrobotnych rejestrowanych wśród osób w wieku produkcyjnym w 2007 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS i KSI SIMIK 07-13.

Jak wspomniano wcześniej, względnie największą wartość zrealizowanych projektów polityki spójności zaznaczyła się w podregionie rzeszowskim, podregionie miasto Warszawa oraz w podregionach: trójmiejskim, szczecińskim i wrocławskim. Znacząca koncentracja przedsięwzięć NSRO 2007-2013 w wymienionych jednostkach terytorialnych wynikała z przeprowadzania kosztochłonnych inwestycji infrastrukturalnych, takich jak m.in. rozbudowa i modernizacja systemu transportowego (obwodnice, drogi, lotniska, komunikacja publiczna) oraz ze znaczącej pomocy dla przedsiębiorstw, w tym inwestycji na badania i rozwój (*Przegląd Regionalny...*, 2017b). W przypadku wymienionych obszarów duże przedsięwzięcia infrastrukturalne stanowiły od 40 do 60% wszystkich wydatków w ramach programów operacyjnych (*Wpływ członkostwa...*, 2014). Przykładowo, względnie największą wartość projektów na mieszkańca w podregionie rzeszowskim wiązała się m.in. z objęciem tych terenów dodatkowym programem operacyjnym (PO RPW) oraz realizacją dwóch dużych inwestycji transportowych – budowy autostrady A4 oraz modernizacji linii kolejowej Kraków–Rzeszów (*Wpływ członkostwa...*, 2014).

Spośród innych kierunków interwencji polityki spójności UE w Polsce znaczące były przedsięwzięcia związane z: rynkiem pracy, integracją społeczną, edukacją i szkoleniami, przedsiębiorczością, badaniami i rozwojem oraz ochroną środowiska. Ze względu na dopasowanie do tematyki konkursów i rozwiniętą bazę instytucjonalno-gospodarczą wydatki na te dziedziny skupiały się raczej w podregionach miejskich, a w dalszej kolejności w podregionach pośrednich (Modranka, 2018). Względnie najmniejsza przeciętna wartość na mieszkańca takich przedsięwzięć dotyczyła obszarów wiejskich w różnych częściach kraju, co wiązało się z reguły ze względnie niższym natężeniem projektów infrastrukturalnych, ale także ze stosunkowo mniejszą zdolnością absorpcyjną środków zewnętrznych ze strony podmiotów prywatnych i publicznych (region świecki, pільski, chełmsko-zamojski, koniński) (Gorzelał, 2019).

Z przeprowadzonych badań wynikało, że poziom intensywności realizacji projektów w ramach NSRO 2007-2013 w polskich podregionach był istotnie statystycznie i dodatnio powiązany z ich rozwojem gospodarczym. W rozpatrywanym okresie odnotowano pozytywną oraz istotną statystycznie zależność ($p < 0.10$) między wartością przedsięwzięć polityki spójności przypadającą na mieszkańca a dynamiką wzrostu PKB *per capita* (współczynnik korelacji wynosił 0,299). Współczynnik beta w oszacowanym równaniu miał wartość ujemną (-0,021), a wyliczony współczynnik β -konwergencji (tempo zbieżności) był dodatni i wynosił (0,023). Należy sądzić, że środki z funduszy UE nie tylko stymulowały wzrost konsumpcji, inwestycji i eksportu w wielu branżach gospodarki podregionów, przyczyniając się tam do pojawienia efektów popytowych i podażyowych. Jednakże siła tego oddzia-

ływania była ograniczona i nie stanowiła wystarczającego bodźca do dynamizacji obszarów o niskim poziomie zamożności. Przykładowo wysoki poziom bezrobocia rejestrowanego w momencie bazowym w podregionach był negatywnie powiązany z tempem wzrostu gospodarczego na mieszkańca w latach 2007-2016 (mapa 1.2). Korzystne zjawiska gospodarcze w postaci dobrej koniunktury, częściowo związane z realizacją polityki spójności, nie wpłynęły zatem na zniwelowanie terytorialnych różnic rozwojowych. W świetle przytoczonych wyników badań i wykorzystanych narzędzi badawczych trudno jednoznacznie wnioskować o roli wsparcia publicznego w procesie konwergencji podregionów. Na podstawie uzyskanych wyników badań można sformułować przypuszczenie o niewielkim związku realizacji analizowanych interwencji publicznych z procesem dywergencji. Wyniki estymacji modelu β -konwergencji warunkowej wskazywały na dodatni związek między dynamiką PKB *per capita* a wielkością wsparcia z polityki spójności przypadającego na mieszkańca w podregionach.

1.5. Podsumowanie

Dorobek nauk ekonomicznych i studiów regionalnych zawiera liczne teorie wyjaśniające nierówności w zamożności różnych obszarów. Znajdują one odzwierciedlenie w założeniach i sposobach działań władz publicznych, w których nierzadko rysuje się dylemat pomiędzy wzmacnianiem terenów perspektywicznych, o konkurencyjnej gospodarce a wspieraniem wszystkich regionów na rzecz osiągnięcia spójności terytorialnej. Strategie polityki regionalnej w kwestii zróżnicowań gospodarczych trudno jednoznacznie przyporządkować do jednej z wymienionych orientacji. Zazwyczaj mamy do czynienia z mieszanymi systemami i instrumentami akcentującymi znaczenie wspomaganie ośrodków wzrostu i dyfuzji bądź konieczność wsparcia peryferii. Niemniej, złożoność mechanizmu rozwoju gospodarczego, jego samorzutny charakter oraz uzależnienie od procesów długiego trwania i zjawisk ekonomicznych o charakterze globalnym sprawiają, że w obu podejściach skuteczność osiągnięcia zakładanych celów interwencji publicznej pozostaje ograniczona lub trudna do empirycznego uchwycenia. Wynika to również z faktu stosowania niedoskonałych wskaźników. W przeprowadzonych badaniach jako miarę rozwoju gospodarczego wykorzystano PKB w przeliczeniu na mieszkańca. Jest to wskaźnik niedoskonały i kontrowersyjny (Block, 1990; Mączyńska 2013). Jednak powszechność jego stosowania i dostępność danych sprawiają, że stanowi on jeden z niewielu przyjętych i zrozumiałych narzędzi służących diagnozie zróżnicowań gospodarczych w ujęciu terytorialnym, jak również określaniu uwarunkowań i perspektyw rozwoju.

Różnice gospodarcze między obszarami w klasycznych i neoklasycznych teoriach wzrostu stanowią fazę przejściową w procesie wyrównywania poziomów zamożności między krajami czy regionami. Dzieje się tak na skutek zało-

żenia o względnie szybszym tempie rozwoju ubogich jednostek terytorialnych z powodu odpływu pracowników, napływu kapitału oraz transferu wiedzy i innowacji (Modranka, 2012). Jednakże w procesie niwelowania luki rozwojowej trzeba brać pod uwagę czynniki strukturalne obszarów o niskim poziomie możliwości. Przedstawione w tej części monografii analizy dotyczyły określenia skali zmian w zróżnicowaniach rozwojowych w Polsce na poziomie podregionalnym. Badania nie potwierdziły ogólnych założeń teorii konwergencji gospodarczej. Wyniki udokumentowały bowiem, że w latach 2007-2016 wśród wszystkich podregionów w kraju odnotowano nieznaczną tendencję do narastania różnic pod względem PKB na mieszkańca (dywergencja rozwoju). Niezależnie od tego w całym rozpatrywanym okresie wielkość dystansów gospodarczych między tymi jednostkami terytorialnymi była relatywnie umiarkowana i stała. Można zatem stwierdzić, że w analizowanym okresie zaobserwowano trend w kierunku polaryzacji rozwoju gospodarczego kraju. Jednakże proces ten następował w powolnym tempie i w niewielkim nasileniu, co świadczyło o względnej stabilności zaznaczającego się rozwoju.

Zauważalny wymiar nierówności w poziomie rozwoju ekonomicznego podregionów w Polsce dotyczył stopnia urbanizacji badanych obszarów oraz ich rozmieszczenia geograficznego. Wysokie wartości PKB *per capita* odnotowano w przypadku niewielkiej liczby podregionów miejskich będących dużymi miastami (metropolizacja rozwoju). Reszta jednostek terytorialnych charakteryzowała się względnie niższym i bardziej wyrównanym poziomem zamożności. Przeciętna wartość wskaźnika rozwoju podregionów miejskich w Polsce była o połowę wyższa niż w przypadku podregionów wiejskich i niemal o jedną trzecią wyższa niż podregionów pośrednich. Przy czym, co do zasady, względnie niższy rozwój gospodarczy dotyczył niezmiennie podregionów wiejskich zlokalizowanych zwłaszcza na wschodzie kraju (północny i południowy wschód Polski). Warto dodać, że zaobserwowany we wszystkich podregionach w Polsce rozwój gospodarczy wynikał przede wszystkim z dobrej koniunktury i miał względnie równomierny charakter, niezależnie od klasyfikacji poszczególnych obszarów. Tym samym kierunek i natężenie postępu ekonomicznego odnotowane w latach 2007-2016 przyczyniały się do utrzymania historycznie ukształtowanych strukturalnych różnic gospodarczych.

Preferencję wobec metropolii i miast odzwierciedlała praktyka realizowanej w Polsce polityki spójności UE. Zarówno sposób dystrybucji środków finansowych, jak i kształt poszczególnych instrumentów sprzyjał koncentracji interwencji w regionach o najwyższym poziomie urbanizacji i służył podmiotom funkcjonującym w ich obrębie (Modranka, 2018). Zjawisko przechwytywania wsparcia przez podmioty z miast należy jednocześnie łączyć z mechanizmem

rynkowym, który zazwyczaj premiował firmy i organizacje dysponujące dużym doświadczeniem oraz potencjałem organizacyjnym, finansowym i kadrowym. Dodatkowo w kontekście ukierunkowania na tereny wiejskie znaczących środków finansowych za pośrednictwem WPR zorientowanie polityki spójności na miasta i obszary powiązane z nimi funkcjonalnie wydawało się być uzasadnione.

Przeprowadzone analizy udokumentowały różnice w intensywności wykorzystania środków polityki spójności przypadających na mieszkańca na korzyść podregionów miejskich. Mimo to w odniesieniu do części obszarów wiejskich i pośrednich odnotowano realizację przedsięwzięć o dużej wartości finansowej, co zwykle było związane z przeprowadzaniem znaczących inwestycji infrastrukturalnych. W skali wszystkich podregionów w okresie między 2007 a 2016 rokiem projekty polityki spójności były dodatnio skorelowane z obserwowaną powszechnie dynamiką wzrostu PKB. Niemniej w przeprowadzonych analizach nie udało się jednoznacznie określić charakteru oddziaływania tych przedsięwzięć na proces konwergencji gospodarczej.

Wewnątrz krajowe nierówności w poziomie zamożności są wpisane w mechanizm rynkowy charakterystyczny dla współczesnej gospodarki. Stwierdzony dystans rozwojowy obszarów wiejskich w Polsce do pozostałych terenów kraju w kolejnych latach będzie się utrzymywał lub narastał. Możliwości równoważenia terytorialnych różnic gospodarczych pozostają ograniczone, ponieważ są one wypadkową wielu czynników i następują w znacznym stopniu spontanicznie. Dlatego interwencje publiczne powinny być nakierowane nie tylko na tworzenie i poprawę warunków kreowania wzrostu gospodarczego i rozwoju społecznego na terenach marginalizowanych, ale także na wspomaganie kanałów dyfuzji rozwoju z ośrodków wzrostu (Gorzelałak i Smętkowski, 2018). Wydaje się, że wymienione właściwości można było przypisać systemowi realizacji polityki regionalnej i polityki spójności w Polsce w latach 2007-2015 (Gorzelałak i Smętkowski, 2018; Modranka, 2018; Gorzelałak, 2019).

1.6. Literatura

- Block F. (1990). *Postindustrial Possibilities. A Critique of Economic Discourse*. Los Angeles: University of California Press.
- Brodzicki T. (2014). *Spatial aspects of economic growth. Review of theoretical literature. Institute for Development Working papers no. 004/2014*. Sopot: Instytut Rozwoju, 1-40.
- De Souza P. (2018). The rural and Peripheral in regional development. An alternative perspective. London and New York: Routledge, 1-23.
- Eurostat (2013). *Updated urban-rural typology: integration of NUTS 2010 and the latest population grid. 2010*. Statistics in focus 16/2013.
- Fitoussi J-P., Sen A., Stiglitz J. (2009). Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. <https://www.insee.fr/en/information/2662494> (pobrano: 02.02.2017 r.).
- Gorzela G. (2002). *Polskie regiony w procesie integracji europejskiej*. Studia Regionalne i Lokalne, 3(09), 55-73.
- Gorzela G. (2009). *Fakty i mity rozwoju regionalnego*. Studia Regionalne i Lokalne 2(36), 5-27.
- Gorzela G., Smętkowski M. (2018). *Rozwój regionalny, polityka regionalna*, FOR, http://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/7397/raport-forrozwoj-regionalny-polityka-regionalna.pdf (pobrano: 06.05.2019 r.).
- Gorzela G. (2019). *Polityka regionalna i spójności terytorialnej, w: Nasza Europa: 15 lat Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa: Centrum Analiz Społeczno-Ekonomicznych, 103-110.
- Hausner J., Mazur S. (red.) (2015). *Państwo to my. Osiem grzechów głównych Rzeczypospolitej*, Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej.
- Korenik S. (2010). *Kierunki zmian w polskiej polityce regionalnej w świetle założeń krajowej strategii rozwoju regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Usług, nr 61, 185-197.
- Krajowa Koncepcja Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie (2010). Dokument przyjęty przez Radę Ministrów 13.07.2010 r.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (2011), załącznik do uchwały Rady Ministrów z dn. 13.12.2011 r. (poz. 252).
- Krugman P. (2009). *The increasing returns revolution in trade and geography*. American Economic Review 99(3), 561-571.
- Laboratorium Badań Społecznych (2015)*. Ocena stopnia realizacji celu głównego i celów szczegółowych PO KL oraz wpływu środków EFS na osiągnięte rezultaty w ramach poszczególnych obszarów interwencji Programu. Warszawa: MliR.

- Mączyńska E. (2013). *Błędy pomiaru w gospodarce. Następstwa i przeciwdziałania*, [w:] S. Owsiak, A. Pollok (red.). W poszukiwaniu nowego ładu ekonomicznego. Warszawa: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, 41-52.
- Modranka E. (2012). *Zastosowanie modeli panelowych w analizie warunkowej konwergencji typu β z uwzględnieniem zależności przestrzennych*. Collegium of Economic Analysis Annals (26), 61-72.
- Modranka E. (2018). *Wpływ polityki spójności na realną konwergencję wewnątrzregionalną w Polsce w latach 2007-2013* (2018). Warszawa: seminarium Euroreg, 17.05.2018 r.
- Molle W. (2015). *Cohesion and growth. The theory and practice of European policy making*, London-New York: Routledge, 89-117.
- Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007-2013 wspierające wzrost gospodarczy i zatrudnienie. Narodowa Strategia Spójności* (2007). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- North D. (1994). *Economic performance through time*. American Economic Review 84(3), 359-368.
- Nurzyńska I. (2016). *Polska wieś i rolnictwo jako beneficjenci funduszy Unii Europejskiej*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 107-128.
- Obarymska-Dzierzgwa J., Boratyńska-Karpiej E., Wołowicz A. (2017). *Badanie ex-post wsparcia sektora transportu w PO IiŚ 2007-2013*, Warszawa: CUPT.
- Ottaviano G.I.P, Thisse J.F. (2002). *Integration, agglomeration and the political economics of factor mobility*, Journal of Public Economics vol. 83 (3), 429-456.
- Przegląd Regionalny Polski 2017 Część I* (2017a). Krajowe Obserwatorium Terytorialne. Warszawa: Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju.
- Przegląd Regionalny Polski 2017 Część II* (2017b). Krajowe Obserwatorium Terytorialne. Warszawa: Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju.
- Prager J-C., Thisse J-F. (2012). *Economic geography and the unequal development of regions*, London-New York: Routledge, 71-107.
- Próchniak M. (2006). *Realna konwergencja typu beta (β) i sigma (σ) w świetle badań empirycznych*. International Journal of Management and Economics, 20.
- Raport o rozwoju społeczno-gospodarczym, regionalnym oraz przestrzennym (2016). Załącznik do uchwały nr 65/2016 Rady Ministrów z dn. 06.06.2016 r., Warszawa: Ministerstwo Rozwoju.
- Szymański W., (2007). *Czy globalizacja musi być irracjonalna?*. Warszawa: Wydawnictwo SGH.
- Tokarski T. (2007). *Teoretyczne podstawy przyczyn zróżnicowania rozwoju gospodarczego*, [w:] R. Piasecki (red.). Ekonomia rozwoju. Warszawa: PWE, 32-54.
- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (2016). Dz.Urz. UE 2016 C 202, art. 174.

Tuziak A. (2019). *Peryferyjność a nierówności i dysproporcje rozwojowe na poziomie regionalnym*. Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy nr 59 (3/2019), 131-148.

Wasilewski A. (red.) (2013). *Skuteczność instrumentów polityki regionalnej i strukturalnej oddziałujących na rozwój przedsiębiorczości*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Weber B.A., Freshwater D. (2016). *The Death of Distance? Networks, the Cost of Distance and Urban-Rural Interdependence*, [w:] M. Shucksmith, D.L. Brown (red.). Routledge International Handbook of Rural Studies. London and New York: Routledge, 154-164.

Wicki L. (2012). *Konwergencja czy dywergencja w zakresie stosowania nasion kwalifikowanych w Polsce (analiza regionalna)*. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 1(14), 539-544.

Wpływ członkostwa Polski w Unii Europejskiej i realizowanej polityki spójności na rozwój kraju (2014). Warszawa: Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju.

Wpływ polityki spójności na rozwój społeczno-gospodarczy Polski i regionów w latach 2004-2015 (2016). Warszawa: Ministerstwo Rozwoju.

Wyg PSDB Sp. z o.o. (2015). *Ocena wpływu Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka na zwiększenie innowacyjności przedsiębiorstw*, Warszawa: MIR.

Autor:

dr Michał Dudek

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE ROZWOJU GOSPODARCZEGO

2.1. Wprowadzenie

Zgodnie z ogólną definicją rozwój jest procesem kierunkowych przemian, w którego przebiegu obiekty przechodzą z form (stanów) prostych i mniej doskonałych do form (stanów) bardziej złożonych i doskonalszych (Encyklopedia Zarządzania, 2019). Podobna definicja przytaczana jest w słowniku języka polskiego, gdzie rozwój gospodarczy jest określany jako proces przechodzenia do stanów lub form bardziej złożonych lub pod pewnym względem doskonalszych (Wielki Słownik Języka Polskiego, 2006). Z treści powyższego wynika, że pojęcie rozwoju opiera się na gruncie takich kategorii przedmiotowych jak zmiana i struktura. Może być on rozpatrywany wielowymiarowo i z perspektywy różnych dyscyplin naukowych, tym samym jest pojęciem o relatywnie dużym zakresie znaczeniowym (Parysek, 2018). Należy podkreślić, że rozwój jest ściśle powiązany z określonym miejscem w przestrzeni geograficznej, terytorium lub terenem, który jest zamieszkały przez wspólnotę ludzi (Ziółkowski, 1997), dlatego ten proces rozpatrywany jest na różnym poziomie podziału terytorialnego.

W naukach ekonomicznych rozwój gospodarczy jest generalnie długofalowym i wielopłaszczyznowym (złożonym) procesem (Beeg i in., 2007; Samuelson, Nordhaus, 2012) odnoszącym się do przeobrażeń nie tylko w całym systemie gospodarczym, ale również społecznym (Todaro, 1985), a nawet w środowisku naturalnym (Hunold, Dryzek, 2002). Dotyczy ukierunkowanych i trwałych przemian dokonujących się nie tylko w obszarze wszelkiej działalności gospodarczej, ale również na płaszczyźnie kulturowej i społecznej oraz stosunków społeczno-produkcyjnych i politycznych. W konsekwencji, pod wpływem zmian w gospodarowaniu, udoskonalają się istniejące zjawiska gospodarcze i społeczne, a także powstają i rozwijają się nowe (Kupiec, 2008). Jednak nie zawsze rozwój oznacza wzrost wartości analizowanych mierników (Stany, 2012)⁸. Z tego względu wszelkie zachodzące przemiany powinny być rozpatrywane w kontekście postępu (Nowak, 1990b).

W procesie rozwoju gospodarczego w wyniku pozytywnych zmian w wytwarzaniu oraz redystrybucyjnej dóbr i usług, ich wymianie i ostatecznym wykorzystaniu na cele konsumpcyjne oraz zwiększanie potencjału ekonomicznego. Towarzyszą im zmiany w stosunkach ekonomicznych i mechanizmie funkcjonowania gospodarki, które powinny zapewnić zachowanie naturalnych walorów

⁸ Przykładowo rozwój rolnictwa nie oznacza wzrostu liczby podmiotów gospodarczych jakimi są gospodarstwa rolne, bądź zwiększenia liczby pracujących w działalności rolniczej.

środowiska przyrodniczego⁹. Ten proces rozwojowy wraża się w zwiększeniu i zmianie struktury potencjału wytwórczego gospodarki, rzeczywistej produkcji towarów i usług, ich redystrybucji i wymiany oraz konsumpcji. Zmienia się również: mechanizm funkcjonowania gospodarki, charakter i formy rynku, rodzaje konkurencji, jak również sposoby i formy regulacyjnego oddziaływania państwa (zarówno na poszczególne rynki, jak i podmioty). Polega również na zmianie znaczenia wirtualnych stosunków ekonomicznych, co umożliwił coraz bardziej powszechna informatyzacja podstawowych podmiotów gospodarowania. W procesach rozwoju gospodarczego następuje doskonalenie podstawowych jego czynników wytwórczych, a więc: kapitału rzeczowego trwałego i obrotowego, kapitału ludzkiego i społecznego, infrastruktury technicznej, ekonomicznej, społecznej i ekologicznej gospodarki¹⁰. W rezultacie tworzą się lepsze

⁹ Stąd konieczność znalezienia złotego środka równoważącego korzyści i straty wynikające z działalności gospodarczej. Ta sytuacja zaowocowała powstaniem kilku teorii politycznych, np. *Green Political Theory*, koncepcji *environmentalism* i ekologiczna modernizacja⁹. Te koncepcje są ostatnio popularne w literaturze teorii środowiskowych o zakresie ponadnarodowym i globalnym. Teorie te ukazują politykę jako możliwość czynnego poszukiwania równowagi ekologiczno-gospodarczej. Przy czym różnią się w kwestii, na jakim szczeblu powinny być decyzje i realizowane działania. Jednak wszystkie istniejące teorie, koncepcje, aspekty i sposoby działań w rzeczywistości prowadzą do znalezienia rozwiązania na efektywniejsze działania prośrodowiskowe (Jordan, O'Riordan 2000). Podstawowymi uwarunkowaniami w tym zakresie są: wzrost roli instytucji międzynarodowych, zmiany gospodarcze oraz zmiany postaw społecznych, wzrost natężenia działań w celu ograniczenia rozwoju zjawisk niekorzystnych, na które ludzie relatywnie mały wpływ (np. zmiany klimatyczne, jego ocieplenie), intensyfikacja działań państw i liderów politycznych, zastosowanie nowoczesnych technologii.

¹⁰ Również w Polsce po długoletnich zaniedbaniach wzrasta nacisk na rozpoznanie i respektowanie walorów środowiska przyrodniczego w podejmowaniu decyzji gospodarczych. Częścią strategii rozwoju Polski jest implementacja norm UE. Dotyczy to oczywiście również podmiotów gospodarczych, które nieraz boleśnie odczuwają dostosowanie się do ostrych standardów unijnych, a także konkurencję firm od dawna wdrażających ekologiczne technologie. Wiąże się to nie tylko z przepisami, lecz także ze wzrostem świadomości samego społeczeństwa i inwestorów, a zatem rynku zbytu. Utrata rynku z powodu braku akceptacji działalności czy uszczerbek na renomie dotkliwie godzi w konkurencyjną pozycję firmy. Istniejąca duża liczba wielorakich form ochrony środowiska, a także ich rozległość wskazują na dbałość państwa o przyrodę Polski. Niemniej jednak przy okazji projektu obwodnicy Augustowa przez dolinę rzeki Rospudy instytucjonalna nawet ochrona przyrody (obszar chronionego krajobrazu od 1989 r. i część Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000) nie była bodźcem do zmiany planu budowy. Aktywne działania podjęły dopiero organizacje ekologiczne. UE aktywnie interesuje się ochroną środowiska, zwłaszcza zmianami klimatycznymi. Zasady zrównoważonego rozwoju zawarto już w traktacie z Maastricht z 1992 r., a następnie powtórzono i podkreślono w traktacie amsterdamskim z 1997 r. Pierwsze sygnały zainteresowania problemami ekologicznymi pojawiły się już w 1972 r., jednak dopiero w 1982 r. wysunięto zasadę zapobiegania jako najlepszy sposób przeciwdziałania problemom środowiskowym. Pozostałe zasady polityki środowiskowej UE to: zanieczyszczający płaci, zasada efektywności ekonomicznej (czyli ochrona środowiska po najniższych kosztach), zachowywanie zasobów przyrody i naprawianie szkód środowiskowych u źródła. Wdrażanie polityki środowiskowej i prawne regulacje są bardzo konsekwentne.

podstawy rozwoju w przyszłości (Marciniak, 2013). Tym samym problematykę rozwoju gospodarczego powinno analizować się w długookresowej perspektywie (Jańczuk, 2013).

W naukach ekonomicznych obok pojęcia rozwój gospodarczy funkcjonuje także określenie wzrost gospodarczy. Pojęcie wzrostu gospodarczego jest najogólniej definiowane jako powiększanie się zdolności danego społeczeństwa do produkcji dóbr i usług zaspokajających ludzkie potrzeby i ma zawsze wymiar ilościowy. Definicja ta wydaje się być bardziej ogólną od innych przedstawianych w literaturze, np. że jest to „długookresowy proces powiększania produkcji dóbr i usług w danym kraju”, lub „proces zwiększania zasobu dóbr konsumpcyjnych i produkcyjnych”, albo „proces zwiększania zasobów dóbr i usług konsumpcyjnych, a w szczególności taki wzrost ilościowy, który zapewnia zwiększenie ilości dóbr i usług konsumpcyjnych przypadających na mieszkańca danego kraju”. Powszechnie przyjętą miarą wzrostu gospodarczego jest przyrost realnego produktu krajowego brutto (PKB), często uzupełniane przez podanie PKB przypadającego na 1 mieszkańca (Begg, Fischer, Dornbusch, 2007). Przy czym wartość PKB *per capita* określa poziom życia mieszkańców (Czarny, 2011).

W literaturze anglosaskiej pojęcia rozwój i wzrost gospodarczy są jednoznacznie rozróżniane, a różnica została dokładnie opisana i wyjaśniona (Schumpeter, 1960). Wzrost (*growth*) stanowi kategorię ilościową, pojmowaną tylko jako pomnażanie, powiększanie ilości itp., zaś rozwój (*development*) oznacza zmiany strukturalne (Porter, 1990; Watts, 2000). Prócz tego z rozwojem kojarzony jest raczej rozwój społeczny lub społeczno-gospodarczy, zaś ze wzrostem rozwój ekonomiczny.

Z przeglądu polskiej literatury ekonomicznej wynika, że celowość i teoretyczną poprawność rozróżniania określeń rozwój i wzrost gospodarczy podkreśla część autorów (Drewnowski, 1960; Prandecka, 1969). Natomiast powszechnie dyskutowany jest pogląd, że precyzyjne rozróżnianie „wzrostu i rozwoju gospodarczego wydaje się nieuzasadnione” (Secomski, 1980). Z tego względu często te pojęcia są stosowane zamiennie i traktowane jako synonimy, chociaż w teorii ekonomii są od dawna rozróżniane. Wzrost gospodarczy wyraża się wyłącznie zmianami ilościowymi. Przy czym pojęciem wzrost (gospodarczy, ekonomiczny) posługują się w głównej mierze ekonomiści zajmujący się problematyką makroekonomiczną. Ta sytuacja może być akceptowana bez większych zastrzeżeń (Parysek, 2018). Nieco inaczej jest w publikacjach dotyczących innych dziedzin nauk ekonomicznych, gdzie nie ma w zasadzie wyraźnej granicy pomiędzy rozwojem a wzrostem gospodarczym. O tej sytuacji świadczy m.in. używanie tych samych wskaźników ekonomicznych dla zobrazowania wzrostu i rozwoju (Parysek, 2018).

W literaturze przedmiotu trwa również dyskusja odnośnie relacji pomiędzy wzrostem a rozwojem gospodarczym. Generalnie jedna grupa badaczy uważa, że wzrost gospodarczy prowadzi do rozwoju, druga zaś stoi na stanowisku, że efektem rozwoju jest wzrost. Przy czym coraz powszechniejszy jest pogląd, że rozwój ekonomiczny, czyli jakościowe i strukturalne zmiany w gospodarkach, są następstwem wzrostu gospodarczego (*Encyklopedia Zarządzania*, 2019). Oznacza to, że rozwój gospodarczy jest pojęciem szerszym niż wzrost gospodarczy. To stanowisko znajduje uzasadnienie przede wszystkim w fakcie, że możliwy jest wzrost gospodarczy bez rozwoju, np. w niektórych krajach arabskich zwiększenie wydobycia ropy naftowej prowadzi do powstania nowych gałęzi przemysłu lub usług, ale nie powoduje zmian struktur społecznych.

W literaturze przedmiotu dominuje pogląd, że niemożliwy jest rozwój bez wzrostu gospodarczego. Nie zmienia to faktu, że rozwój pewnych regionów (obszarów) nie zawsze wynika bezpośrednio ze zwiększania się wytworzonej produkcji czy produktu krajowego brutto, a może być konsekwencją ożywienia lokalnej gospodarki, wykorzystując specyficzne walory danego terenu, dzięki któremu dokonują się transfery dochodu (Kokotkiewicz, 1989). Nie można wykluczyć również sytuacji odwrotnej, kiedy to wzrost gospodarczy nie przekłada się na rozwój (Korenik, 2011).

Każdy rozwój może mieć wymiar ilościowy i jakościowy, określane i oceniane powinny być przez pryzmat tych cech (Goodal, 1987; Chojnicki, 2010; Parysek, 2005). W tych dwóch płaszczyznach należy również rozpatrywać rozwój gospodarczy. Wymiar ilościowy jest utożsamiany z pojęciem wzrostu, a jego wyraz stanowi wzrost: produkcji, zatrudnienia, inwestycji, rozmiarów funkcjonującego kapitału, dochodów, konsumpcji, zwiększenie eksportu i zasobów mieszkaniowych oraz innych wielkości ekonomicznych charakteryzujących gospodarkę od strony ilościowej. Z perspektywy jakościowej rozwój gospodarczy wyraża się przeobrażeniami w organizacji społeczeństwa i gospodarki o charakterze strukturalnym, które znajdują wyraz m.in. w strukturze: zatrudnienia, eksportu i tworzenia produktu krajowego brutto (PKB), tempie wzrostu PKP i jego wartości *per capita*, poziomie urbanizacji, dalszym trwaniu życia, wskaźniku umieralność itp.

W definicji rozwoju gospodarczego wyróżnione są składowe, których wielkość i kierunek, a także dynamika oddziaływania może być zróżnicowana. Pomimo że sumaryczny ich efekt powinien być pozytywny, to potwierdzają wielokryterialność i złożoność oraz zróżnicowanie przebiegu tego procesu w przestrzeni i czasie (Gorzelać, 1987).

Wraz z rozwojem gospodarczym następuje rozwój w takich kategoriach jak: zdrowie i oczekiwana długość życia mieszkańców, poziom oświaty, analfabetyzm dorosłych i niezależność kobiet (Samuelson, 2012). Zmiany w tych

płaszczyznach stanowią elementy rozwoju społecznego, który najogólniej można zdefiniować jako wieloetapowy proces przemian społecznych, ukierunkowanych na zaspokojenie potrzeb ludności. Rezultatem tych zmian jest ciągły wzrost znaczących dla danego społeczeństwa cech (wskaźników). Jego wynikiem jest ciągła poprawa warunków bytowych ludności (Sztompka, 2005).

Oznacza to, iż rozwój gospodarczy nie przebiega w oderwaniu od rozwoju społecznego (Sokołowski, Zając, 1987; Stany, 2004; Rosner, 2007). Oznacza to, że rozwój gospodarczy determinuje rozwój społeczny i odwrotnie (Jończyk, 2013). Tym samym przeobrażenia zachodzące w sferze gospodarczej i społecznej są ze sobą ściśle powiązane, stanowiąc składowe praktycznie jednego procesu rozwojowego. Z tego względu rozróżnianie „rozwoju gospodarczego” od „rozwoju społecznego” jest w istocie teoretycznie niepoprawne. Konsekwencją takiego podejścia było wprowadzenie już w latach 70. XX wieku pojęcia rozwój społeczno-gospodarczy, które jasno wskazuje, że rozwój gospodarki i społeczeństwa są integralne. W zakres rozwoju społeczno-gospodarczego wchodzi więc wszystko to, co łącznie oznacza i zawiera rozwój gospodarczy i społeczny (Marciniak, 2013).

Próbując usystematyzować pojęciowo rozwój gospodarczy należy uznać, że w jego zakres wchodzi następujące procesy:

- wzrost gospodarczy – powiększanie się realnej wartości wytworzonych dóbr i usług, produktu krajowego brutto (globalnej i *per capita*) kraju (regionu);
- rozwój społeczny – jego odzwierciedleniem są pozytywne przeobrażenia w opiece zdrowotnej i długości życia, oświacie (poprawa poziomu skolaryzacji i dostępności do edukacji, spadek skali analfabetyzmu), społeczeństwa, wyrównywanie pozycji kobiet i mężczyzn w różnych płaszczyznach życia;
- rozwój społeczno-gospodarczy – reprodukcja rozszerzona gospodarki wyrażająca się zmianami w zdolnościach wytwórczych i spożyciu, w stosunkach ekonomicznych i społecznych oraz środowisku.

Rozwój gospodarczy danej jednostki terytorialnej jest uwarunkowany przez szereg zróżnicowanych czynników, które w zależności od ich cech, umiejscowienia ich źródła oraz oddziaływania można ogólnie podzielić na: (1) czynniki ekonomiczne i pozaekonomiczne, (2) egzogeniczne i endogeniczne, (3) bezpośrednie i pośrednie (Parysek, 2018).

Według ekonomistów głównego nurtu ekonomii czynnikami decydującymi o rozwoju gospodarczym są: kapitał ludzki, rzeczowy i finansowy, zasoby naturalne, technologia, czynniki kulturowe; czynniki te mogą, jeśli występują w obfitości, stymulować rozwój gospodarczy lub – gdy wystąpi ich niedobór – być barierą rozwoju gospodarczego.

Wskutek rozwoju nowej ekonomii instytucjonalnej coraz większą uwagę zwraca się na rolę instytucji w rozwoju gospodarczym. Brak odpowiednich instytucji, np. praw własności, pewności obrotu gospodarczego, jest coraz częściej postrzegany jako bariera rozwoju. Z ogólnej teorii systemów wywodzi się traktowanie rozwoju gospodarczego jako gry w wyzwania i odpowiedzi. Jeżeli system znajduje zadowalające odpowiedzi na pojawiające się wyzwania, to rozwija się. Jeżeli nie udaje mu się znaleźć właściwych odpowiedzi – ginie. W rzeczywistych systemach społecznych grę tę prowadzą politycy i to oni ponoszą odpowiedzialność za rozwój lub jego brak (*Encyklopedia Zarządzania*, 2019).

Próbując usystematyzować czynniki rozwoju gospodarczego można wyodrębnić ujęcie:

- modelowe, które obejmuje analizę czynników bezpośrednich (zatrudnienie i wydajność pracy) oraz pośrednich (majątku produkcyjnego, dokonanych inwestycji oraz ich poziomu efektywności);
- historyczne, tj. analizy najważniejszych czynników powodujących rozwój gospodarczy, do których zalicza się: kapitał, ziemię, pracę i wiedzę techniczną (Jankowski, 2011).

Jak już wcześniej wspomniano, procesy rozwojowe w swoim toku są ograniczane pewnymi barierami, które są bardzo zróżnicowane w zależności od: osiągniętego poziomu rozwoju, historycznie ukształtowanego sposobu i poziomu życia ludności, powierzchni i zaludnienia kraju, położenia geograficznego, zasobności w bogactwa naturalne, tradycji wytwórczych i kulturalnych, kierunków specjalizacji produkcji i usług, udziału w międzynarodowym podziale pracy i innych. Można grupować je według różnych kryteriów i zdefiniować we wszystkich aspektach rozwoju gospodarczego: politycznym, społecznym, technicznym i przyrodniczym. Współcześnie z reguły najczęściej wydziela bariery o charakterze:

- polityczno-ekonomicznym, tj. barierę: ustrojowo-ideologiczną, braku stabilizacji wewnętrznych stosunków politycznych, politycznego podziału świata, instytucjonalno-organizacyjną;
- społeczno-ekonomicznym, czyli barierę: demograficzną, konsumpcji (płacy realnej), infrastruktury społecznej, żywnościową (Samuelson, Nordhaus, 2012).

Rozwój gospodarczy jest teraz zjawiskiem naturalnym wpisanym w porządek ekonomiczny i polityczny wszystkich regionów i krajów (Budnikowski, 2001; Jańczuk, 2013). Proces ten jest również ze wszech miar pożądany, ponieważ jest ściśle powiązany ze wzrostem standardu życia społeczeństwa i przyczynia się do rozwoju cywilizacyjnego (Mościbrodzki, 2008).

Z tego względu poziom rozwoju gospodarczego i jego przestrzenne różnice oraz przeciwdziałanie istniejącym nierównościom stanowi przedmiot zainteresowania gremiów politycznych i społecznych różnych szczebli lokalnych, krajowych i międzynarodowych. Tym zagadnieniom poświęca się również wiele miejsca w polityce gospodarczej i społecznej Unii Europejskiej (UE). Polityka spójności Wspólnoty Europejskiej (WE) ma na celu wspieranie działań prowadzących do wyrównania warunków ekonomicznych i społecznych we wszystkich regionach UE, a w szczególności do zmniejszenia różnic w poziomie rozwoju regionów oraz likwidacji niekorzystnych zjawisk w regionach najmniej uprzywilejowanych pod względem położenia czy zasobów. Polityka spójności jest podstawowym źródłem finansowania przedsięwzięć prorozwojowych z budżetu UE w zakresie oddziaływania na rozwój przestrzenny¹¹. Udział tej polityki w wydatkach budżetowych WE po wprowadzeniu reformy Delorsa w 1988 roku z 5 do ok. 33%¹² (Szlachta, 2018).

Wraz z akcesją do UE Polska również została objęta polityką spójności. Według Ministerstwa finansów od początku 2004 roku do roku 2019 w ramach tej polityki z budżetu UE do Polski przetransferowano ponad 108 mld euro¹³. Ta kwota stanowiła ponad 63% ogółu transferów z budżetu wspólnotowego do Polski. Z uwagi na kierunki, dynamikę oraz zakres tego wsparcia problematyka efektów wydatkowania środków pomocowych w naszym kraju stanowi jeden z nieustannie podejmowanych zagadnień analityczno-badawczych. W niniejszej części podjęto się oceny zmian w przestrzennym zróżnicowaniu poziomu rozwoju gospodarczego Polski w okresie funkcjonowania Polski we strukturach UE.

2.2. Wskaźniki poziomu rozwoju w świetle badań literaturowych

Jak wspomniano, rozwój gospodarczy jest procesem złożonym i ma strukturalny charakter. Z tego względu należy rozpatrywać go w również w kategoriach zmian określonych cech (właściwości) poszczególnych składników systemu społeczno-gospodarczego (Parysek, 2018). Jednocześnie zachodzące przemiany powinny mieć pozytywny i nieodwracalny charakter, co najmniej w relatywnie krótkiej perspektywie czasowej (Lee, Mason, 2006; Parysek, 2005).

¹¹ Ta sfera interwencji WE posługuje się trzema najczęściej niemal równorzędnymi terminami: (1) polityka strukturalna, zakładająca wspieranie zmian strukturalnych (określenie najstarsze, które pojawiło się w traktacie konstytuującym WE); (2) polityka regionalna, ze względu na fakt, że podstawowym jej ukierunkowaniem jest rozwój regionalny, kryteria wyboru obszarów i zarządzanie środkami pieniężnymi są regionalne; (3) polityka spójności, co wskazuje na podstawowy cel interwencji, jaki stanowi zmniejszenie różnicowań w przekroju terytorialnym.

¹² W aktualnych ramach finansowych, dotyczących lat 2014-2020, wydatki na politykę spójności UE będą wynosić 351,8 mld euro.

¹³ Stan na 31 sierpnia 2019 roku (Zestawienie transferów, 2019).

Badania poziomu zmian i tendencji w rozwoju społeczno-gospodarczym związane są z nieustannymi próbami wyodrębnienia zestawu zmiennych najlepiej opisujących układ powiązań poszczególnych jego elementów. Przy czym współcześnie kładzie się nacisk na równoważenie znaczenia przypisywanego zmiennym odnoszącym się do kwestii ekonomicznych, społecznych oraz środowiskowych (van den Berg, 2016). Analiza literatury przedmiotu dostarcza bogatego materiału odnośnie czynników branych pod uwagę podczas ocen zmian poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Czynniki te kwantyfikowane są przy pomocy zmiennych obrazujących sytuację w poszczególnych dziedzinach życia, co pozwala na wskazanie tych, które w badaniach ilościowych stosowane są relatywnie najczęściej (Lee, Mason, 2006; Martinez-Fernandez i in., 2012).

Jednym z podstawowych wyznaczników rozwoju społecznego jest potencjał demograficzny, zaliczany do źródeł rozwoju o charakterze endogenicznym (Gibas, 2017). Wskaźniki opisu i pomiaru tego zagadnienia są liczne, do podstawowych zaś można zaliczyć grupę zmiennych obrazujących zróżnicowanie struktury społecznej, ze szczególnym wyróżnieniem wieku czy poziomu wykształcenia. W literaturze stosuje się również dane odnośnie poziomu przyrostu naturalnego czy też gęstości zaludnienia. Współcześnie nie pomija się również współczynników związanych ze stopniem feminizacji (Westoff, Bankole, 1996).

Badania przeprowadzone przez Thona (1995) potwierdzają, że demografia i sytuacja na rynku pracy są ze sobą ściśle powiązane. W swoich badaniach autor ocenił rozwój demograficzny ludności oraz podaż siły roboczej (przyjmuje perspektywę długoterminową, przy opisywaniu niektórych zjawisk uwzględnia dane z 40-letniego okresu obserwacji). Jego analiza obejmująca kraje tzw. 15-stki UE, potwierdza, że niekorzystna tendencja zmian wartości wskaźnika urodzeń przy rosnącej średniej długości życia oraz ujemnym naturalnym bilansie ludności doprowadziły do zaostrzenia się tendencji starzenia się ludności. Nawet relatywnie duża skala migracji z innych państw nie zmieniła zasadniczo tej niekorzystnej demograficznie sytuacji. Thon (1995) tym samym wskazuje na konieczność wskazywania na potencjał demograficzny podczas analiz zróżnicowania rozwoju w ujęciu terytorialnym.

Podjęcie prezentowane we wspomnianym badaniu ma swoje odzwierciedlenie w strategiach rozwoju na poziomie wszystkich krajów, ale przede wszystkim w planowaniu długofalowym rozwoju obszaru UE. Zestaw zagadnień problemowych wraz z instrumentarium polityki stanowi kluczową część strategii europejskiej „Europa 2020” (Komisja Europejska, 2010), która jest podstawą programów narodowych i regionalnych strategii rozwoju społeczno-gospodarczego, nie tylko krajów zrzeszonych w ramach UE, ale również krajów stowarzyszonych i mających aspiracje członkowskie, jak np. Serbia czy

Ukraina (Niemets i in., 2015). Również w tym podejściu potencjał demograficzny zaliczany jest do jednych z wyznaczników rozwoju w układach między- oraz wewnątrzregionalnych.

Potencjał społeczno-demograficzny stanowi podstawowy wyznacznik rozwoju, przede wszystkim w wymiarze jakościowym, chociaż w ostatnich dekadach znaczenie zyskują również jego zasoby ilościowe (Joll i in., 2018). Przed wszystkim znajduje to swoje odzwierciedlenie na rynku pracy. W opracowaniach związanych z tą tematyką analizuje się przede wszystkim przemiany w liczebności pracujących w poszczególnych sektorach, jak również skalę bezrobocia długotrwałego oraz bezrobocia młodych. Ponadto wskazuje się na szczególne znaczenie pomocy instytucjonalnej państwa w sytuacji nierównoważonego rynku pracy, w tym zwłaszcza skierowanej do osób wykluczonych i bezrobotnych (Jackman, Pissarides, Savouri, 1990).

Do popularyzacji analiz potencjału społeczno-demograficznego w kontekście strategii polityki państw przyczynił się wzrost bezrobocia w krajach grupy OECD na początku lat 70. XX wieku, który wymusił na rządach wielu krajów wprowadzenie lub rozszerzenie zakresu oddziaływania instrumentów polityki rynku pracy, mające na celu zmniejszenie bezrobocia poprzez poprawę organizacji i wpływu na kształtowanie się sytuacji na rynku pracy. Modele bazujące na analizie relacji między bezrobociem a wolnymi miejscami pracy (krzywa Beveridge'a), bazowały na założeniach, że wzrostowi stopy bezrobocia w okresie recesji towarzyszy spadek stopy wolnych miejsc pracy i odwrotnie, co stwarza możliwość przeanalizowania poziomu bezrobocia oraz skutki polityki i badanych instytucji (Antosiewicz, Bukowski, Kowal, 2011). Tym samym polityka rynku pracy ma również znaczący i dobrze zdefiniowany wpływ na kształtowanie się poziomu bezrobocia, chociaż z dużym zaangażowaniem środków w ramach opracowywanych programów przeciwdziałania bezrobociu oraz przy ryzyku zwiększonej dysharmonii na rynku pracy (Jackman, Pissarides, Savouri, 1990; Bosch, 2006).

Kolejnym elementem wskazywanym w analizach poziomu rozwoju jest potencjał gospodarczy danego terenu, w dużej mierze związany z aktywnością władz lokalnych, co najczęściej dobrze obrazuje wskaźnik nakładów inwestycyjnych w uzbrojenie infrastruktury technicznej, ale również i społecznej (Ivković, Weissenberner, 2005; Cernea, 1983). Chociaż podstawowym wskaźnikiem obrazującym i pozwalającym na porównania w zakresie potencjału gospodarczego jest wartość PKB (najczęściej przedstawianego w przeliczeniu na mieszkańca danego terenu), to rosnące znaczenie przywiązuje się do rozmiarów nakładów na działalność badawczo-rozwojową w ramach prowadzonych działań inwestycyjnych w zakresie zaawansowania w procesach budowania gospodarki bazującej na innowacjach i wynikach najnowszych badań (Cavusgil, 1997). Zastosowanie ich w praktyce

gospodarczej wiąże się z potrzebą odniesienia postępu w badaniach do wzrostu przedsiębiorczości, najczęściej analizowanej poprzez pryzmat liczebności pomiotów gospodarczych (Hodgetts, Kuratko, 2001).

Potencjał społeczno-techniczny określa się, analizując wskaźniki infrastrukturalne, jak np. liczba przedszkoli, infrastruktura służby zdrowia, kultury (jak liczba bibliotek), czy też w zakresie stanu dróg publicznych (Chong, Calderon, 2000). Ostatnie badania przekrojowe wykazały silny pozytywny związek między zmiennymi o charakterze instytucjonalnym a wzrostem gospodarczym. Stan infrastruktury danego terenu ma znaczenie również przy określaniu potencjału w zakresie działań prośrodowiskowych (Bartelmus, 2002; Goodstein, Polasky, 2005). W tym kontekście analizuje się stan urządzeń mających na celu ograniczenie emisji gazów cieplarnianych czy związanych z ograniczeniem negatywnych skutków osadnictwa, jak np. przyłącza gazowe czy też stan sieci oczyszczalni ścieków.

Wzrost znaczenia cech środowiskowych w analizach dotyczących rozwoju terytorialnego wynika z (głoszonej już podczas tzw. pierwszej globalnej „konferencji sztokholmskiej” na temat środowiska naturalnego w 1972 r.) potrzeby zintegrowanego i zrównoważonego rozwoju. W zakresie planowania strategicznego wiązało się to z zaproponowanym przejściem od nieefektywnego centralnego i odgórnego podejścia do tworzenia polityki skoncentrowanej na zarządzanie zasobami naturalnymi i działalnością gospodarczą na poziomie lokalnym (Bartelmus, 2002). Okazało się, że stosowane instrumenty stały się szansą poprawy warunków w rejonach zapóźnionych w ekonomicznym znaczeniu, natomiast o cennych walorach środowiskowych, zwłaszcza tam, gdzie udział rolnictwa w ogólnej wartości PKB był szczególnie wysoki (Martin, Mitra, 2001). Na przestrzeni dekad żaden z argumentów przemawiających za rozwojem zrównoważonym nie stracił na ważności, gdyż ograniczone możliwości internalizacji kosztów środowiskowych sprawiają, że kwestie te gwałtownie nabierają znaczenia w planowaniu rozwoju (Komisja Europejska, 2010). Znajduje to swoje odzwierciedlenie w doborze zagadnień, problemów oraz zmiennych przy okazji konstrukcji ram pomiaru poziomu rozwoju gospodarczego zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym, jak i ponadnarodowym. Kwestie potencjału demograficznego oraz jakości kapitału ludzkiego łączone są ze wskaźnikami rozwoju infrastruktury społecznej i technicznej, wskaźnikami gospodarczymi oraz potencjałem w zakresie jakości zasobów naturalnych i działaniami na rzecz ich racjonalnego wykorzystania (Zegar, 2012).

2.3. Materiał empiryczny i metodologia badań

Pomiar poziomu rozwoju gospodarczego oraz rozmiary jego przestrzennego (regionalnego) zróżnicowania jest niełatwym zadaniem i wynika z wielu powodów. Przede wszystkim sam poziom rozwoju jest wielkością abstrakcyjną i od badacza zależy, w jaki sposób ten teoretyczny termin opisać za pomocą wskaźników empirycznych, albowiem nie ma wzorców jego operacjonalizacji¹⁴ (Nowak, 1985a). Z tego względu poziom rozwoju jest oceniany i analizowany przez pryzmat zmian w wielkości indywidualnie dobranych, pojedynczych wskaźników ekonomiczno-społecznych, wśród których do najczęściej wykorzystywanych należy zaliczyć podstawowe wskaźniki makroekonomiczne, takie jak: tempo wzrostu PKB, jego wartości ogółem, na 1 pracującego i *per capita*, struktura tworzenia PKB, wielkość bezwzględna i względna inwestycji i oszczędności oraz społeczne, tj. śmiertelność niemowląt, **zadowolenie z życia** (ang. *experienced well-being*), poziom urbanizacji, dalsze trwanie życia, wskaźnik umieralności. Jednak ze względu na to, że rozwój gospodarczy jest procesem złożonym, a jego poziom stanowi złożenie wielu przemian w różnych obszarach, takie podejście wydaje się pewnym uproszczeniem. Ponadto branie pod uwagę indywidualnych cech diagnostycznych dotyczących różnych dziedzin działalności człowieka oznacza założenie, że każdy analizowany region charakteryzuje się zbliżoną strukturą gospodarczą (Nowak 1985b; Wydmus, 1986).

W pomiarze poziomu rozwoju gospodarczego i jego przestrzennego zróżnicowania szczególnie przydatne są metody wielowymiarowej analizy porównawczej (Panek, Zwierzchowski, 2013), gdyż służą do badania zjawisk bezpośrednio niemierzalnych, charakteryzujących analizowane obiekty (Dmitruk, Gawinecki, 2017). Ponadto metody wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP) umożliwiają zbudowanie syntetycznej miary poziomu rozwoju. W ogólnym rozumieniu miernik ten jest wielkością określającą poziom danego zjawiska, w wymiarze względnym i bezwzględnym. Wskaźnik syntetyczny zastępuje opis poszczególnych obiektów (obszaru) za pomocą wielu pojedynczych wskaźników i umożliwia relatywnie obiektywną ocenę zmian w poziomie rozwoju gospodarczego oraz skali zróżnicowania przestrzennego.

W ramach WAP stosowane są liczne i różne metody statystyczne, które można podzielić na (Pociecha i in., 1988):

1. metody hierarchizacji:
 - metody porządkowania liniowego,
 - uporządkowanie dendrytowe,
 - metody hierarchizacji drzewkowej;

¹⁴ Operacjonalizacja to nadawanie sensu empirycznego terminom teoretycznym.

2. metody grupowania:
 - metody bezpośrednie,
 - metody iteracyjne;
3. metody wyboru;
4. metody dyskryminacji:
 - metody bazujące na funkcjach decyzyjnych,
 - metody oparte na funkcjach dyskryminacyjnych.

Wybór odpowiednich metod WAP zależy od celu i zakresu porównywania (Panek, Zwierzchowski, 2013). Kierując się użytecznością i możliwością zastosowania poszczególnych metod WAP, do analizy rozwoju gospodarczego polskich regionów zastosowano taksonomiczną metodę rozwoju metodą wzorca rozwoju Z. Hellwiga w ujęciu dynamicznym (Hellwig, 1968). Jest to metoda WAP należąca do grupy metod porządkowania liniowego w oparciu miernik syntetyczny.

Ze względu na fakt, że na szczeblu krajowym fundusze w ramach polityki spójności UE rozdzielane są na poszczególne województwa, podstawową jednostką przestrzenną analizy było województwo.

Na podstawie danych pochodzących z Banku Danych Lokalnych (BDL) GUS oraz Wojewódzkich Roczników Statystycznych dokonano wyboru zmiennych diagnostycznych obrazujących sytuację w różnych płaszczyznach życia społecznego i gospodarczego w poszczególnych województwach. Pozwalają one na wydzielenie badanych obiektów. Dobór ten spełnia trzy podstawowe kryteria: merytoryczne, formalne i statystyczne (Strahl, 2006). Na podstawie przeglądu literatury, uwzględniając dorobek badaczy i dostępność porównywalnych danych empirycznych, w pierwszym etapie badania w wyniku merytorycznej analizy zmiennych zaproponowano zbiór 67 potencjalnych cech diagnostycznych opisujących w podziale na pięć podzbiorów.

Zmienne wybrane jako diagnostyczne powinny charakteryzować się wysokim zróżnicowaniem oraz niskim skorelowaniem z pozostałymi zmiennymi (Stec, 2011). Z tego względu w celu uzyskania ostatecznego zbioru zmiennych przeprowadzono ich redukcję na podstawie współczynnika zmienności i współczynnika korelacji liniowej Pearsona. Jako kryterium odrzucenia zmiennej przyjęto wartość współczynnika zmienności niższą 0,10, a ocenie korelacji zmiennych zastosowano parametryczną metodę doboru cech, ustalając maksymalną wartość współczynnika korelacji na poziomie poniżej 0,8 (Hellwig, 1981). W konsekwencji wyjściowy zestaw cech diagnostycznych uległ znacznemu zmniejszeniu.

Ostateczny zbiór cech diagnostycznych obejmował 20 statystycznych wskaźników opisujących sytuację społeczno-ekonomiczną poszczególnych województw Polski w 2005 i 2017 roku:

1. demografia:
 - przyrost naturalny na 1 tys. mieszkańców (S)
 - udział osób w wieku produkcyjnym (kobiety – 15-59 lat; mężczyźni 15-64 lata) w ludności ogółem (%),
 - śmiertelność niemowląt na 1 tys. urodzeń żywych (D),
 - saldo migracji na 1 tys. mieszkańców (D);
2. rynek pracy:
 - wskaźnik zatrudnienia (S),
 - stopa bezrobocia długotrwałego (D),
 - liczba ofert pracy na 1 bezrobotnego (S),
 - stopa bezrobocia wśród osób w wieku 24-35 lat (D);
3. poziom rozwoju gospodarczego:
 - nakłady inwestycyjne w zł na 1 mieszkańca (S),
 - udział (%) nakładów na działalność badawczo-rozwojową (B+R) w ogólnych nakładach inwestycyjnych (S),
 - wartość PKB w zł na 1 mieszkańca (S),
 - udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto (WDB) (D),
 - liczba podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców (S),
 - wartość brutto środków trwałych (ceny bieżące) w tys. zł na 1 pracującego (S);
4. poziom rozwoju infrastruktury społeczno-technicznej:
 - miejsca w przedszkolach na 10 tys. osób w wieku przedszkolnym (S),
 - liczba lekarzy na 10 tys. osób (S),
 - liczba bibliotek na 10 tys. osób (S),
 - drogi publiczne (zamiejscowe) o twardej nawierzchni w km na 100 km² (S);
5. potencjał w zakresie ochrony środowiska
 - przyłącza gazowe na 1000 mieszkań (S),
 - nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska (S).

Biorąc pod uwagę merytoryczne znaczenie cech oraz powiązań korelacyjnych, za pomocą symboli (S) – stymulant¹⁵ i (D) – destymulant, określono charakter każdej z cech diagnostycznych. Po podziale zmiennych na stymulanty i destymulanty te ostatnie zmieniono na stymulanty.

Dokonując standaryzacji zmiennych oraz wyznaczając wzorzec rozwoju, uwzględniano zbiór danych z obydwu okresów jednocześnie.

¹⁵ Stymulanty to zmienne, których większe wartości świadczą o wyższym poziomie rozwoju badanego zjawiska, destymulanty to zmienne, których spadek wartości świadczy o wyższym poziomie rozwoju (Zelaś, 2000).

Jak już wcześniej wspomniano, do oceny poziomu rozwoju gospodarczego w ujęciu przestrzennym wykorzystano metodę taksonomiczną Z. Hellwiga, która należy do grupy metod wzorcowych. Opiera się na konstrukcji abstrakcyjnego obiektu P_0 nazwanego wzorcem rozwoju¹⁶. Badane obiekty są porządkowane według odległości od wzorca rozwoju, co w konsekwencji umożliwia określenie poziomu ich rozwoju.

W toku postępowania umożliwiającego wyliczenie syntetycznego miernika rozwoju Z. Hellwiga, po określeniu zbioru zmiennych diagnostycznych i ich charakteru można wyróżnić następujące etapy:

- sprowadzenie danych do wartości porównywalnych; w tym celu zastosowano standaryzację cech według wzoru:

$$Z_{ik} = \frac{x_{ik} - \bar{x}_k}{S_k} \quad \text{dla } x_k \in I \quad \text{dla } (i = 1, \dots, n; k = 1, \dots, m)$$

gdzie:

I – zbiór stymulant;

Z_{ik} – wartość zestandaryzowana cechy k dla regionu i ;

x_{ik} – wartość cechy k w regionie i ;

\bar{x}_k – średnia arytmetyczna zmiennej k ;

S_k – odchylenie standardowe zmiennej k ;

m – liczba zmiennych;

n – liczba regionów.

- wyznaczenie wzorca rozwoju określonego jako abstrakcyjny obiekt P_0 cechującego się maksymalnymi wartościami dla stymulant, który posiada zestandaryzowane współrzędne:

$$P_0 = [Z_{01}, Z_{02}, \dots, Z_{0k}]$$

gdzie:

$$Z_{0k} = \max \{Z_{ik}\} - \text{gdy } x_k \text{ jest stymulantą};$$

- obliczenie odległości pomiędzy poszczególnymi regionami (województwami) a przyjętym wzorcem P_0 według wzoru (odległość euklidesowa):

¹⁶ W szczególnych przypadkach może to być obiekt realny (Miłek, Paluch, 2016).

$$c_{io} = \sqrt{\sum_{k=1}^m (z_{ik} - z_{ok})^2} \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

- unormowanie wartości d_i , w tym celu skonstruowano względny taksonomiczny miernik rozwoju d_i , który oblicza się według wzoru:

$$d_i = 1 - \frac{c_{io}}{c_o}, \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

gdzie:

$$c_o = \bar{c}_o + 2 \cdot s_o$$

\bar{c}_o , s_o – odpowiednio średnia arytmetyczna, odchylenie standardowe ($i = 1, 2, 3, \dots, n$);

d_i – wskaźnik syntetyczny;

przy czym:

$$\bar{c}_o = \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n c_{io}$$

oraz:

$$s_o = \sqrt{\frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^n (c_{io} - \bar{c}_o)^2}$$

Wyliczona w ten sposób syntetyczna miara rozwoju d_i , przyjmuje wartość z przedziału od 0 do 1¹⁷, przy czym im wyższa wartość miary d_i , tym dany obiekt (region) jest mniej oddalony od wzorca i cechuje się wyższym poziomem rozwoju gospodarczego. Jednocześnie różnice pomiędzy wartościami d_i dla poszczególnych regionów (lub w stosunku do średniej wartości d_i) obrazują skalę zróżnicowania.

¹⁷ Górna granica syntetycznej miary rozwoju wynosi 1, zaś prawdopodobieństwo, że będzie ona mniejsza niż 0, jest minimalne.

2.4. Ocena poziomu rozwoju gospodarczego województw w Polsce

Klasyfikacja województw Polski według wartości wskaźnika syntetycznego Z. Hellwiga wykazała zróżnicowanie ich rozwoju (tab. 2.1).

Tabela 2.1. Wartość miary poziomu rozwoju gospodarczego Z. Hellwiga w województwach

Województwa	Wartość (d_i) miary Z. Hellwiga		Wzrost (+)/spadek (-)	Pozycja w rankingu według malejącej wartości		Zmiana pozycji w 2017 r. w stosunku do 2005 r.
	2005	2017		2005	2017	
Dolnośląskie	0,268	0,271	+	3	4	↓
Kujawsko-pomorskie	0,138	0,163	+	11	10	↑
Lubelskie	0,100	0,066	-	14	14	-
Lubuskie	0,220	0,251	+	7	6	↑
Łódzkie	0,231	0,213	-	6	8	↓
Małopolskie	0,214	0,239	+	8	7	↑
Mazowieckie	0,384	0,401	+	11	1	-
Opolskie	0,303	0,297	-	2	2	-
Podkarpackie	0,166	0,082	-	10	13	↓
Podlaskie	0,120	0,134	+	12	11	↑
Pomorskie	0,179	0,202	+	9	9	-
Śląskie	0,265	0,270	+	4	5	↓
Świętokrzyskie	0,045	0,062	+	15	15	-
Warmińsko-mazurskie	0,020	0,057	+	16	16	-
Wielkopolskie	0,249	0,276	+	5	3	↑
Zachodniopomorskie	0,113	0,127	+	13	12	↑

Źródło: opracowane na podstawie danych pochodzących z BDL oraz Rocznika Statystycznego Województw (2006, 2018), GUS, Warszawa.

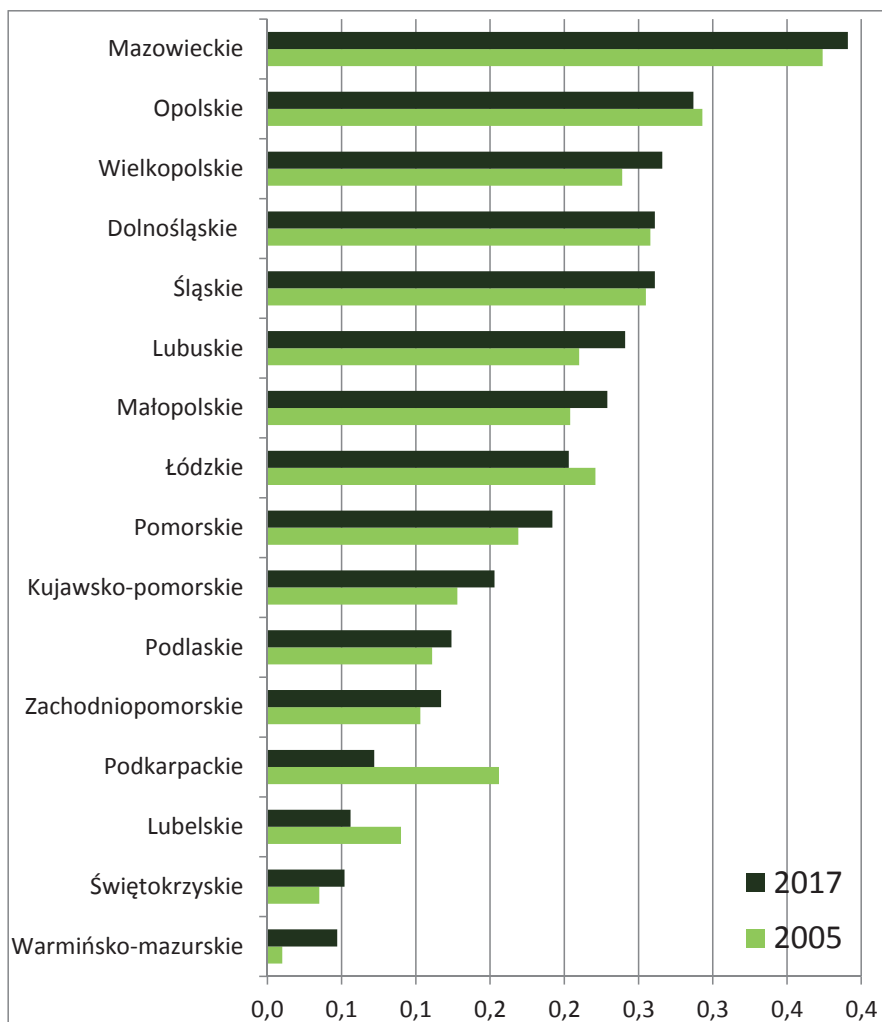
W 2005 roku różnica pomiędzy wartością maksymalną – 0,384 (woj. mazowieckie) a minimalną – 0,020 (woj. warmińsko-mazurskie) wyniosła 0,364. W 2017 roku analogiczne wartości wynosiły odpowiednio 0,401 (woj. mazowieckie) i 0,057 (woj. warmińsko-mazurskie), czyli różnica wyniosła 0,344. Zmniejszenie się różnic pomiędzy wartościami skrajnymi syntetycznej miary Z. Hellwiga w 2017 roku w porównaniu do 2005 roku wskazuje na spadek skali zróżnicowania w przestrzennego poziomu rozwoju gospodarczego. Tym bardziej, że to zjawisko dotyczyło tych samych polskich regionów.

Z analizy wyliczonej metodą Z. Hellwiga wartości syntetycznego wskaźnika rozwoju gospodarczego polskich województw wynika, że w 2017 roku w sto-

sunku do roku 2005 nastąpił wzrost ogólnego poziomu rozwoju gospodarczego w dwunastu województwach (dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, lubuskie, małopolskie, mazowieckie, podlaskie, pomorskie, śląskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, wielkopolskie i zachodniopomorskie), a w pozostałych czterech odnotowano spadek (lubelskie, łódzkie, opolskie i podkarpackie). W porównywanych latach pozycję w rankingu poprawiło sześć województw, zaś obniżyło cztery. Przy czym zmiany pozycji rankingowej były relatywnie niewielkie. Tylko w województwie podkarpackim odnotowano stosunkowo większe zmiany (spadek pozycji rankingowej o 3 pozycje).

Na zmniejszające się regionalne różnice w poziomie rozwoju gospodarczego wskazuje również porównanie wartości miary Z. Hellwiga ustalonej dla poszczególnych województw w odniesieniu do średniej arytmetycznej uzyskanych miar syntetycznych dla wszystkich województw. W 2005 roku najniższa wartość taksonomicznego miernika rozwoju gospodarczego (woj. warmińsko-mazurskie) stanowiła tylko niespełna 11% wartości średniej, zaś w 2017 roku analogiczny wskaźnik wynosił już nieco ponad 29%. Podobnie było w województwie świętokrzyskim, gdzie analogiczne różnice wynosiły odpowiednio ok. 24 i 33%. Jednocześnie tylko nieznacznie zwiększyła się „przewaga” ogólnego poziomu rozwoju gospodarczego województwa mazowieckiego. W 2005 roku wartość miary Z. Hellwiga ustalona dla tego województwa przewyższała o 102% średnią arytmetyczną miar syntetycznych dla wszystkich polskich województw, a 2017 roku o 108%.

Wykres 2.1 Klasyfikacja polskich województw według ogólnej wartości miary rozwoju Z. Hellwiga w 2005 i 2017 roku

Źródło: opracowano na podstawie danych z tabeli 2.1.

Podstawowe założenia metody wzorca rozwoju Z. Hellwiga i obliczony według tej metody syntetyczny wskaźnik ogólnego poziomu rozwoju gospodarczego polskich województw dla lat 2005 i 2017 daje także możliwość wyodrębnienia grup województw charakteryzujących się zbliżonym poziomem rozwoju. Dla ustalenia tych grup wykorzystano średnią arytmetyczną uzyskanych miar syntetycznych obliczoną dla poszczególnych województw oraz odchylenie standardowe miernika rozwoju Z. Hellwiga (Nowak, 1990a; Adamowicz, Janulewicz, 2012). Tym sposobem określono cztery grupy województw:

Grupa I – województwa o wysokim poziomie rozwoju, tę zbiorowość stanowiły regiony spełniające warunek:

$$d_i \geq \bar{d}_i + S_{di}$$

Grupa II – województwa o średnim poziomie wskaźnika rozwoju, tj. takie, których miara rozwoju Z . Hellwiga zawierał się w przedziale:

$$\bar{d}_i \leq d_i + S_{di}$$

Grupa III – województwa o niskim poziomie rozwoju, czyli regiony, gdzie:

$$\bar{d}_i - S_{di} \leq d_i < \bar{d}_i$$

Grupa IV – województwa o najniższym poziomie rozwoju, zatem regiony o:

$$d_i < \bar{d}_i - S_{di}$$

gdzie:

d_i – wartość wskaźnika syntetycznego województwa;

\bar{d}_i – średnia arytmetyczna ogółu wskaźników syntetycznych;

S_{di} – odchylenie standardowe wskaźnika syntetycznego.

Z porównania województw według poziomu rozwoju w porównywanych latach wynika, że w 2017 roku liderami w poziomie rozwoju były niezmiennie województwa mazowieckie i opolskie. Przy czym temu ostatniemu udało się utrzymać tę pozycję w grupie I, mimo notowanego spadku wartości miary rozwoju Z . Hellwiga w porównywanych okresach. Jednak wzrósł dystans pomiędzy tymi regionami, chociaż nadal jest relatywnie niewielki. Należy również zaznaczyć, że w 2005 roku ta grupa składała się jeszcze z dwóch województw – śląskiego i dolnośląskiego. Jednak ich odległość od wzorca rozwoju uległa zwiększeniu.

Tabela 2.2. Grupowanie polskich województw pod względem poziomu rozwoju gospodarczego

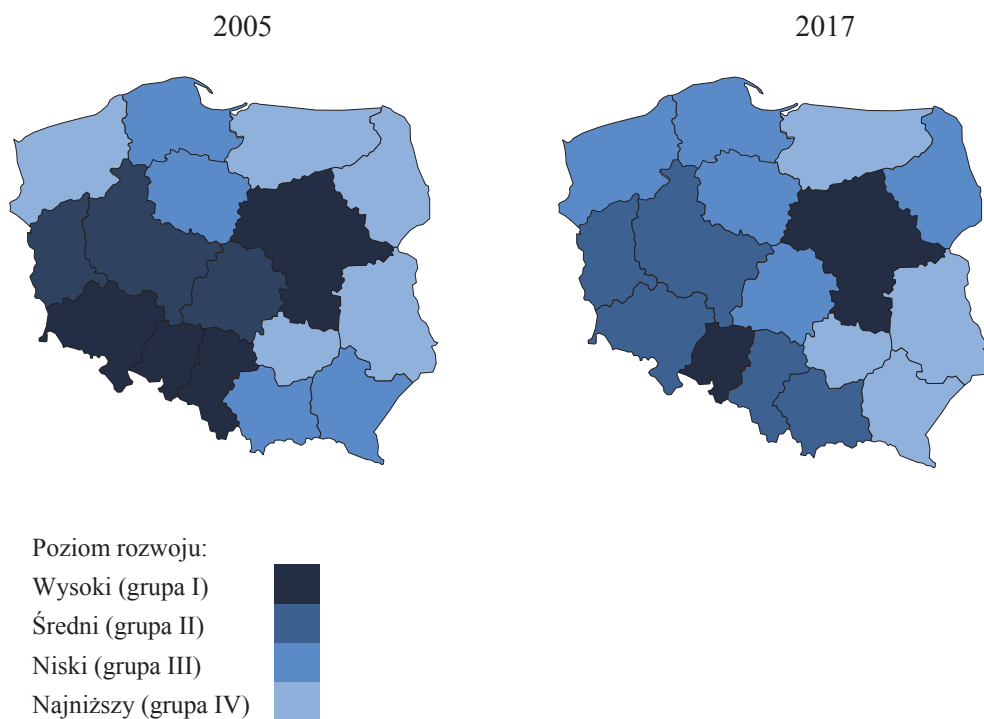
Poziom rozwoju	2005	2017
Wysoki (grupa I)	mazowieckie, śląskie, opolskie, dolnośląskie ($d_i \geq 0,265$)	mazowieckie, opolskie ($d_i \geq 0,292$)
Średni (grupa II)	lubuskie, łódzkie, małopolskie, wielkopolskie ($0,181 \leq d_i < 0,265$)	śląskie, wielkopolskie, lubuskie, dolnośląskie, łódzkie, małopolskie, pomorskie ($0,195 \leq d_i < 0,292$)
Niski (grupa III)	kujawsko-pomorskie, podkarpackie, pomorskie ($0,121 \leq d_i < 0,191$)	podlaskie, zachodnio-pomorskie, kujawsko-pomorskie, ($0,099 \leq d_i < 0,195$)
Najniższy (grupa IV)	świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie, lubelskie, zachodnio-pomorskie, podlaskie, $d_i < 0,121$	warmińsko-mazurskie, świętokrzyskie, lubelskie, podkarpackie $d_i < 0,099$

Źródło: opracowano na podstawie danych z tabeli 2.1.

Do drugiej, najliczniejszej w 2017 roku grupy, która odzwierciedla średni poziom rozwoju, zaliczono siedem województw. Składała się ona z czterech województw (lubuskie, łódzkie, małopolskie i wielkopolskie), które tworzyły ją już w 2005 roku. W 2017 roku omawianą grupę zasiły następujące regiony: śląski i dolnośląski oraz pomorski.

Trzecią grupą – o niskim poziomie – w 2005 roku stanowiły trzy województwa: kujawsko-pomorskie, podkarpackie i pomorskie. Natomiast dwanaście lat później na omawianą grupę składały się również trzy regiony: podlaski, zachodnio-pomorski, kujawsko-pomorski.

Mapa 2.1. Zróżnicowanie przestrzenne klasyfikacji polskich województw pod względem poziomu rozwoju gospodarczego

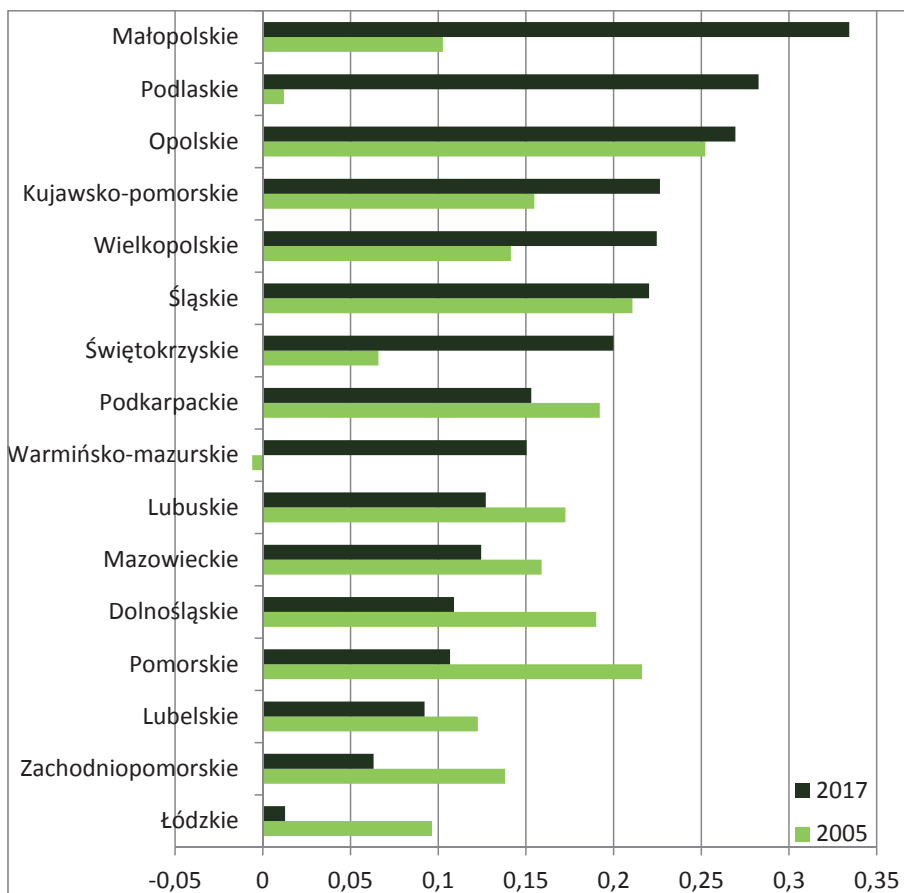
Źródło: opracowano na podstawie danych z tabeli 2.1.

W czwartej grupie województw, o najniższym wskaźniku poziomu rozwoju gospodarczego, w 2005 roku znalazły się regiony: świętokrzyski, warmińsko-mazurski, lubelski, zachodniopomorski i podlaski. Natomiast w 2017 roku prezentowaną grupę obok województwa warmińsko-mazurskiego, świętokrzyskiego i lubelskiego tworzyło również województwo podkarpackie.

2.5. Ocena regionalnego zróżnicowania taksonomicznych wskaźników cząstkowych Z. Hellwiga

Analizę ogólnego poziomu rozwoju polskich województw uzupełniono, dokonując oceny wskaźników cząstkowych miernika wzorca rozwoju Z. Hellwiga, który wyznaczono dla 2005 i 2017 roku w następujących obszarach: potencjał demograficzny, rynek pracy, potencjał gospodarczy oraz społeczno-techniczny.

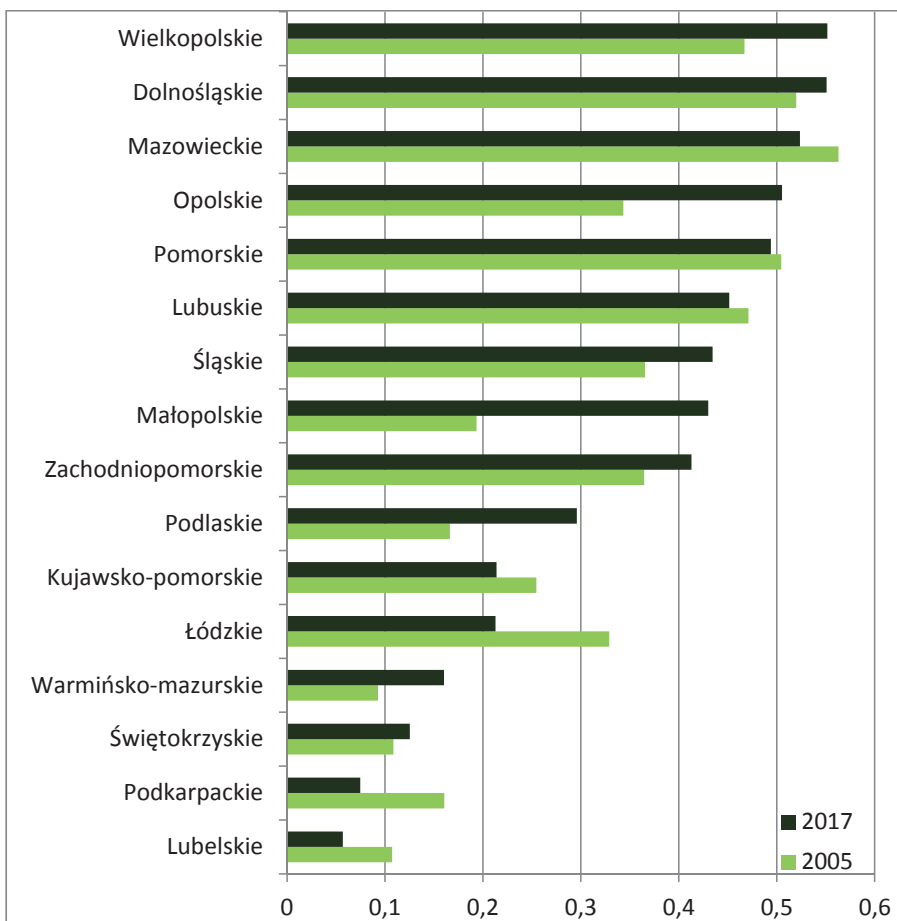
Wykres 2.2. Poziom rozwoju potencjału demograficznego polskich województw według miary Z. Hellwiga

Źródło: opracowanie własne.

Potencjał demograficzny polskich regionów oceniono w oparciu o wartość miary Z. Hellwiga ustalonej na podstawie czterech cech diagnostycznych reprezentujących tę płaszczyznę rozwoju gospodarczego. Z porównania syntetycznego wskaźnika rozwoju polskich województw w aspekcie demograficznym wynika, że w 2005 roku najlepszy potencjał demograficzny posiadały województwa: opolskie (0,253), pomorskie (0,216) i śląskie (0,211), zaś najniższy regiony: warmińsko-mazurski (-0,006), podlaski (0,012), świętokrzyski (0,066) i łódzki (0,096).

Wykres 2.3. Poziom rozwoju rynku pracy polskich województw według miary Z. Hellwiga

Źródło: opracowanie własne.

W 2017 roku czołowe miejsca w poziomie rozwoju demograficznego zajęły regiony: małopolski (0,334), podlaski (0,283) i opolski (0,269), zaś ostatnie województwa: łódzkie (0,013), zachodniopomorskie (0,063) i lubelskie (0,092).

W omawianym czasie pozytywne zmiany w potencjale demograficznym zaszły w połowie polskich województw (kujawsko-pomorskie, małopolskie, opolskie, podlaskie, śląskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolski), a w pozostałych regionach stwierdzono regres (wykres 2.2). Przy czym najbardziej pozytywne zmiany nastąpiły w województwie małopolskim (awans o jedenaście lokat) i warmińsko-mazurskim (o dziewięć pozycji). Najbardziej pogorszyła się sytuacja w województwie pomorskim (spadek o jedenaście pozycji) i dolnośląskim (o siedem lokat).

Znaczne różnokierunkowe zmiany w wartości miary Z. Hellwiga w odniesieniu do potencjału demograficznego przełożyły się nie tylko na przeobrażenia w pozycji rankingowej, ale również znalazły odzwierciedlenie w narastaniu wielkości różnic wartości tego wskaźnika. W 2005 roku różnica pomiędzy wartościami skrajnymi wynosiła 0,259, a w roku 2017 było to 0,321.

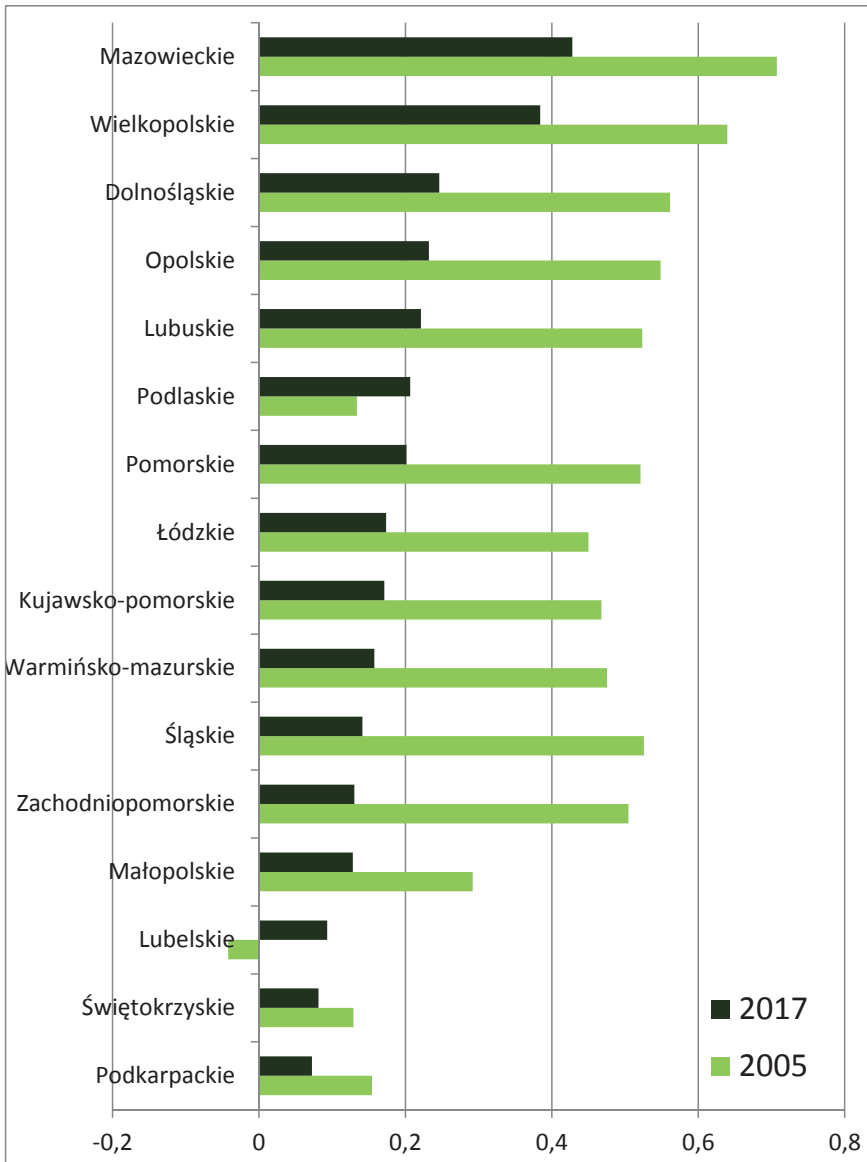
Z wartości wskaźnika cząstkowego ustalonego w oparciu o zmienne diagnostyczne opisujące rynek w 2005 i 2017 roku wynika, że również w tym obszarze nastąpił postęp. Świadczy o tym nie tylko wzrost średniej wartości¹⁸ tego wskaźnika dla ogółu województw, ale również fakt, że pozytywne tendencje zaznaczyły się w większej liczbie regionów, niż trendy przeciwnie, tj. spadku wartości tej miary.

Z rankingu województw pod względem wartości syntetycznej Z. Hellwiga wyliczonego w oparciu o cechy określające rynek pracy wynika, że w 2005 roku najwyższą pozycję zajmowały województwa mazowieckie (0,563), dolnośląskie (0,520) i pomorskie (0,505), a najniższą regiony warmińsko-mazurski (0,093), lubelski (0,107) i świętokrzyski (0,109). Natomiast w 2017 roku pozycję lidera w rankingu zajęły województwa wielkopolskie (0,552), dolnośląskie (0,551) i mazowieckie. Ranking zamykały województwa: lubelskie (0,057), podkarpackie (0,075) i świętokrzyskie (0,125).

Najbardziej znaczące pozytywne zmiany w zakresie poprawy sytuacji na rynku pracy pomiędzy 2005 a 2017 rokiem nastąpiły w Wielkopolsce i na Opolszczyźnie (awans o 4 pozycje), zaś najbardziej niekorzystne przeobrażenia zaszły w województwie łódzkim (spadek o 3 lokaty). Ponadto w regionie świętokrzyskim i dolnośląskim sytuacja w tym zakresie nie uległa zmianie (wykres 1.3).

¹⁸ W 2005 roku średnia wartość miary Z. Hellwiga dla rynku pracy wszystkich województw wynosiła 0,3133, a w 2017 roku – 0,3434.

Wykres 2.4. Poziom rozwoju potencjału gospodarczego polskich województw według miary Z. Hellwiga

Źródło: opracowanie własne.

Miarę Z. Hellwiga obrazującą struktury gospodarcze poszczególnych województw obliczono w oparciu o siedem cech diagnostycznych. W 2017 roku, identycznie jak i w 2005 roku, najkorzystniejszą sytuacją w tym zakresie cechowały się województwa mazowieckie, wielkopolskie i dolnośląskie. Na przeciwległym bie-

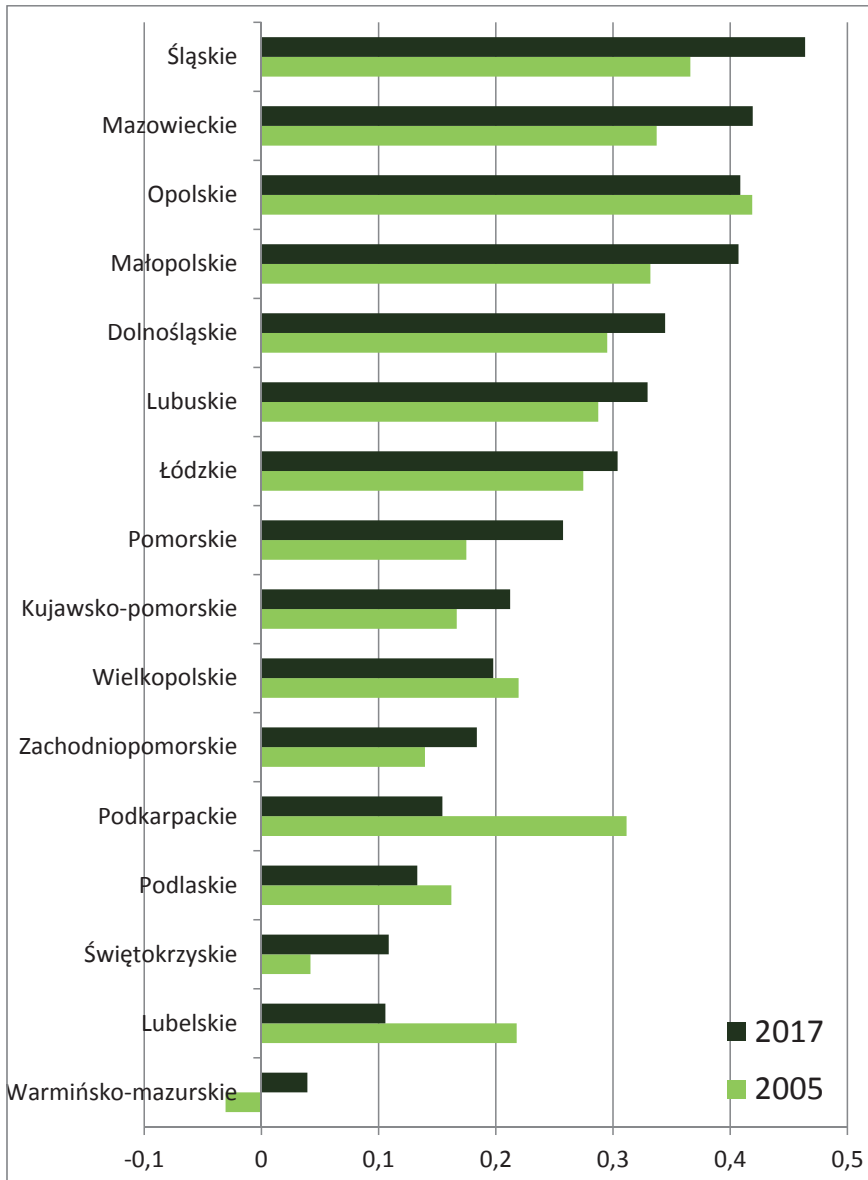
gunie, tj. posiadające najniekorzystniejszą strukturę gospodarczą, uplasowały się regiony południowo-wschodniej Polski. Przy czym najniższy wskaźnik rozwoju potencjału gospodarczego odnotowano w województwach: podkarpackim, świętokrzyskim i lubelskim (wykres 2.4). Na podkreślenie zasługuje fakt, że w ostatnim z wymienionych regionów stwierdzono w porównywanych latach zmniejszenie odległości od wzorca rozwoju. Taką sytuację notowano jeszcze tylko w województwie podlaskim, a skala zmian skutkowała wzrostem pozycji rankingowej aż o osiem pozycji.

Potencjał w zakresie infrastruktury ustalono w oparciu o trzy cechy opisujące infrastrukturę społeczną oraz po jednej drogową i w zakresie ochrony środowiska¹⁹. Z analizy wartości syntetycznej miary rozwoju infrastruktury wynika, że najkorzystniejszy potencjał w tym zakresie w 2017 roku posiadały województwa śląskie, mazowieckie i opolskie, a najgorszy warmińsko-mazurskie, lubelskie i świętokrzyskie (wykres 2.5).

Analiza wskaźnika syntetycznego poziomu rozwoju w latach 2005-2017 uwidacznia zmiany jego poziomu, a dominującym kierunkiem była poprawa sytuacji w tej płaszczyźnie. W jedenastu województwach stwierdzono jego wzrost, a w pozostałych (lubelskie, podlaskie, podkarpackie, wielkopolskie i opolskie) zmniejszenie. Pozytywne procesy były szczególnie widoczne w regionach o relatywnie niskim poziomie rozwoju potencjału infrastrukturalnego, a zwłaszcza w województwie warmińsko-mazurskim. W konsekwencji zmniejszył się dystans, chociaż nadal jest bardzo duży, pomiędzy województwem warmińsko-mazurskim, cechującym się w obydwu badanych latach najniższym poziomem rozwoju infrastruktury, a liderami w tym wymiarze, tj. opolskim, śląskim i mazowieckim.

¹⁹ Takie podejście było podyktowane faktem, że w procesach rozwoju gospodarczego coraz większą wagę przykładano do aspektów środowiskowych, a stan i ochrona środowiska naturalnego w prowadzonych badaniach był reprezentowany przez dwie cechy. Dlatego nieuzasadnione jest obliczanie na ich podstawie wartości cząstkowej miary syntetycznej Z. Hellwiga.

Wykres 2.5. Poziom rozwoju infrastruktury polskich województw według miary Z. Hellwiga

Źródło: opracowanie własne.

W analizie rozwoju gospodarczego polskich regionów zasadne wydaje się również zbadanie zależności między obliczonymi poszczególnymi syntetycznymi miarami pod względem poszczególnych aspektów rozwojowych a miarą ogólną w poszczególnych latach.

Tabela 2.3. Współczynnik korelacji linowej Pearsona pomiędzy miernikami syntetycznymi i miarą ogólną w 2005 roku

	Ogółem	1	2	3	4
Ogółem	1				
1	0,154	1			
2	0,374	0,201	1		
3	0,810	0,223	0,641	1	
4	0,713	0,394	0,584	0,531	1

1 – potencjał demograficzny, 2 – rynek pracy, 3 – potencjał gospodarczy, 4 – potencjał infrastrukturalny

Źródło: opracowanie własne.

Wartości wskaźników i korelacji wskazują, że istnieje istotna zależność liniowa między ogólną miarą syntetyczną rozwoju gospodarczego polskich regionów a ich poziomem gospodarczym oraz poziomem rozwoju infrastruktury. Słaby wpływ na ogólny rozwój gospodarczy poszczególnych województw wywiera sytuacja demograficzna, a nieco większy kondycja rynku pracy (tabele 2.3 i 2.4).

Tabela 2.4. Współczynnik korelacji linowej Pearsona pomiędzy miernikami syntetycznymi i miarą ogólną w 2017 roku

	Ogółem	1	2	3	4
Ogółem	1				
1	0,105	1			
2	0,834	0,435	1		
3	0,756	0,345	0,451	1	
4	0,890	0,248	0,371	0,590	1

Jak w tabeli 2.3.

Źródło: opracowanie własne.

Na rozwój rynku pracy, jak również sytuacji demograficznej, w niewielkim stopniu wpływa bowiem istniejący stan infrastruktury. Istnieje jednak pewien pozytywny związek pomiędzy poziomem rozwoju infrastruktury a poziomem potencjału gospodarczego.

2.6. Podsumowanie i wnioski

Ustalenie poziomu i ocenę przestrzennego zróżnicowania rozwoju gospodarczego poprzedzono przeglądem literatury przedmiotu. Z wykonanych prac wynika, że pomiar poziomu rozwoju gospodarczego oraz rozmiary jego przestrzennego (regionalnego) zróżnicowania jest niełatwym zadaniem i wynika z wielu powodów. Przede wszystkim sam poziom rozwoju jest wielkością abstrakcyjną i od badacza zależy, w jaki sposób ten teoretyczny termin opisze za pomocą wskaźników empirycznych, albowiem nie ma wzorców jego operacjonalizacji.

Z tego względu poziom rozwoju jest oceniany i analizowany przez pryzmat zmian w wielkościach indywidualnie dobranych, pojedynczych wskaźników ekonomiczno-społecznych, wśród których do najczęściej wykorzystywanych należy zaliczyć podstawowe wskaźniki makroekonomiczne. Takie podejście stanowi uproszczenie. Z tego powodu do analizy rozwoju gospodarczego polskich regionów zastosowano jedną z metod WAP, tj. taksonomiczną metodę rozwoju metodą wzorca rozwoju Z. Hellwiga w ujęciu dynamicznym.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w okresie objętym wnioskowaniem wzrastał poziom rozwoju gospodarczego Polski. W latach 2005-2017 aż w dwunastu województwach odnotowano wzrost wartości wskaźnika Z. Hellwiga, zaś spadek nastąpił w czterech, tj. w regionie: lubelskim, łódzkim, opolskim i podkarpackim.

Konsekwencją zróżnicowanego przebiegu procesów rozwojowych było nieznaczne umacnianie się na pozycji lidera silnych gospodarczo regionów – mazowieckiego i opolskiego. Jednak zdecydowana większość regionów znalazła się w grupie o średnim bądź niskim poziomie rozwoju gospodarczego. Przy czym zmniejszyła się liczba regionów, które cechowały się bardzo niskim poziomem rozwoju, ale niezmiennie najniższym poziomem rozwoju cechowały się województwa świętokrzyskie, lubelskie i warmińsko-mazurskie,

Spadła również liczba regionów o wysokim poziomie rozwoju, przy czym województwa mazowieckie i opolskie charakteryzowały wysokim poziomem rozwoju gospodarczego zarówno w 2005, jak i 2017 roku. Ponadto utrzymuje również duży dysonans pomiędzy województwami tzw. ściany wschodniej a pozostałymi polskimi regionami.

2.7. Literatura

- Adamowicz M., Janulewicz P. (2012). *Wykorzystanie metod wielowymiarowych w określeniu pozycji konkurencyjnej gminy na przykładzie województwa lubelskiego*, Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych, t. XII, nr 1, 17-28.
- Antosiewicz, M., Bukowski, M., Kowal, P. (2011). *Krzywa Beveridge'a i przepływy na rynku pracy w dynamicznym modelu dopasowań i poszukiwań z endogeniczną biernością zawodową i bezrobociem*, IBS Working Paper, 02/2011.
- Bartelmus P. (2002). *Environment, growth and development: The concepts and strategies of sustainability*. Routledge.
- Begg D., Fischer S., Dornbusch R. (2007). *Mikroekonomia*. Warszawa: PWE.
- Bosch M., 2006. *Job creation and job destruction in the presence of informal labour markets* No. 761. Centre for Economic Performance, London School of Economics and Political Studies.
- Budnikowski A. (2001). *Międzynarodowe stosunki gospodarcze*. PWN, Warszawa.
- Cavusgil, S.T. (1997). *Measuring the potential of emerging markets: An indexing approach*. *Business Horizons*, 40 1, 87-92.
- Cernea M. (1983). *A Social methodology for community participation in local investments: the experience of Mexico's PIDER program*. The World Bank.
- Chojnicki Z. (2010). *Rozwój społeczno-ekonomiczny i jego aspekty aksjologiczne*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 115-130.
- Chong A., Calderon C. (2000). *Causality and feedback between institutional measures and economic growth*. *Economics & Politics*, 12 1, 69-81.
- Czarny B. (2011). *Podstawy ekonomii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWE.
- Dmitruk J., Gawinecki J. (2017). *Metody wielowymiarowej analizy porównawczej – budowa i zastosowanie*, Biuletyn WAT, Vol. LXVI, nr 4, 103-119.
- Drewnowski R. (1961). *Wzrost gospodarczy*, [w:] M. Pohorille (red.), *Mała encyklopedia ekonomiczna*. Warszawa: PWN, 820-821.
- Encyklopedia Zarządzania*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/rozwoj-gospodarczy;3969436.html>, dostęp: 10.10.2019 r.
- Encyklopedia*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/encyklopedia>; dostęp: 2.09.2019 r.
- Gibas P. (2017). *Potencjał demograficzny małych miast województwa śląskiego w świetle wyników analizy przesunięć udziałów (shift share analysis)*. *Studia Ekonomiczne*, 327, 113-126.
- Goodal B. (1987). *Dictionary of human geography*. London: Penguin Group.
- Goodstein E.S., Polasky S. (2005). *Economics and the Environment*. Hoboken. NJ, Wiley.

- Gorzela G. (1989). *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reform*, Seria: Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny, nr 14. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa.
- Greenwood J., Jovanovic B. (1990). *Financial development, growth, and the distribution of income*. Journal of Political Economy, 98 5, Part 1, 1076-1107.
- Hellwig Z. (1968). *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów pod względem poziomu ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*. Przegląd Statystyczny, nr 4, 323-326.
- Hellwig Z. (1981). *Wielowymiarowa analiza porównawcza i jej zastosowanie w badaniach wielocechowych obiektów gospodarczych*, [w:] W. Welfe (red.), *Metody i modele ekonomiczno-matematyczne w doskonaleniu zarządzania gospodarką socjalistyczną*. Warszawa: PWE.
- Hodgetts R.M., Kuratko D.F. (2001). *Entrepreneurship: A contemporary approach*. South-Western/Thomson Learning.
- Hunold Ch., Dryzek J.S. (2002). *Green Political Theory and the State: Context is Everything*. Global Environmental Politics, t. 2, nr 3. Massachusetts Institute of Technology, s. 17-39.
- Ivković Z., Weisbenner S. (2005). *Local does as local is: Information content of the geography of individual investors' common stock investments*. The Journal of Finance, 60 1, 267-306.
- Jackman R., Pissarides C., Savouri S. (1990). *Labour market policies and unemployment in the OECD*. Economic Policy, 5 11, 449-490.
- Jankowski Ł. (2011). *Wzrost gospodarczy i jego czynniki na przykładzie polskiej gospodarki w latach 2003-2009*. Zeszyty Naukowe Wydziału Nauk Ekonomicznych Politechniki Koszalińskiej, nr 15, 135-152.
- Jańczuk L. (2013). *Determinanty rozwoju społeczno-gospodarczego regionów w Polsce*. Roczniki Nauk Społecznych, t. 5(41), nr 1, 121-132.
- Jordan A., O'Riordan T. (2000). *Environmental politics and policy processes*, [w:] T. O'Riordan (red.), *Environmental Science for Environmental Management*. Harlow: Prentice Hall, 63-92.
- Joll, C. McKenna C., McNabb R., Shorey J. (2018). *Developments in labour market analysis*. Routledge.
- Kokotkiewicz I. (1989). *Dochód narodowy wytworzony i podzielony według województw*. Wiadomości Statystyczne, nr 9, 5-31.
- Komisja Europejska (2010). „*Europa 2020*”. *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Bruksela.
- Korenik S. (2011). *Region ekonomiczny w nowych realiach społeczno-gospodarczych*. Warszawa: CwDeWu.
- Kupiec L. (2008). *Jaki rozwój*, [w:] A.F. Bocian (red.). *Rozwój regionalny a rozwój zrównoważony*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 20-30.

- Lee R., Mason A. (2006). What is the demographic dividend?. *Finance and Development*, 43 3, 16.
- Marciniak S. (2013). *Makro- i mikroekonomia, podstawowe problemy wspólczesności*. Warszawa: PWN.
- Martin W., Mitra D. (2001). *Productivity growth and convergence in agriculture versus manufacturing*. *Economic Development and Cultural Change*, 49 2, 403-422.
- Martinez-Fernandez C., Kubo N., Noya A., Weyman T. (2012). *Demographic change and local development: shrinkage, regeneration and social dynamics*. Paris: OECD Publishing.
- Miłek D., Paluch P. (2016). *Rozwój społeczno-gospodarczy polskich regionów*. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 48(4), 90-103.
- Mościbrodzki W.S. (2008). *Czynniki warunkujące rozwój cywilizacyjny*, <https://www.wojmos.com>.
- Niemets L., Segida K., Guseva N. (2015). *Demographic potential as the basis for social and economic development*. *Економічний часопис-XXI*, 3-4 1, 93-96.
- Nowak E. (1985a). *Dobór cech do porównań wielokryterialnych*. *Przegląd Statystyczny*, nr 2, 121-124.
- Nowak S., (1985b). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN.
- Nowak E., (1990a). *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. Warszawa: PWE.
- Nowak S., (1990b). *Models of Directional Change and Human Values: the Theory of Progress as an Applied Social Science*, [w:] J.C. Alexander, P. Sztompka (red.). *Rethinking Progress. Movements, Forces and Ideas at the End of the 20th Century*. Boston.
- Panek T., Zwierzchowski J. (2013). *Statystyczne metody Wielowymiarowej Analizy Porównawczej. Teoria i zastosowanie*. Warszawa: Oficyna wydawnicza SGH.
- Parysek J.J. (2005). *Miasta polskie na przełomie XX i XXI wieku: rozwój i przekształcenia strukturalne*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Parysek J.J. (2018). *Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju*, w: *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, *Studia KPZK*, t. 183, 37-55.
- Pociecha J., Podolec B., Sokołowski A., Zając K. (1988). *Metody taksonomiczne w badaniach społeczno-ekonomicznych*. Warszawa: PWN.
- Porter M.E. (1990). *The competitive advantage of nations*. New York: Free Press.
- Prandecka B. (1969). *Wzrost gospodarczy w układzie przestrzennym (1944-1968)*. Warszawa: PWN.
- Rosner A. (2007). *Zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*. Warszawa: IRWIR PAN.
- Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2012). *Ekonomia*. Warszawa: Rebis.

- Schumpeter J.A. (1960). *Teoria rozwoju gospodarczego*. Warszawa: PWN.
- Secomski K. (1980). *Ze studiów nad teorią rozwoju społeczno-gospodarczego*. *Ekonomista*, 4-5, 1031-1055.
- Sokołowski A., Zajac K. (1987). *Rozwój demograficzny a rozwój gospodarczy*. Warszawa: PWN.
- Stany M. (2004). *Przemiany demograficzne na obszarach wiejskich a gospodarka rolna w latach dziewięćdziesiątych (na przykładzie woj. zachodniopomorskiego)*. Sekcja Analiz Demograficznych Komitetu Nauk Demograficznych PAN, z. 10, 5-20.
- Stany M. (2012). *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce – pomiar zjawiska złożonego*, http://admin.www.irwirpan.waw.pl/dir_upload/site/files/Monika/PomiarZjawiskaZlozonego_IRWIR2012.
- Stec M. (2011). *Uwarunkowania rozwojowe województw w Polsce – analiza statystyczno-ekonometryczna*. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, z. 20, Uniwersytet Rzeszowski, Katedra Teorii Ekonomii i Stosunków Międzynarodowych, Katedra Ekonomiki i Zarządzania, 232-251.
- Strahl D. (2006). *Metody oceny rozwoju regionalnego*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego.
- Szlachta J. (2018). *Terytorializacja jako wyzwanie polityki rozwoju – perspektywa europejska*. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, z. 184, 10-19.
- Sztompka P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Znak.
- Thon M. (1995). *Demografische Aspekte der Arbeitsmarktentwicklung: die Alterung des Erwerbbspersonenpotentials* *Demographic aspects in the development of the labour market: the ageing of the labour force potential*. *Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt-und Berufsforschung*, 283, 290-299.
- Todaro M. (1985). *Economic Development in the third World*. New York, London: Longman.
- Van den Berg H. (2016). *Economic growth and development*. World Scientific Publishing Company.
- Watts M. (2000). *Development*, [w:] R.J. Johnston, D. Gregory, G.H. Pratt, M. Watts (red.), *Dictionary of human geography*. Oxford: Blackwell Publ., 166-171.
- Westoff C.F., Bankole A. (1996). *The potential demographic significance of unmet need*. *International Family Planning Perspectives*, 16-20.
- Wielki Słownik Języka Polskiego* (2006). Wydawnictwo Warszawa: PWN.
- Wydmus S. (1986). *Wielowymiarowa analiza porównawcza stopnia dynamicznego zharmonizowania rozwoju społecznego i gospodarczego krajów*. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 4. Poznań: Uniwersytet im. A. Mickiewicza, 199-214.

Zaleś A., (red.) (2000). *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.

Zegar J.S. (2012). *Współczesne wyzwania rolnictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zestawienie transferów finansowych pomiędzy Polską a budżetem UE,
<https://www.gov.pl/web/finanse/transfery-polska-ue-unia-europejska>, dostęp: 25.10.2019 r.

Ziółkowski M. (1997). *Strategie rozwoju gminy – istota, znaczenie i zadania*. Materiały Związku Miast Polskich, Warszawa.

Autorzy:

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr inż. Paweł Chmieliński

mgr inż. Bogdan Buks

ZMIANY STRUKTURALNE A ROZWÓJ SPOŁECZNY OBSZARÓW WIEJSKICH

3.1. Wprowadzenie

W analizach dotyczących interpretacji zmian, jakie zachodziły na polskiej wsi w ostatnim dziesięcioleciu, niezmiennie podkreśla się niespotykaną nigdy wcześniej skalę wsparcia finansowego, które w różnych formach (bezpośrednich, celowych) i intencjach odnośnie spodziewanych efektów trafiło do tego środowiska po wstąpieniu Polski do UE.

Wśród najbardziej spektakularnych efektów wymienia się przede wszystkim rozwój wiejskiej infrastruktury, w tym zwłaszcza w zakresie wyposażenia technicznego oddziałującego na poprawę cywilizacyjnych warunków życia mieszkańców wsi oraz ochronę zasobów naturalnych. Dotyczyły one przede wszystkim tak podstawowych spraw jak inwestycje wodociągowo-kanalizacyjne i budowa oczyszczalni ścieków.

W odniesieniu do rolnictwa podkreśla się zazwyczaj przyspieszenie procesów koncentracji ziemi służące racjonalizacji struktury agrarnej oraz umocnienie rynkowe jednostek nastawionych na produkcję towarową. Szczególnie znaczące zmiany zaszły również w otoczeniu rolnictwa, w tym zwłaszcza w przemyśle spożywczym, który stosunkowo szybko dostosował się do zasad gospodarki rynkowej i w wielu branżach stał się konkurencyjny zarówno na rynkach krajowych, jak i zagranicznych. W widoczny sposób wzrosły również dochody wiejskich gospodarstw domowych oraz uległ poprawie poziom edukacyjny mieszkańców wsi.

O ile znaczące postępy rozwojowe w obrębie wiejskiej gospodarki oraz poprawy warunków życia mieszkańców wsi w ujęciu ogólnym są niekwestionowane, o tyle w niewielkim i zbyt skromnym jak na powszechne oczekiwania zakresie przyczyniały się do niwelowania nierówności międzyregionalnych. Ponadto pojawiały się nowe czynniki, które powodowały pogłębianie się rozpiętości społeczno-ekonomicznych w wiejskich społecznościach, szczególnie uwidaczniające się na szczeblu lokalnym.

Celem tej części opracowania jest zidentyfikowanie głównych kierunków przeobrażeń zachodzących w obrębie obszarów wiejskich. Podstawę analizy stanowią materiały statystyki powszechnej GUS, publikacje dotyczące podobnych zagadnień oraz wyniki badań ankietowych prowadzonych w IERiGŻ-PIB.

W odniesieniu do rolnictwa w okresie ostatnich lat podkreślić należy przede wszystkim umocnienie zmian strukturalnych, a zwłaszcza efektów przy-

spieszenia przemian agrarnych, co przyczyniło się do pogłębienia ekonomicznej polaryzacji gospodarstw indywidualnych.

Przeobrażenia w strukturze obszarowej rolnictwa zazwyczaj mają charakter ewolucyjny i są uzależnione od skali odchodzenia ludności wiejskiej z rolnictwa do pracy w innych działach gospodarki, przy czym rozmiar tego zjawiska jest powiązany zarówno z chłonnością rynku pracy, jak i ze stabilnością zatrudnienia i z pewnością uzyskiwania zadawalającego poziomu dochodów. W odniesieniu do gospodarstw o charakterze rodzinnym, a takie dominują w polskim rolnictwie, pełne odejście i rezygnacja z posiadanej własności jest stosunkowo rzadka, a ograniczenia wiążą się zarówno z uwarunkowaniami ekonomicznymi, jak i społecznymi. Rozdrobnienie obszarowe gospodarstw (ponad połowa gospodarstw dysponuje obszarem nieprzekraczającym 5 ha UR) w większości rodzin pozwala łączyć zatrudnienie zarobkowe z zajęciami w gospodarstwach, które często pełnią głównie funkcje siedliska i zaopatrzenia w podstawowe produkty żywnościowe. Z danych statystyki powszechnej wynika, że obecnie tylko około 10% rodzin z użytkownikiem gospodarstwa rolnego utrzymuje się wyłącznie z pracy na roli. Jednakże ograniczenie funkcji produkcyjnych nie jest jednoznaczne z tendencją do wyzbywania się ziemi z gospodarstwa, które zwyczajowo jest traktowane jako zabezpieczenie majątkowe kolejnych pokoleń w rodzinie. Takie podejście oddziałuje ograniczająco na procesy przemian agrarnych i zasadniczo zmniejsza efekty odchodzenia ludności z rolnictwa.

Jednocześnie trzeba podkreślić, że w okresie ostatnich lat na przyśpieszenie procesów koncentracji w rolnictwie, zmniejszenie bezwzględnej liczby gospodarstw i stopniowy wzrost ich średniego obszaru wpłynęła nie tylko sytuacja na rynku pracy i stopniowe otwarcie zachodnich państw Unii Europejskiej na zatrudnienie pracowników z Polski, ale również utrata pozycji rynkowej przez znaczną część polskich gospodarstw rolnych. Postępująca konkurencja na rynkach rolnych, niewielki potencjał produkcyjny znacznej części jednostek wymagała profesjonalizacji pracy, podejmowania działań inwestycyjnych, nawiązywania współpracy z kontrahentami. Rolnicy pragnący umocnić swoją sytuację ekonomiczną mogli osiągnąć zamierzenia głównie poprzez rozszerzanie skali produkcji, standaryzację oferowanych produktów, poprawę ich jakości oraz monitorowanie sytuacji na rynkach branżowych. Sprostanie tym zadaniom wymagało nie tylko aktywności inwestycyjnej, ale również wiedzy i zdolności menadżerskich. Nie wszyscy użytkownicy gospodarstw rolnych mogli sprostać tym wymogom, a część z racji aktywności zawodowej poza gospodarstwem decydowała się na ograniczenie produkcji do samozaopatrzenia i ewentualnego zbywania niewielkich nadwyżek na okolicznych targowiskach.

Na postępującą polaryzację ekonomiczną gospodarstw rolnych oddziaływały również nierówności w korzystaniu z instrumentów wsparcia uruchomionych w ramach WPR. Były one powiązane – nie tylko z selekcją beneficjentów wynikającą z różnic w zapobiegliwości i staraniach o uzyskanie różnych form dotacji, ale także niejednakowych umiejętności w doborze najkorzystniejszych ofert oraz trafności realizowanych inwestycji. Takie działania podejmowały głównie jednostki, które już wcześniej wyróżniały się stosunkowo dużym potencjałem pod względem posiadanego majątku produkcyjnego oraz aktywnością na rynkach rolnych. Ich możliwości inwestycyjne wzmacniały jednolite płatności obszarowe, których wysokość była liniową funkcją wielkości obszarowej użytkowanych gruntów. W konsekwencji to głównie relatywnie duże gospodarstwa dążyły do powiększania areалу upraw. Z badań prowadzonych w IERiGŻ-PIB wynikało, że w latach 2005-2016 wśród jednostek o obszarze 30 ha i więcej prawie jedna czwarta gospodarujących inwestowała w ziemię poprzez jej zakup, a 70% użytkowało ziemię własną i dzierżawioną. Skala tych zjawisk była zdeterminowana lokalną sytuacją na rynku ziemi rolniczej, przy czym w odniesieniu do transakcji kupna sprzedaży popyt zazwyczaj przewyższał podaż, co skutkowało dynamicznym wzrostem cen ziemi. Nieruchomości rolne stały się bardzo rentowną lokatą, co dodatkowo wzmacniało ich rynkową wartość.

Chociaż w ostatnich latach obrotu na rynku ziemi uległy spowolnieniu, to jak wynika z prowadzonych analiz, procesy koncentracji w rolnictwie niezmiennie mają prorozwojowy charakter i współdecydują o umacnianiu potencjału gospodarczego tego sektora.

Z dostępnych materiałów empirycznych wynikało, że większość likwidowanych gospodarstw dotyczyła najmniejszych obszarowo jednostek o obszarze od 1 do 5 ha UR. Jednocześnie do rynkowego obrotu ziemią trafiały działki będące częścią większych posiadłości, których właściciele dążyli do dopasowania form aktywności ekonomicznej z możliwościami wykorzystywania posiadanego majątku produkcyjnego. W takiej sytuacji byli głównie użytkownicy gospodarstw o obszarze od 10 do 15 ha UR. Według długofalowych badań IERiGŻ po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej z tej grupy obszarowej ubyla ponad jedna trzecia jednostek. Część z nich zasilila zbiór mniejszych obszarowo gospodarstw, co łączyło się zazwyczaj z podejmowaniem nierolniczej aktywności zawodowej członków rodziny. Druga część zbiorowości inwestowała w ziemię i w konsekwencji licznie wzmacniała grupę użytkowników gospodarstw o powierzchni powyżej 15 ha UR.

Trzeba podkreślić, że w odniesieniu do polskich gospodarstw rolnych niezmiennie wielkość produkcji rolniczej, z racji historycznie ukształtowanego rozdrobnienia obszarowego, jest ściśle skorelowana z arealem upraw. Wśród jednostek osiągających wysoką wartość standardowej produkcji (SO) tylko około 5% gospo-

daruje na obszarze nieprzekraczającym 5 ha. Podobne wyniki uzyskano przy badaniu cech gospodarstw wysokotowarowych. Przeprowadzone analizy wykazały, że takie jednostki są zgrupowane głównie w przedziale obszarowym od 30 ha UR wzwyż i tylko 4,7% z nich mieści w zbiorowości do 5 ha UR. Ogólnie ocenia się, że wśród gospodarstw indywidualnych około 200 tys. stanowią wysokoprodukcyjne jednostki, zajmujące trwałą pozycję na rynkach rolnych. Wyróżniają się one pod względem wyposażenia w majątek produkcyjny, w tym zwłaszcza w ziemię, a tylko w nielicznych przypadkach prowadzona działalność jest oparta głównie na nakładach kapitałowych, przy małym zaangażowaniu ziemi i w takich przypadkach ich funkcjonowanie nie odbiega zazwyczaj od formuły biznesów nierolniczych.

Obok celów stricte poznawczych zagadnienia związane z kondycją polskich gospodarstw rolnych, charakterystyka zachodzących w ich obrębie przemian oraz wynikających stąd przeobrażeń w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi stanowiły istotne przesłanki przy opracowywaniu pozostałych wątków prezentowanej analizy. Dotyczyły one zarówno zagadnień związanych z określeniem zasobów kapitału ludzkiego, jak i kreowania spójności regionalnej obszarów wiejskich.

Uwzględniając, że prawie połowa rodzin użytkowników gospodarstw indywidualnych utrzymuje się zarówno z rolnictwa, jak i z dochodów zarobkowych (praca najemna lub własny biznes), a tylko 10% żyje wyłącznie z rolnictwa, niezwykle istotne staje się stwarzanie warunków dywersyfikacji działalności gospodarczej mieszkańców wsi. Wymaga to dobrej znajomości cech demograficznych różnych grup wiejskiej społeczności (w tym osób starszych, kobiet, młodzieży) oraz potrzeb w zakresie dostosowania kierunków rozwoju obszarów wiejskich do aspiracji poszczególnych zbiorowości. Przy poszukiwaniu najbardziej racjonalnych i efektywnych strategii lokalnego rozwoju priorytetową sprawą staje się właściwe wykorzystanie tzw. renty położenia (dostępność chłonnych rynków pracy, dobra sieć komunikacyjno-transportowa, walory przyrodnicze i atrakcje turystyczne).

Z dotychczasowych badań wynika, że różnice regionalne w poziomie rozwoju gospodarczego i warunków bytowych wyodrębnianych grup wiejskiej ludności są niezmiennie powiązane nie tylko z nierównościami wynikającymi z odmienności historycznych, ale są także uwarunkowane aktywnością środowisk lokalnych w działania na rzecz pozyskiwania i umiejętnego wykorzystywania szans, jakie stwarzają unijne i krajowe programy wspierania rozwoju rolnictwa i poprawy warunków życia mieszkańców wsi. Tym zagadnieniom poświęcona jest zarówno część pracy dotycząca polityki spójności w obrębie wiejskich makroregionów, jak również analizy obejmujące charakterystykę wybranych grup wiejskiej społeczności.

Wiedza o procesach i mechanizmach przeobrażeń zachodzących w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi, odmienności przestrzennych w tym zakresie, pozwala nie tylko określić zakres i stopień zaawansowania korzystnych przeobrażeń, ale również zdiagnozować źródła i charakter wielu zagrożeń utrudniających narastanie tego procesu. Dotyczy to zwłaszcza badań obejmujących zagadnienia kapitału ludzkiego oraz społecznego, ponieważ coraz bardziej znaczącą przyczyną opóźnień rozwojowych poszczególnych terenów staje się wyludnianie, migracja młodego, lepiej wykształconego pokolenia.

Zawarty w prezentowanej pracy opis zróżnicowania w skali, kierunku i poziomie postępu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich oraz definiowanie istniejących globalnych i regionalnych utrudnień, stanowi cenną wskazówkę dla organów decyzyjnych przy wyznaczaniu priorytetowych zadań w strategiach zarządczych dotyczących polityki wobec wsi i doborze najbardziej efektywnych instrumentów wsparcia w celu osiągnięcia zamierzonych efektów.

Autor:

prof. dr hab. Alina Sikorska

3.2. Przemiany agrarne a procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności wiejskiej

3.2.1. Zmiany liczebności gospodarstw rolnych

Przeprowadzone badania wykazały, że na nasilenie tempa przemian agrarnych w skali całego kraju, jak i w ujęciu przestrzennym oddziaływały głównie dwa czynniki. Po pierwsze była to narastająca konkurencja w rolnictwie stwarzająca presję na powiększanie skali produkcji i umacnianie pozycji na rynkach producentów surowców rolniczych. Konsekwencją takiej sytuacji był przede wszystkim ubytek indywidualnych gospodarstw o średnim i małym obszarze (Karwat-Woźniak, 2019). Drugim istotnym czynnikiem oddziałującym na zmiany w obrębie grup obszarowych gospodarstw było położenie względem terenów zurbanizowanych oraz szlaków komunikacyjnych ułatwiających dostęp do aglomeracji i chłonnych rynków pracy. W efekcie z grona producentów rolnych ubywały najsłabsze ekonomicznie jednostki, które nie dysponowały majątkiem produkcyjnym, w szczególności powierzchnią użytków rolnych umożliwiającą sprostanie stale rosnącym wymogom rynku (tabele A.1 i A.2).

Prowadzone badania wykazały, że zarówno w okresie 2005-2011, jak i latach późniejszych zmniejszenie liczby gospodarstw miało charakter powszechny i dotyczyło sytuacji we wszystkich grupach obszarowych, poza jednostkami

o relatywnie największym areale gruntów, których liczba uległa powiększeniu. Taka sytuacja dotyczyła nieruchomości rolnych o powierzchni co najmniej 30 ha UR. Zachodzące procesy koncentracji w rolnictwie z jednej strony przyczyniły się do wydzielania się grupy profesjonalnych gospodarstw rolnych o trwałych kontaktach rynkowych (Karwat-Woźniak, 2015b), z drugiej zaś uwidoczniły rolę małych gospodarstw (do 5 ha UR)²⁰, nie tylko w kształtowaniu przeobrażeń w rolnictwie, ale także ich wpływ na społeczno-ekonomiczny rozwój obszarów wiejskich (Chmieliński, Karwat-Woźniak, 2016; Karwat-Woźniak, Chmieliński, 2018).

3.2.2. Ekonomiczna, społeczna i środowiskowa rola małych gospodarstw rolnych

Małe gospodarstwa rolne w Polsce, podobnie jak w tzw. nowych krajach UE stanowią dominującą i trwałą cechę lokalnego rolnictwa. Znaczenie małych gospodarstw rolnych ważne jest z perspektywy ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. Chociaż z prowadzonych badań wynikało, że większość małych gospodarstw jest ekonomicznie nieefektywna i ma bardzo ograniczone możliwości rozwoju, to jednak ich obecność w wiejskich strukturach z punktu widzenia społecznego, środowiskowo-krajobrazowego oraz lokalnego rozwoju odgrywa ważną rolę. Podkreślić należy przede wszystkim ich rolę w zaopatrzeniu rodzin we własne artykuły żywnościowe przy jednoczesnym zbyciu ewentualnych nadwyżek tych produktów na lokalnym rynku. Z reguły są to produkty o relatywnie lepszej jakości, gdyż najczęściej gospodarstwa te stosują tradycyjne metody produkcji. Małe gospodarstwa rolne są także miejscem aktywności zawodowej dla osób niemogących znaleźć zatrudnienia poza rolnictwem (np. kobiety czy też osoby starsze), dają także możliwości wykorzystania marginalnej siły roboczej. W oparciu o posiadany majątek umożliwiają prowadzenie nierolniczej działalności gospodarczej. Tym samym przyczyniają się do rozwoju przyjaznego miejsca życia, gdyż zwiększają szansę ludności wiejskiej na stabilizację poziomu życia, zwłaszcza w warunkach trudnego rynku pracy oraz zapobiegają nadmiernej migracji z obszarów wiejskich (Chmieliński, Karwat-Woźniak, 2016). Te kwestie w połączeniu z dbałością o środowisko, kultywowaniem rodzimych tradycji i zwyczajów wiejskich, utrzymanie bioróżnorodności i turystyki na terenach wiejskich powodują, że małe gospodarstwa rodzinne w okresie ostatnich 15 lat odgrywały istotną rolę w zapewnieniu warunków do zrównowa-

²⁰ Ze względu na brak jednolitej definicji małego gospodarstwa w badaniach ZPSiR IERiGŻ-PIB jako kryterium delimitacji przyjęto obszar (do 5 ha UR), wielkość ekonomiczną SO – do 4 tys. euro i ukierunkowanie produkcyjne, tj. produkujące przede wszystkim na cele własnej konsumpcji (Karwat-Woźniak, Chmieliński, 2018).

zonego rozwoju obszarów wiejskich. Jednak żywotność tych jednostek, podobnie jak poziom życia ich użytkowników, była przede wszystkim powiązana z dostępem do pozarolniczych miejsc pracy.

3.2.3. Zmniejszanie zatrudnienia w sektorze rolnym

Po wejściu Polski w struktury unijne ważnymi uwarunkowaniami zmian strukturalnych w rolnictwie i na obszarach wiejskich było zmniejszenie zatrudnienia w sektorze rolnym oraz wspieranie procesu wielofunkcyjnego rozwoju wsi. W konsekwencji w latach 2004-2017 liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się o 36,4%, a udział pracujących w tym sektorze wśród ogółu pracujących zmniejszył się z 18,0 do 9,6% (Karwat-Woźniak, 2019).

Jednym z podstawowych wyznaczników warunkujących spadek rolniczego zatrudnienia są możliwości lokalnych rynków pracy w kierunku tworzenia popytu na zasoby siły roboczej na wsi. Wyniki przeprowadzonych badań ankietowych wykazały²¹, iż liczebnie powiększyła się grupa osób z rodzin rolniczych, które aktywnie poszukiwały alternatywnych miejsc zatrudnienia, często całkowicie rezygnując z pracy w rodzinnym gospodarstwie. Tym samym coraz silniej zarysowały się tendencje do racjonalizacji zatrudnienia w rolnictwie indywidualnym. Z szacunków wykonanych na podstawie badań terenowych IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2005-2016 liczba pracujących wyłącznie bądź głównie w użytkowanym gospodarstwie rolnym członków rodziny rolniczej zmniejszyła się o ponad 35%. Do zajęć rolniczych angażowały się tylko osoby rzeczywiście przy nich niezbędne (Karwat-Woźniak 2015a; 2017). Tę tendencję w pełni potwierdziły wyniki przeprowadzonych badań ankietowych (tabele A.3 i A.4).

Postęp technologiczny w rolnictwie oraz wzrost dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności rolniczej przyczyniły się do znacznego spadku zatrudnienia w tym sektorze. W latach 2003-2017 liczba pracujących w rolnictwie zmniejszyła się o jedną trzecią. Przy tym zatrudnienie w rolnictwie, w swoim gospodarstwie rolnym nie zapewnia pracy wszystkim chętnym. Z danych ankietowych wynika, iż nawet w grupie kierowników gospodarstw rolnych, w roku 2011 wyłącznie w gospodarstwie rolnym pracowało około dwóch trzecich z nich, pozostali łączyli pracę w gospodarstwie z zatrudnieniem poza rolnictwem (tab. A.5).

Procesy dywersyfikacji aktywności zawodowej ludności wiejskiej ulegały wzmocnieniu wraz z zaawansowaniem procesów dostosowania polskiej gospodarki i rolnictwa do funkcjonowania w warunkach konkurencji i struktur gospodarczych UE, a przede wszystkim wraz ze wzrastającą możliwością podjęcia pracy zarobkowej w kraju i za granicą (Karwat-Woźniak 2015a; 2017).

²¹ Badania ankietowe IERiGŻ-PIB.

Konsekwencją zwiększających się możliwości zarobkowania jest zmniejszanie się znaczenia sektora rolnego jako miejsca zatrudnienia, zwłaszcza ludności wiejskiej (wykres A.1). W latach 2009-2017 odsetek pracujących w sektorze rolnym osób zamieszkałych na obszarach wiejskich w Polsce zmniejszył się z 31,9 do 21,5%, chociaż wzrastała liczba pracujących mieszkańców wsi²². Ta zmiana była przede wszystkim wynikiem spadku liczby pracujących na własny rachunek w gospodarstwach indywidualnych (Karwat-Woźniak, 2017). Wprawdzie rzadziej rolnictwo było miejscem aktywności zawodowej ludności wiejskiej, to nadal niezmiennie ta populacja dominowała wśród pracujących w tym segmencie aktywności gospodarczej²³.

3.2.4. Pozarolnicze miejsca pracy na obszarach wiejskich

Prowadzone badania wykazały, że wśród zakładów pracy położonych na obszarach wiejskich dominowały placówki o profilu usługowym. W 2011 roku stanowiły one aż 42% ogólnej liczby podmiotów zatrudniających mieszkańców wsi. Pozostałe firmy zlokalizowane na wsi zajmowały się głównie działalnością produkcyjną (32%). Największy udział w kreowaniu wiejskiego rynku pracy miały mikroprzedsiębiorstwa, tj. małe i średnie firmy. Duże przedsiębiorstwa o profilu produkcyjnym, o ogólnym zatrudnieniu ponad 250 osób, dawały zatrudnienie co trzeciej osobie pracującej poza rolnictwem, chociaż stanowiły nieznaczny odsetek (niespełna 5%) ogółu firm na obszarach wiejskich. W tej kategorii dominowały duże, międzynarodowe jednostki o profilu produkcyjnym. Zakłady pracy o charakterze usługowym i pozostałe podmioty tworzyły miejsca pracy dla około 20% całkowitej liczby osób zatrudnionych poza rolnictwem. Ludność wiejska była zatrudniana również w działających na wsi instytucjach sfery publicznej, związanych z funkcjonowaniem administracji samorządowej, szkolnictwem i służbą zdrowia (26% ogółu zakładów pracy na obszarach wiejskich) (Chmieliński, 2013).

Wsparcie instytucjonalne oraz finansowe kierowane do średnich, małych i mikroprzedsiębiorstw (również w ramach programów unijnych) sprzyjały powstawaniu nierolniczych podmiotów gospodarczych, również na obszarach wiejskich. W konsekwencji odnotowano przyrost netto miejsc pracy. Z szacunków Instytutu wynika, że w latach 2004-2017 na obszarach wiejskich powstało (netto) około 1 mln nowych pozarolniczych miejsc pracy (Karwat-Woźniak, 2017). Jednak są one nierównomiernie rozmieszczone terytorialnie i skupiają się przede wszystkim na terenach wokół dużych aglomeracji miejskich. To skutkuje ograni-

²² Według danych BAEL w latach 2003-2017 liczba osób pracujących z obszarów wiejskich zwiększyła się o 14,2%.

²³ Według danych BAEL w 2017 roku mieszkańcy wsi stanowili 89,3% ogółu pracujących w sektorze rolniczym, gdy w 2009 roku analogiczny wskaźnik wynosił 92,3%.

zeniami w ich dostępności zwłaszcza z tzw. peryferyjnych obszarów a tam jest najwięcej ukrytych bezrobotnych, którzy ze względu na swoje cechy osobowościowe nie są skłonni do migracji przestrzennej (Karwat-Woźniak, 2018).

Z punktu widzenia możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich ważna jest obok działających już podmiotów gospodarczych także liczba powstających nowych podmiotów, przypadająca na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym. W odniesieniu do tych wielkości występuje zróżnicowanie regionalne. Najniższą liczbą podmiotów gospodarczych przypadających na 10 tys. mieszkańców (w wieku produkcyjnym) charakteryzują się województwa podlaskie, podkarpackie i lubelskie. Na tych terenach powstaje też relatywnie najmniej nowych podmiotów gospodarczych (wykresy A.2 i A.3 oraz mapy A.2 i A.3.).

3.3. Znaczenie kapitału ludzkiego w kreowaniu wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich

3.3.1. Procesy demograficzne na obszarach wiejskich

Kondycja lokalnej gospodarki w ostatnich kilkunastu latach stawiała się coraz silniej uzależniona od wielkości, struktury demograficznej oraz społecznych cech populacji zamieszkującej dany obszar. Na obszarach wiejskich w Polsce zamieszkuje blisko 40% ludności kraju. Jak wykazały przeprowadzone badania, od szeregu lat coraz większa część tej populacji nie jest związana z gospodarstwem rolnym. Potwierdziły to badania ankietowe, które wykazały, że liczba wiejskich rodzin bezrolnych, tj. nieposiadających ziemi lub użytkujących działki poniżej 1 ha UR, uległa znaczącemu zwiększeniu (wykres A.4).

W roku 2016 liczba wiejskich rodzin bezrolnych stanowiła 70,1% ogółu badanych rodzin. Tym samym w ciągu pięciu lat odsetek ten wzrósł (w stosunku do roku 2011) o 3,3 punktu procentowego (pkt proc.). W całym okresie członkostwa Polski w UE udział ten powiększył się znacząco aż o blisko 10 pkt proc. Jak już wspomniano we wcześniejszej części pracy, podstawowymi mechanizmami tego procesu było odchodzenie ludności wiejskiej od zajęć rolniczych i jej aktywizacja zawodowa w innych działach gospodarki lub też zakończenie okresu działalności produkcyjnej ze względu na osiągnięcie wieku emerytalnego. Najczęściej swój status ekonomiczny zmieniały rodziny użytkujące gospodarstwa o relatywnie małym obszarze.

Podobnie jak i w miastach, na obszarach wiejskich zarysował się wyraźny proces starzenia się społeczeństwa (wykres A.5), przy czym zjawisko to dotyczyło zarówno całej populacji, jak i grupy osób związanych z działalnością rolniczą. Za główne przyczyny nasilania procesu starzenia się ludności na obszarach wiejskich uznać można przede wszystkim negatywny przyrost naturalny (ujemne saldo

liczby urodzeń w relacji do liczby zgonów) oraz odpływ ludności, zwłaszcza w wieku produkcyjnym, z wielu regionów kraju. Tym samym znacząco powiększyła się liczba ludności wiejskiej powyżej 70. roku życia. Zwłaszcza dotyczyło to grupy wiejskich kobiet. Według danych GUS w roku 2017 na obszarach wiejskich zamieszkiwało 926,8 tys. kobiet powyżej 70 lat (w tym blisko połowa z nich ukończyła 80 lat) oraz 537,4 tys. mężczyzn (w tym ponad jedna trzecia należała do najstarszej grupy wiekowej – powyżej 80 lat). Ogółem osoby powyżej 70. roku życia stanowiły blisko półtora milionową grupę. Rysuje się zatem potrzeba nie tylko zapewnienia opieki, zwłaszcza osobom samotnym i chorym, ale także działań mających na celu włączenie relatywnie dużej grupy starszych osób w życie społeczne wsi i tym samym wykorzystanie ich potencjału.

Podkreślić należy, iż szczególnie na obszarach wiejskich uwidacznia się nasilenie i koncentracja procesów starzenia i migracji ludności w układzie przestrzennym. Dotyczy to głównie północnej, wschodniej i południowo-wschodniej części Polski (województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, świętokrzyskie, łódzkie i lubelskie), a także obrzeży regionu mazowieckiego (Kołodziejczyk i in., 2017). Jednocześnie za pozytywną oznakę przemian cywilizacyjnych na obszarach wiejskich uznać należy, że zgodnie z ogólnopolskim trendem w badanym okresie nastąpił spadek śmiertelności niemowląt (wykres A.6.) oraz stałe zwiększanie się długości przeciętnego trwania życia (wykres A.7.) (Wrzochalska 2018; 2019).

3.3.2. *Wykształcenie mieszkańców wsi*

Podobnie jak w miastach, na wsi zaznaczył się proces podnoszenia poziomu wykształcenia ludności. Już dziesięć lat po wejściu Polski do UE blisko co dziesiąty mieszkaniec wsi legitymował się wyższym wykształceniem. Jednak podkreślenia wymaga fakt, że nadal takich osób było na wsi znacznie mniej niż w miastach, gdzie w analogicznym okresie ich odsetek obejmował 21% populacji. Z prowadzonych w IERiGŻ-PIB badań ankietowych wynikało, iż wzrost poziomu wykształcenia odnotowano zarówno wśród osób z wiejskich rodzin rolniczych, jak i bezrolnych. Podkreślić należy, że relatywnie większe pozytywne zmiany w tym zakresie odnotowano w zbiorowości rodzin rolniczych oraz w grupie wiejskich kobiet. Relatywnie najbardziej zwiększył się odsetek osób z wyższym i średnim poziomem wykształcenia. Szczególnie kobiety wiejskie wykazywały ambicje w dążeniach do osiągania sukcesów edukacyjnych poprzez podnoszenie swoich umiejętności i aktywności edukacyjnej. Wzrost poziomu wykształcenia dotyczył głównie kierunków nierolniczych, natomiast nie odnotowano postępu w rozpowszechnieniu szkolnych kwalifikacji rolniczych. Jednocześnie zmniejszył się udział rolników posiadających tylko kursowe przygotowanie do wykonywanego zawodu, ponieważ w rolnictwie pozostawały przede wszystkim osoby z kwalifikacjami rolniczymi na poziomie szkolnym. Można sądzić, iż złamany został schemat, że w rol-

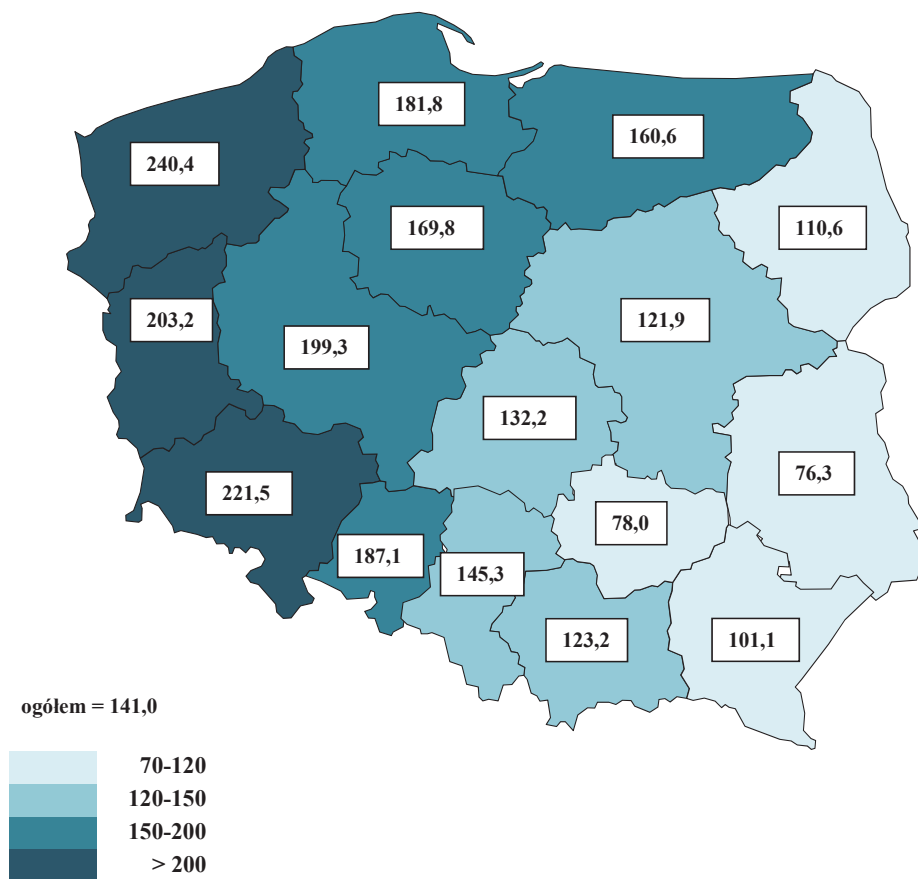
nictwie pozostają osoby o niższym poziomie wykształcenia czy też ci, którzy nie mają szans zmian swojej aktywności zawodowej. To zjawisko potwierdza także nasilony proces profesjonalizacji pracy rolnika.

3.3.3. Wzrost świadomości ekologicznej i ochrona zdrowia społeczeństwa wiejskiego

Na obszarach wiejskich w ostatnich latach uwidoczniły się działania ich mieszkańców mające na celu dbałość o środowisko. Wzrosło także znaczenie zachowań proekologicznych ludności w kontekście ogólnym, np. rozwinęła się biogospodarka czy też gospodarka odpadami, istotne stały się też kwestie segregacji odpadów (śmieci) na poziomie wiejskiego gospodarstwa domowego. Niemniej jednak, wobec zmieniających się uwarunkowań zewnętrznych, takich jak np. szybko rosnące koszty wywozu śmieci (oraz potrzeby ich odpowiedniej segregacji), rosnące koszty paliw innych niż węgiel do ogrzewania domów, rysuje się konieczność podejmowania dalszych inicjatyw (informujących i promujących), które mają na celu promowanie i budowanie odpowiedniej wiedzy i postawy mieszkańców obszarów wiejskich w tym zakresie. Ilość odpadów (rejestrowanych) przypadająca na 1 mieszkańca jest bardzo zróżnicowana regionalnie (mapy 3.1 i A.4.) i powyżej wskazane działania powinny być prowadzone przede wszystkim na obszarach, gdzie ilość śmieci na mieszkańca jest najniższa, gdyż istnieje obawa, że sposób ich pozbywania się nie zawsze może być zgodny z obowiązującymi normami. Wskazywać na to może także występujące zróżnicowanie dotyczące ilości odpadów przypadających na mieszkańca pomiędzy gminami wiejskimi a miejskimi oraz miejsko-wiejskimi w obrębie tego samego województwa (tab. 3.1). Najwyższymi zróżnicowaniami charakteryzują się przede wszystkim województwa: małopolskie, pomorskie, mazowieckie, podkarpackie oraz warmińsko-mazurskie.

Wzrost świadomości ekologicznej ludności przyczynia się także do wzrostu popytu na produkty wysokiej jakości, wytwarzane w sposób przyjazny środowisku (produkty rolnictwa ekologicznego, produkty wytworzone bez stosowania GMO, produkty wytworzone przy ograniczonym stosowaniu środków ochrony roślin (Integrowana Produkcja Roślin). Procesy te mają przede wszystkim wpływ na pobudzanie działań w dziedzinie: biogospodarki, w tym gospodarki odpadami, zielonej gospodarki, gospodarki o obiegu zamkniętym, energetyki rozproszonej opartej na OZE. Sprzyjają także rozwojowi systemów jakości żywności. Stwarzają także możliwość poprawy dochodów producentów rolnych, rozwój drobnego przetwórstwa itp.

Mapa 3.1. Ilość śmieci (odpadów) w kg przypadająca na 1 mieszkańca rocznie w gminach wiejskich w roku 2017

Źródło: na podstawie danych GUS.

Tabela 3.1. Ilość odpadów w kg przypadająca na 1 mieszkańca rocznie w gminach w roku 2017

Województwo	Gminy				Różnica pomiędzy gminą wiejską a:	
	ogółem	miejskie	miejsko-wiejskie	wiejskie	miejską	miejsko-wiejską
Dolnośląskie	249,3	322,7	242,1	221,5	101,2	20,6
Kujawsko-pomorskie	181,6	249,0	179,8	169,8	79,2	10,0
Lubelskie	94,0	195,2	128,1	76,3	118,9	51,8
Lubuskie	240,9	331,1	261,9	203,2	127,9	58,7
Łódzkie	150,9	259,9	171,0	132,2	127,7	38,8
Małopolskie	151,0	274,3	185,9	123,2	151,1	62,7
Mazowieckie	146,9	255,6	183,7	121,9	133,7	61,8
Opolskie	199,1	215,9	211,1	187,1	28,8	24,0
Podkarpackie	121,4	265,3	118,5	101,0	164,3	17,5
Podlaskie	134,9	236,1	156,5	110,6	125,5	45,9
Pomorskie	219,0	331,7	245,6	181,8	149,9	63,8
Śląskie	184,8	252,4	206,5	145,3	107,1	61,2
Świętokrzyskie	90,5	205,7	100,9	78,0	127,7	22,9
Warmińsko-mazurskie	194,8	272,4	226,6	160,6	111,8	66,0
Wielkopolskie	224,5	272,7	245,1	199,3	73,4	45,8
Zachodniopomorskie	259,5	318,1	264,5	240,4	77,7	24,1
POLSKA	172,7	270,1	204,5	141,0	129,1	63,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Kolejnym analizowanym wyznacznikiem poziomu kapitału ludzkiego był stan zdrowia ludności wiejskiej. Z przeprowadzonych badań ankietowych wynikało, że mieszkańcy wsi relatywnie dobrze oceniali swój stan zdrowia, mimo że na obszarach wiejskich znajduje się mniej niż w miastach placówek świadczących usługi zdrowotne (tabele 3.2 i A.6). Należy podkreślić, iż w okresie członkostwa Polski w UE systematycznie malała liczba osób przypadających na jedną placówkę ochrony zdrowia zarówno w miastach, jak i na wsi. Jednocześnie wzrastała też liczba udzielonych porad medycznych w obu zbiorowościach. (tabele 3.3 i A.7). Tym samym wzrosła też liczba porad lekarskich przypadająca na jedną osobę, nadal jednak utrzymuje się znaczące zróżnicowanie w tym zakresie pomiędzy obszarami wiejskimi a miastami (wykres A.8). Zaznaczyć jednak trzeba, iż ludność wiejska korzysta także z porad lekarskich w miastach (lekarze specjaliści, prywatne praktyki itp.), co także wpływa na relatywne niwelowanie zróżnicowania w tym zakresie.

Tabela. 3.2. Placówki ochrony zdrowia w mieście i na obszarach wiejskich

Lata	Zakłady opieki zdrowotnej (przychodnie)		Praktyki lekarskie		Apteki i punkty apteczne*	
	miasto	wieś	miasto	wieś	miasto	wieś
Liczba placówek ochrony zdrowia						
2005	9 090	3 183	6 044	1 543	8 280 32*	1 732 909*
2011	14 619	4 532	4 901	1 686	9 462 16*	1 835 1 145*
2017	16 836	4 829	3 815	1 291	11 184 18*	2 154 1 266*
Liczba osób przypadająca na jedną placówkę (w tys.)						
2005	2,6	4,6	3,9	9,6	2,8	5,6
2011	1,6	3,3	4,8	9,0	2,5	5,1
2017	1,4	3,2	6,1	11,9	2,1	4,5

* Polska ogółem =100

Źródło: Na podstawie danych GUS.

Tabela 3.3. Udzielone porady w zakresie ochrony zdrowia mieszkańcom na obszarach wiejskich w latach 2005-2017

Lata	Udzielone porady ogółem		W tym w ramach praktyk lekarskich		W tym porady stomatologiczne	
	w tys.	odsetek*	w tys.	odsetek*	w tys.	odsetek*
2005	37 146	16,2	5 055	22,2	2 102	12,0
2011	43 808	16,2	4 056	23,0	2 870	12,3
2017	48 516	14,9	2 624	21,7	5 097	14,8

* Polska ogółem =100

Źródło: A. Wrzochalska: *Health of rural residents as a determinant of the CAP implementation in Poland*, [w]: *Agricultural and Rural Development Priorities of Bulgaria and Poland in the new EU Financial Framework, zbornik dokladi ot Mezhdunarodna Bylgaro-Polska Nauchna Kon-ferencja, 18-20 septemvri 2018, Instytut Ekonomiki Rolnictwa Bułgarskiej Akademii Nauk Rolniczych, Sofia 2019, s. 51.*

Podkreślić należy blisko dwupółkrotny wzrost porad stomatologicznych udzielonych mieszkańcom wsi w roku 2017 w porównaniu do roku 2005. Jednocześnie prowadzone badania wykazały ograniczony dostęp ludności zamieszkałej na obszarach wiejskich do lekarzy specjalistów, w tym oddalenie tych placówek od miejsca zamieszkania (tab. A.8) oraz utrudnienia komunikacyjne (tab. A.9).

3.3.4. Aktywność społeczna mieszkańców i rola kobiet w rozwoju wsi

Ważnym przyczynkiem do badań dotyczących znaczenia kapitału ludzkiego w kreowaniu wielopłaszczyznowego rozwoju obszarów wiejskich po wejściu w struktury UE były również analizy zagadnień dotyczących powiązań między procesami przekształceń w wiejskich strukturach ekonomicznych a formami aktywności społecznej wybranych grup ludności. Badania wykazały przede wszystkim wzrost aktywności społecznej mieszkańców wsi. W 90% ankietowanych wsi wśród osób je zamieszkałych wyróżniali się lokalni aktywiści. Zwraca uwagę, że w badanym okresie zwiększyło się zaangażowanie społeczne głównie osób z najmłodszych grup wiekowych oraz seniorów (wykres A.9).

Obecnie społecznicy chętniej niż w latach wcześniejszych działają w większych grupach, przy czym ludność z rodzin rolniczych jest bardziej aktywna i zaangażowana w sprawy dotyczące lokalnej społeczności niż z rodzin bezrolnych. Wzrósł odsetek wsi, gdzie aktywnie społecznie działają razem mężczyźni i kobiety (wykres A.10).

Jednym z podstawowych wskaźników ilustrujących aktywność społeczną było upowszechnienie zinstytucjonalizowanych form tej działalności. Na obszarach wiejskich odnotowano relatywnie dużą liczbę nieformalnych i formalnych organizacji oraz instytucji działających lokalnie. Podmioty te odbierać można jako swoistą przestrzeń realizacji celów społecznych, kulturalnych, a także gospodarczych. Najpopularniejsze z nich to: ochotnicze straże pożarne (OSP), organizacje kobiece (koła gospodyń wiejskich), kluby sportowe, stowarzyszenia, organizacje religijne i nieformalne grupy lokalnych liderów oraz organizacje skupiające kobiety. Podkreślenia wymaga fakt, iż OSP i koła gospodyń wiejskich nie utraciły swej dominującej pozycji w środowisku społecznym wsi, chociaż jednocześnie ludność wiejska poszukiwała nowych form aktywności, np. w ramach LGD. Także osoby inicjujące działania czy też aktywnie włączające się w życie społeczne wsi cieszyły się autorytetem w lokalnej społeczności (wykres A.11).

Zwraca uwagę fakt, że relatywnie często na obszarach wiejskich ankietowanych wsi działa po kilka organizacji. Podkreślić należy, iż unifikuje się członkostwo w organizacjach – w organizacjach zwyczajowo uznawanych za „męskie”, działają kobiety, zaś w tych skierowanych do kobiet często członkami są mężczyźni. Brak jest na terenach wiejskich tzw. organizacji adresowanych bezpośrednio do młodzieży, ale wśród członków wielu wiejskich organizacji osoby do 30. roku życia stanowią znaczący odsetek. Szczególnie wśród członków klubów sportowych zwraca uwagę relatywnie duży udział osób młodych, z wyższym poziomem wykształcenia, które można uznać za propagatorów zdrowego stylu życia jednego z wyszczególnianych elementów inteligentnych specjalizacji na obszarach wiejskich.

Podkreślenia wymaga także fakt, że w ostatnich kilkunastu latach zwiększyła się rola i znaczenie kobiet w kreowaniu lokalnych zmian, czego wyrazem było przede wszystkim relatywnie częste sprawowanie przez nie funkcji sołtysa. Przeprowadzone badania wykazały, iż w ramach kadencji (2015-2019) funkcje sołtysa sprawowały kobiety w 42,1% ankietowanych wsi. Skala zjawiska uległa relatywnie dużemu zwiększeniu zarówno w odniesieniu do roku 2011, jak i roku 2005, kiedy odpowiednio wielkości te wynosiły 30,3 oraz 21,1%.

3.3.5. Technologie informacyjno-komunikacyjne

W ostatnich latach uwidoczniły się pozytywne zmiany w odniesieniu do kompetencji cywilizacyjnych rozumianych jako umiejętność korzystania przez ludność wiejską z technologii cyfrowych. Jednocześnie w Polsce (w tym także na obszarach wiejskich) nastąpił rozwój nowoczesnej i taniej infrastruktury połączeń internetowych. W piętnastym roku członkostwa naszego kraju w UE większość wiejskich rodzin, podobnie jak w miastach²⁴, była już wyposażona w komputery, uzyskała dostęp do Internetu, przy czym nierzadko korzystała z urządzeń i przedmiotów nowej generacji takich jak laptopy, tablety, smartfony (tab. A.10). Jest to szczególnie ważne, gdyż we współczesnym świecie dostęp do technologii informacyjno-komunikacyjnych, a zwłaszcza do Internetu, daje możliwości rozwoju społeczeństwa i poszczególnych mieszkańców w wielu sferach życia oraz zapewnia korzystanie z różnego rodzaju usług, w tym społecznych. Należy także podkreślić, że nowoczesne technologie mogą stanowić także szansę dla włączenia społecznego określonych grup ludności i ich pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. To także możliwość rozpowszechnienia nowych form działalności gospodarczej, wsparcie aktywności zawodowej, np. poprzez nowe formy świadczenia pracy takie jak: praca zdalna oparta na technologiach informacyjnych i telekomunikacyjnych.

Rozwój nowoczesnej i taniej infrastruktury połączeń internetowych umożliwia przede wszystkim producentom rolnym dostęp do platform elektronicznych, pozwala na transfer wiedzy, udział w szkoleniach, a także daje możliwość bezpośredniego zbytu wytwarzanych produktów bez podrażania ich kosztów. Podkreślić należy, iż w wielu krajach europejskich działają wiejskie centra cyfrowe, które mają za zadanie wsparcie umiejętności cyfrowych przydatnych dla szeroko rozumianego rozwoju edukacyjnego, zawodowego oraz zaspokajają lokalne potrzeby w tym zakresie.

²⁴ Według danych GUS w roku 2017 dostęp do Internetu miało 78,6% rodzin na obszarach wiejskich oraz 83,5% rodzin w miastach. W tym łącznie szerokopasmowe odpowiednio 74,1% i 79,4% rodzin w obu zbiorowościach. Ogółem w 2017 roku z Internetu korzystało 69,3% osób (w wieku 16-74 lata) na wsi oraz 80,3% osób w mieście.

Pomimo znaczącego postępu w dostępie do Internetu, w tym do Internetu szerokopasmowego na obszarach wiejskich, odnotowuje się trudności w zakresie dostępu do nowoczesnych połączeń internetowych, gdyż porównaniu z ośrodkami miejskimi Internet na obszarach wiejskich charakteryzuje się relatywnie mniejszą przepustowością, co wpływa na spowolnienie przepływu danych. Wszystkie te uwarunkowania przełożyć się mogą na zagrożenie wykluczeniem cyfrowym na obszarach wiejskich. Rysuje się zatem potrzeba podjęcia działań mających na celu zapewnienie relatywnie dobrego dostępu do szerokopasmowego Internetu na obszarach wiejskich oraz niezbędne są jednocześnie działania wspierające dalszą poprawę kompetencji cyfrowych adresowane do różnych grup mieszkańców wsi w tym np. seniorów, osób bezrobotnych oraz zamierzających rozpocząć własną działalność gospodarczą.

3.4. Rola walorów kulturowych, środowiskowych i turystycznych

3.4.1. Walory kulturowe, środowiskowe i turystyczne wsi

Wspólna polityka rolna UE ewoluuje od lat w kierunku ograniczania tradycyjnych form wspierania rolnictwa i zmierza w kierunku spełnienia nowych oczekiwań społecznych, dotyczących funkcji dodatkowych rolnictwa, takich jak na przykład dbanie o środowisko naturalne, zachowanie pejzażu czy kultury wsi i obszarów wiejskich (Zegar, 2016). W Polsce znacząca część obszarów wiejskich obejmuje tereny cenne przyrodniczo i turystycznie (Zegar, 2017; Zieliński, Sobierajewska, 2018; Dudek, 2018). Także ważny zasób prorozwojowy kraju stanowi również dziedzictwo kulturowe (w tym dziedzictwo kulturowe obszarów wiejskich), gdyż stanowią one mocny wyraz regionalnej tożsamości. Ważne staje się zatem stymulowanie działań na rzecz kreatywnego i umiejętnego wykorzystania dziedzictwa i krajobrazu kulturowego regionu oraz budowanie świadomych relacji z dziedzictwem kulturowym i odpowiedzialność za ten stan, ponieważ stanowi to zbiór możliwości i potencjał kształtujący tożsamość, postawy ludzkie i obywatelskie. Stwarza to możliwości m.in. wyeksponowania poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, jak również podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami (*Załącznik do uchwały Nr VI/49/19 Sejmiku Województwa Małopolskiego*).

Mając na uwadze, że wzrastająca zamożność, świadomość ekologiczna i świadomość w zakresie higieny życia w społeczeństwach krajów wysokorozwiniętych w tym w UE, przekłada się na rosnące zainteresowanie żywnością wysokiej jakości i żywnością funkcjonalną (w tym „leczniczą”), tradycyjną, produkowaną w sposób nieobciążający środowiska i klimatu (*Strategia Zrów-*

noważonego..., 2017), spodziewać się można, że i w Polsce preferencje konsumentów dalej rozwijać się będą w tym kierunku. Popyt na produkty wysokiej jakości, wytwarzane w sposób przyjazny środowisku, to także możliwość poprawy dochodów producentów rolnych, rozwój drobnego przetwórstwa itp., co stworzy także szereg możliwości związanych z rynkiem pracy na obszarach wiejskich. W tym m.in. szansę na zbyt produkcji (w zróżnicowanej formie sprzedaży) będą miały nowoczesne gospodarstwa ekologiczne (*Diagnoza sektora...*, 2019)²⁵, dalej rozwijać się będą mogły nowe formy usług związanych z ekonomią wolnego czasu, tj. rekreacją i wypoczynkiem na obszarach wiejskich, prowadzeniem różnego rodzaju warsztatów, ukierunkowane na zaspakajanie potrzeb społecznych (w tym usługi opiekuńcze, domy pobytu dziennego, możliwość prowadzenia różnego rodzaju warsztatów, spotkań grup roboczych) przy jednoczesnym wykorzystaniu lokalnych zasobów.

3.4.2. Kierunki rozwoju infrastruktury sportowo-rekreacyjnej

Odpowiedzią na aktualne potrzeby w tym zakresie i jednocześnie możliwością rozwojową, nie tylko obszarów wiejskich, są działania w zakresie ogólnodostępnych, powszechnych, bezpłatnych obiektów sportu i rekreacji, inwestujące w strefy sportowo-rekreacyjne, które: skupiają zróżnicowane elementy infrastruktury sportowo-rekreacyjnej (przy jednoczesnym wydzieleniu poszczególnych boisk / placów / torów, aby wzajemnie sobie nie przeszkadzać i nie tworzyć niebezpiecznych sytuacji); umożliwiają podejmowanie różnorodnych form aktywności; zawierają ofertę skierowaną do różnorodnych grup wiekowych przy jednoczesnym zapewnieniu swoistej intymności przestrzeni przeznaczonej dla różnych grup odbiorców (tzn. poszczególne urządzenia w ramach strefy powinny być adresowane do różnych grup wiekowych, ale też nie wykluczać udziału osób spoza tych grup); poprzez swoje zagospodarowanie i różnorodność oferty mogą pełnić integrującą i włączającą rolę zwłaszcza w środowisku lokalnym; oraz są dostępne w zmieniających się porach roku i warunkach atmosferycznych dzięki oświetleniu, częściowemu zadaszeniu, zacienieniu, ochronie przed wiatrem, zapewnieniu dostępu do wody (*Diagnoza sektora...*, 2019).

W odniesieniu do rozwoju infrastruktury sportowo-rekreacyjnej szansami jej dalszego rozwoju może być także zmiana egalitarnego podejścia, które dotychczas sprawia, że żadna z grup ludności nie czuje się adresatem oferty. Możliwe jest wypracowanie nowych form urządzeń plenerowych. Na przykład inte-

²⁵ Chociaż obecnie krajowy rynek żywności ekologicznej jest niewielki, to systematycznie się zwiększa. Pośrednio przekłada się to na rozwój rynku produktów ekologicznych oraz stwarza możliwości poprawy dochodów producentów rolnych i zwiększa znaczenie rolnictwa i obszarów wiejskich dla ochrony środowiska (wskaźnik C.34, s. 26).

resującym kierunkiem działań może być łączenie siłowni plenerowej z urządzeniami do *street workout i kalisteniki* (obiekty szczególnie adresowane do młodszych użytkowników) oraz wyposażenie terenu w miejsca odpoczynku (ławki, zieleń, dostęp do wody). Szansą jest także rozwój mniej powszechnych, ale coraz bardziej popularnych form aktywności takich jak ścianki wspinaczkowe czy też tory rowerowe).

3.4.3. Główne wyzwania dotyczące stanu zasobów dziedzictwa kulturowego

Stan zasobów dziedzictwa kulturowego jest w Polsce bardzo zróżnicowany i jest przede wszystkim funkcją ich sytuacji własnościowej. W relatywnie dobrym stanie znajdują się kościoły pozostające nieprzerwanie w kulcie, głównie są to świątynie należące do Kościoła rzymskokatolickiego. Z kolei szczególnej troski, w odniesieniu do poprawy ich stanu, wymagają obiekty symbolizujące tzw. dziedzictwo bez dziedziców, takie jak np. synagogi i cmentarze żydowskie. Należy podkreślić, iż pod koniec lat 80. ubiegłego stulecia zaczął się proces szybkich zmian struktury własnościowej zabytków w naszym kraju, w wyniku czego w gestii Skarbu Państwa pozostaje obecnie zaledwie 15% całego zasobu, a około 1/3 zabytków rejestrowanych znajduje się w rękach prywatnych. Niemniej jednak znaczna część zasobu należy do samorządów oraz Kościołów i związków wyznaniowych. Dlatego też obecnie rysuje się potrzeba podejmowania działań związanych ze stworzeniem nowoczesnego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, tworzenie i wspieranie inicjatyw opartych przede wszystkim na samorządzie terytorialnym oraz przy współudziale i akceptacji lokalnej społeczności (*Dziedzictwo kulturowe...*, 2019).

3.4.4. Przykładowa koncepcja rozwoju obszarów wiejskich

Jako narzędzie wielopłaszczyznowego rozwoju obszarów wiejskich, w tym pokonywania szeregu wyzwań, wykorzystania istniejących i powstających technologii oraz innowacji społecznych, może być koncepcja *Smart Villages*, która nie proponuje rozwiązania uniwersalnego. Jest wrażliwa terytorialnie, oparta na potrzebach i potencjale danego terytorium posiadającego strategię rozwoju, wspierana przez nowe lub istniejące strategie obejmujące obszary terytorialne. Technologia jest ważna, podobnie jak: inwestycje w infrastrukturę, rozwój biznesu, kapitał ludzki, potencjał i budowanie społeczności. W koncepcji zakłada się, iż Inteligentna Wioska będzie zwracać uwagę na umiejętności korzystania z e-umiejętności, dostęp do e-zdrowia i innych podstawowych usług, innowacyjne rozwiązania w zakresie ochrony środowiska, prowadzenie gospodarki o obiegu zamkniętym w odniesieniu do odpadów rolniczych, promocja lokalnych produktów wspiera-

nych przez technologię i ICT, wdrażanie i czerpanie pełnych korzyści z inteligentnej specjalizacji projektów rolno-spożywczych, turystyki, działalności kulturalnej itp. (*Smart Villages...*, 2019).

3.5. Podsumowanie

Z przeprowadzonych badań wynika, że na poziomie lokalnym czynnikami, które uwidaczniały narastanie procesów rozwojowych w ostatnich kilkunastu latach, było przede wszystkim powiększanie się grupy mieszkańców wsi niezwiązanych z gospodarstwami rolnymi. Sytuacja ta z jednej strony oddziaływała na zmiany w zaludnieniu badanych miejscowości, a z drugiej jednocześnie wyznaczała kierunki ich dalszego rozwoju. Mając na uwadze powyższe rozważania, sądzić można, iż wyzwania stojące przed unijną i polską polityką rolną w kolejnych latach, w kontekście zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce powinny dotyczyć przede wszystkim:

- Poszukiwania nowego paradygmatu (modelu docelowego) odnośnie struktury rolnictwa i zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich. Odpowiednio do tego należy ukierunkować wsparcie inwestycji zarówno w gospodarstwach rolnych, jak i w działalności pozarolniczej.
- Mając na uwadze fakt, iż podobnie jak w rozwiniętych krajach UE, w Polsce nadal zmniejszać się będzie liczba osób bezpośrednio pracujących w sektorze rolniczym, wskazane będzie podjęcie działań mające na celu zapobieganie wzmożonej migracji i tym samym niwelowanie procesów wyludniania się wsi. Należy uwzględnić zapewnienie ludności wiejskiej możliwości atrakcyjnego dojazdu do miejsc pracy w okolicznych miejscowościach, żeby zatrzymać ją w miejscu zamieszkania.
- Obok wspierania możliwości podejmowania pracy zarobkowej przez mieszkańców wsi, nadal równie istotnym elementem prorozwojowych przeobrażeń i wymagającym wsparcia w polityce rolnej będzie reorganizacja gospodarstw rolnych. Biorąc pod uwagę ciągle silnie zaznaczające się rozdrobnienie agrarne, najbardziej realną drogą zachowania żywotności ekonomicznej części gospodarstw oraz umożliwienia im aktywnego uczestnictwa na rynkach rolnych będzie dalsze wsparcie upowszechniania zespołowych inicjatyw gospodarczych, gdyż dotychczas skala takich zjawisk jest stosunkowo niewielka, pomimo wsparcia, jakie w ramach prowadzonej polityki rolnej udzielane jest w odniesieniu do takich inicjatyw, zwłaszcza w przypadku grup producentów rolnych.

- W warunkach rosnącego znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi przyszłość rozwoju obszarów wiejskich w Polsce będzie coraz silniej powiązana z umocnieniem funkcji rezydencyjnej, której znaczenie będzie wzrastało wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej, komunalnej i społecznej, warunkującej jakość życia na wsi. Utrwalenie się funkcji rezydencyjnej obszarów wiejskich oraz proces upodabniania się stylu życia i aspiracji ludności wiejskiej i miejskiej powodują, że istnieje coraz większe zapotrzebowanie na dotychczas rzadko występujące na wsi placówki handlowe i usługowe, co stwarza możliwości dalszego rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Zatem kolejnym wyzwaniem stojącym przed unijną i polską polityką rolą będzie opracowanie działań wsparcia w tym obszarze.
- Bardzo istotne staje się uaktywnienie wiejskich społeczności w poszukiwaniu alternatywnych źródeł dochodu w oparciu o lokalne zasoby. Pewne szanse w tym zakresie stwarza relatywnie dobra jakość środowiska naturalnego większości terenów wiejskich. Umożliwia to podejmowanie inicjatyw na rzecz lokalnego ekorozwoju nie tylko w odniesieniu do konwencjonalnego rolnictwa, ale również uruchamiania niszowej produkcji z wykorzystaniem specyfiki naturalnych zasobów przyrodniczych i propagowania regionalnych tradycji.
- Ważne wydaje się uwzględnienie w polityce spójności wyrównywania warunków (poziomu) życia na wsi i w mieście, a także w ujęciu regionalnym. Rozwój zrównoważony dotyczyć powinien zarówno działań na rzecz poprawy warunków życia obecnego pokolenia, jak i zapewniać dostęp do zasobów także kolejnym pokoleniom. W polityce społecznej, w odniesieniu do obszarów wiejskich, należy uwzględnić współzależności między lokalnym rozwojem gospodarczym a cechami demograficznymi wiejskiej ludności.
- Proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze względu na swoją złożoność nadal powinien być realizowany na wszystkich poziomach administracyjnych, z uwzględnieniem zasady subsydiarności. Skala poszczególnych problemów związanych z osiągnięciem spójności terytorialnej wymagać będzie dalszego zintegrowanego podejścia instytucji działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na różnych poziomach administracyjnych. Poprzez zintegrowane podejście instytucjonalne można uniknąć dublowania działań, a także wyeliminować istniejące luki w zakresie wsparcia pewnych sfer działalności istotnych w rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa.
- Uwzględniając, że atrybutem obszarów wiejskich jest rozproszenie i stosunkowo niewielkie zróżnicowanie kierunków wykształcenia i charakteru zatrudnienia mieszkańców wsi, ważne będzie uwzględnienie w polityce rozwo-

ju obszarów wiejskich dalszego wsparcia zarówno różnych form doradztwa (w tym nie tylko z zakresu poprawy kwalifikacji miejscowej ludności), ale także i wsparcie inicjatyw i działań (również zespołowych) na rzecz zwiększenia aktywności ekonomicznej i społecznej mieszkańców wsi (z uwzględnieniem potrzeb kobiet, narastającej liczby seniorów czy też młodzieży).

- Uwzględniając powiązanie jakości kapitału ludzkiego z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich, podkreślić należy, że uaktywnienie czynników sprzyjających takim procesom będzie mieć szczególnie istotne znaczenie dla zachowania żywotności wiejskich miejscowości. Wiąże się to przede wszystkim ze wzrastającym tempem zmian w obrębie organizacji agrobiznesu, a przede wszystkim z coraz silniej zaznaczającymi się konsekwencjami narastania procesów koncentracji w rolnictwie.
- Proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze względu na swoją złożoność powinien być realizowany na wszystkich poziomach administracyjnych, z uwzględnieniem zasady subsydiarności. Skala poszczególnych problemów związanych z osiągnięciem spójności terytorialnej wymaga zintegrowanego podejścia instytucji działających na rzecz rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na różnych poziomach administracyjnych. Poprzez zintegrowane podejście instytucjonalne można uniknąć dublowania działań, a także wyeliminować istniejące luki w zakresie wsparcia pewnych sfer działalności istotnych w rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Dlatego proces ten wymaga współpracy i koordynacji działań rozmaitych instytucji wspierających rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa.

3.6. Literatura

Bański J. (2013). *O przyszłości polskiej wsi*, [w]: J. Bański (red.) *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*. Studia Obszarów Wiejskich, t. XXXI. Warszawa: IGiPZ PAN i KOW PTG, 9-24.

Bański J. (2017). *Rozwój obszarów wiejskich. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: PWE.

CAP Context Indicators 2014-2020, 17. Agricultural holdings, 2018 update, https://ec.europa.eu/assets/agri/cap-context-indicators/documents/c17_en.pdf dostęp: 04.06.2019 r.

CAP Context Indicators 2014-2020, 1. Population, 2018 update, https://ec.europa.eu/assets/agri/cap-context-indicators/documents/c1_en.pdf, dostęp: 29.05.2019 r.

CAP Context Indicators 2014-2020, 2. Age structure, 2018 update, https://ec.europa.eu/assets/agri/cap-context-indicators/documents/c2_en.pdf, dostęp: 29.05.2019 r.

CAP Context Indicators 2014-2020, 7. Unemployment, 2018 update, https://ec.europa.eu/assets/agri/cap-context-indicators/documents/c7_en.pdf, dostęp: 04.06.2019 r.

Chmielewska B., Zegar J.S. (2018). *Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów*, [w]: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2018. Raport o stanie wsi*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 111-134.

Chmieliński P. (2013). *Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011*. A. Sikorska (red. nauk.). Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2017). *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Chmieliński P., Dudek M., Karwat Woźniak B., Wrzochalska A. (2018). *Spoleczno-ekonomiczne determinanty umacniania i spowalniania procesów rozwojowych na terenach wiejskich w Polsce*. Monografia Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 90, Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Diagnoza sektora rolno-spożywczego i obszarów wiejskich w Polsce przygotowana dla potrzeb opracowania Krajowego Planu Strategicznego 2021-2027, (projekt_2). Niniejsze opracowanie powstało na zlecenie MRiRW, a zostało przygotowane przez zespół pracowników IERiGŻ-PIB, we współpracy z pracownikami naukowymi IUNG, ITP, IOR, PIWET, IHAR, IZOO, IO oraz pracownikami departamentów ministerstwa rolnictwa: SAR, DROW, DPB, DRR oraz innych departamentów współpracujących w zakresie opracowywanych równolegle analiz SWOT dla ww. dokumentu. Warszawa, 29.03.2019 r.

Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2016). *Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 33. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Dudek M. (2018). *Możliwości i bariery inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle badań terenowych*. *Economic and Regional Studies*, 11(4), 57-68.

Dziedzictwo kulturowe w Polsce, https://bon.edu.pl/media/book/pdf/Dziedzictwo_kulturowe_w_Polsce-JP.pdf, dostęp: 27.08.2019 r.

Gorzela G. (2009). *Fakty i mity rozwoju regionalnego*. *Studia Regionalne i Lokalne*, t. 2, nr 36, 5-27.

Gorzela G. (2019). *Polityka regionalna i spójności terytorialnej*, [w:] *Nasza Europa: 15 lat Polski w Unii Europejskiej*. Warszawa: CASE, 102-110.

Grochowska R. (red. nauk.). (2017). *Potencjalne scenariusze rozwoju innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym po 2020 roku*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 57. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Grupa BST (2018). *Ocena realizacji zadań własnych jednostek samorządu terytorialnego (JST) w zakresie zaspokajania zbiorowych potrzeb wspólnoty odnoszących się do spraw kultury fizycznej i turystyki, w tym terenów rekreacyjnych i urządzeń sportowych*. Raport końcowy, Katowice.

Karwat-Woźniak B. (2015a). *Zasoby pracy w polskim rolnictwie indywidualnym i ich wykorzystanie*. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, t. 102, z. 1, 70-84.

Karwat-Woźniak B. (2015b). *Sprzedaż bezpośrednia produktów rolnych przetworzonych we własnym gospodarstwie – warunki prawne i organizacyjne oraz ewentualne wykorzystanie tej formy sprzedaży wśród rolników*. Raport ekspercki dla Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Karwat-Woźniak B. (2017). *Zmiany w rolniczym zatrudnieniu oraz uwarunkowania tego procesu*, [w]: P. Chmieliński, M. Dudek., B. Karwat-Woźniak, A. Wrzochalska, *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55. Warszawa: IERiGŻ-PIB, 55-78.

Karwat-Woźniak B. (2019). *Evolution of the Agrarian Structure of Polish Agriculture and the Impact of Selected CAP Instruments on this Process*, [w]: *Agricultural and Rural Development Priorities of Bulgaria and Poland in the new EU Financial Framework*, *sbornik dokladi ot Mezhdunarodna Bylgaro-Polska Nauchna Konferencija*, 18-20 septemvri 2018. Sofia: Instytut Ekonomiki Rolnictwa Bułgarskiej Akademii Nauk Rolniczych, 104-116.

Karwat-Woźniak B., Chmieliński, P. (2016). *Wykorzystanie potencjału pracy ludności zamieszkującej na wsi*, [w:] P. Zwiech (red. nauk.), *Rozwój kapitału ludzkie-*

go na początku XXI wieku. Seria Gospodarowanie Kapitałem Ludzkim, z. 9, Uniwersytet Szczeciński, Wyd. Nauk Ekonomicznych, 97-108.

Karwat-Woźniak B., Chmieliński P. (2018). *Wpływ Wspólnej Polityki Rolnej na zmiany w polskim rolnictwie*, [w]: P. Chmieliński, M. Dudek, B. Karwat Woźniak, A. Wrzochalska, *Spoleczno-ekonomiczne determinanty umacniania i spowalniania procesów rozwojowych na terenach wiejskich w Polsce*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 90, Warszawa: IERiGŻ-PIB, 41-81.

Kołodziejczyk D. (red.), Gospodarowicz M., Lidke D., Mazur M. (2017). *Ocena poziomu spójności demograficznej i społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich w porównaniu z miastami*, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 54. Warszawa: IERiGŻ-PIB, 18-19.

Kozyra J., Siebielec G. (2014). *Stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich*, [w:] I. Nurzyńska, W. Poczta (red.), *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*. FDPA. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 175-198.

Mickiewicz A., Mickiewicz B. (2016). *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich w Polsce* Roczniki Naukowe SERiA, t. 18, z. 1, 181-185.

Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S., *What is smart rural development?*. Journal of Rural Studies, 40, 2015, 90-101.

Obszary wiejskie w Polsce w 2016 roku (2017). Warszawa: GUS.

Poczta J., Malchrowicz-Moško E.. *Imprezy biegowe na obszarach wiejskich w Polsce a poziom uczestnictwa Polaków w kulturze fizycznej* (2016). Journal of Education, Health and Sport, 6(12), 488-503.

Program Rozwoju Sportu do roku 2020. MSiT (2019). Załącznik do uchwały nr 83 Rady Ministrów z dnia 20 sierpnia 2019 r. (poz. 905). Warszawa.

Sikorska A.M., Wrzochalska A., Chmielewska B., Karwat-Woźniak B., Chmieliński P., Dudek M. (2018). *Włączenie społeczne seniorów na obszarach wiejskich Mazowsza – inicjatywy lokalne*. Warszawa: IERiGŻ-PIB, wrzesień 2018.

Smart Villages, <http://cdr112.e-kei.pl/leader/index.php/353-inteligentne-wioski-smart-villages>, dostęp: 25.04.2019 r.

Społeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2014-2018 (2018). Warszawa, Szczecin: GUS.

Stan środowiska w Polsce. Sygnały 2016 (2016). Warszawa: GIOŚ.

Stańczak J., Szałtys D. (2018). Waligórska M.: *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 roku*, [w]: J. Hryniewicz, J. Witkowski, A. Potrykowska, *Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i społecznej*. Warszawa: Rządowa Rada Ludnościowa, 37-59.

Strategia Zrównoważonego Rozwoju Wsi, Rolnictwa i Rybactwa na lata 2017-2020 (2030) (2017). MRiRW.

Śleszyński P., Bański J., Degórski M., Komornicki T. (2017). *Delimitacja obszarów strategicznej interwencji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*. Warszawa: IGiPZ PAN, 175-183.

Wasilewski A. (2013). *Stan środowiska naturalnego, rolnictwo ekologiczne i agroturystyka we wsiach objętych ankietą IERiGŻ-PIB*. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Wigier M. (red. nauk.) (2014). *Wsparcie publiczne i konkurencyjność polskiej gospodarki żywnościowej*. Program Wieloletni 2011-2014, nr 24. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Wrzochalska A. (red. nauk.) (2014). *Kapitał ludzki w procesach przemian strukturalnych wsi i rolnictwa*. Program Wieloletni 2011-2014, nr 130. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Wrzochalska A. (2018). *Rural residents during the Polish membership in the European union and the integrated territorial approach*, [w]: *Polish and Bulgarian Agriculture and Rural Areas in the Common Agricultural Policy 2014-2020 and after 2020*. Sbornik dokladi, Instytut po agrarna ikonomika. Sofia, 61-73.

Wrzochalska A. (2019). *Health of rural residents as a determinant of the CAP implementation in Poland*, [w]: *Agricultural and Rural Development Priorities of Bulgaria and Poland in the new EU Financial Framework*. Sbornik dokladi ot Mezhdunarodna Bylgaro-Polska Nauchna Konferencija, 18-20 septemvri 2018. Sofia: Instytut Ekonomiki Rolnictwa Bułgarskiej Akademii Nauk Rolniczych, 41-56.

Zegar J.S. (red.) (2016). *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (35)*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 24. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Zegar J.S. (red.). *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (39)*. Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 47. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Zieliński M., Sobierajewska J. (2018). *Funkcjonowanie gospodarstw z obszarów o dużych walorach przyrodniczych na tle gospodarstw pozostałych*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 3(356), 111-126.

Załącznik do uchwały Nr VI/49/19 Sejmiku Województwa Małopolskiego.

Zmiany strukturalne a rozwój społeczny obszarów wiejskich (w ciągu 15 lat członkostwa w UE). Opracowane materiały na potrzeby MRiRW, Zakład Polityki Społecznej i Regionalnej IERiGŻ-PIB (odpowiedź na pismo MRiRW z dn. 12.02.2019 r.).

Autorzy:

dr inż. Bożena Karwat-Woźniak

dr hab. Agnieszka Wrzochalska, prof. IERiGŻ-PIB

IDENTYFIKACJA TRENDÓW W LOKALNYM I REGIONALNYM ROZWOJU PRZESTRZENI WIEJSKIEJ

4.1. Wprowadzenie

Współczesna przestrzeń obszarów wiejskich różnicuje się pod wpływem transformacji systemu gospodarczego i społecznego oraz integracji z Unią Europejską i z gospodarką światową – na skutek wzrastającej mobilności kapitału. Specyfika tych procesów polega na tym, że dokonują się one niemal jednocześnie – w dość krótkim czasie i na zróżnicowanej przestrzeni, lecz kierunki przekształceń są jednak różne. Obszary aktywnie uczestniczące w przemianach mają większe szanse rozwoju i poprawienia swej konkurencyjności w przestrzennym systemie społeczno-gospodarczym. Są one włączone w główny proces gospodarowania, innowacyjności, napędzając rozwój tych obszarów. Są to procesy naturalne i nieuniknione.

Opracowanie przedstawia wyniki badań nad procesami społeczno-gospodarczymi zachodzącymi w wiejskiej przestrzeni. Podjęta analiza uwzględnia szeroki zestaw wskaźników społeczno-gospodarczych charakteryzujących sprawy demograficzne, infrastrukturalne i gospodarcze na obszarach wiejskich w ujęciu lokalnym i regionalnym w okresie od 2005 do 2017 roku. Przestrzeń wiejska jest nie tylko wysoce złożona, ale też wielorako zmienna. Podlega zmianom zarówno stopniowym, jak i radykalnym oraz względnie równomiernym, jak i silnie zróżnicowanym. Ostatnio złożoność przestrzeni wiejskiej wzrasta wskutek efektywnego wykorzystania zasobów lokalnych w połączeniu z pozyskiwaniem środków zewnętrznych, tworząc „neoendogenny” mechanizm rozwojowy. Jego istotą jest uczestnictwo osób zainteresowanych w rozwoju przestrzeni wiejskiej.

Głównym celem tej części opracowania jest więc identyfikacja trendów w lokalnym i regionalnym rozwoju wiejskiej przestrzeni. Przyjęto następujące problemy badawcze:

1. Kierunki rozwoju wiejskiej przestrzeni w najnowszych dokumentach strategicznych,
2. Przesłanki i kierunki rozwoju przestrzeni wiejskiej,
3. Czynniki polaryzacji przestrzeni wiejskiej,
4. Ocena rozwoju przestrzeni wiejskiej,
5. Wyznaczenie kierunków (trendów) rozwoju wiejskiej przestrzeni w ujęciu lokalnym i regionalnym.

Weryfikacja przyjętych problemów badawczych wymaga strategiczno-empirycznego ujęcia opracowania, które przedstawiono w kontekście opracowanych strategii rozwoju obszarów wiejskich. Kształtowanie strategii rozwoju jest

procesem dynamicznym dostosowanym do zmieniających się warunków. Musi on być skoncentrowany przede wszystkim na tych czynnikach, które mają wyprowadzić gospodarkę i społeczeństwo ze stanu stagnacji i doprowadzić do wzmocnienia procesów przemian. W analizie zastosowano więc neoendogeniczną teorię rozwoju, która waloryzuje wewnętrzny potencjał danego obszaru, uwzględniając również instrumenty zewnętrzne (środki finansowe unijne); pozwala to lepiej wyjaśnić tendencje rozwoju. Podstawą analizy były głównie materiały statystyczne z Banku Danych Lokalnych GUS z lat 2005-2017. Badany okres jest na tyle długi, by ukazać trwale zmiany wiejskiej przestrzeni w zakresie analizowanych zjawisk. Materiał statystyki publicznej został przedstawiony w ujęciu gmin wiejskich (1566) i miejsko-wiejskich (608) – przyjętych jako obszary wiejskie (2174).

W pierwszej części opracowania zaprezentowano ewolucję elementów w zakresie badanych aspektów przestrzeni wiejskiej w ujęciu lokalnym i regionalnym, w drugiej – próbę oceny kierunków i tempo zmian. Przedstawiono także metodologię badań wpływu trendów na poszczególne aspekty przestrzeni wiejskiej. Na końcu wskazano aspekty, które mogą mieć znaczący wpływ na rozwój przestrzeni wiejskiej w przyszłości. Wyniki badań pozwoliły nie tylko na identyfikację czynników wpływających na rozwój obszarów wiejskich w czasie i przestrzeni, lecz także na przeprowadzenie klasyfikacji obszarów wiejskich ze względu na dynamikę ukształtowania się nowych tendencji rozwojowych w układzie terytorialnym Polski.

4.2. Kierunki rozwoju przestrzeni wiejskiej w ujęciu lokalnym i regionalnym

W świetle dotychczasowych badań rozwoju przestrzeni wiejskiej wydaje się, że coraz większego znaczenia nabiera kwestia precyzyjnego poznania procesów kształtowania przestrzeni wiejskiej w ujęciu lokalnym i regionalnym. W realizacji działań na rzecz rozwoju obszarów wiejskich kluczowa rola przypada samorządom terytorialnym. O ile możliwości działania samorządów oparte są generalnie na tych samych zasadach (w zależności od szczebla samorządu), o tyle podejście poszczególnych jednostek do działań w zakresie stymulowania rozwoju, dobór instrumentów i sposób ich wykorzystania są zróżnicowane. Zróżnicowanie to ma charakter przede wszystkim lokalny.

W niniejszej części opracowania przedstawiono trzy trendy współkształtujące przestrzeń wiejską: demograficzny, infrastrukturalny i gospodarczy. Każdy z nich jest zjawiskiem znanym na obszarach wiejskich, jednak w ostatnich latach mamy do czynienia z wielkimi zmianami w każdym ze wskazanych obszarów, a ich wzajemne powiązania stają się coraz silniejsze.

4.2.1. Strategiczne kierunki rozwoju obszarów wiejskich

W warunkach dużych dysproporcji rozwojowych przestrzeni wiejskiej istnieją uzasadnione przesłanki do nakreślenia strategicznych kierunków jej rozwoju. Najnowsze strategiczne kierunki rozwoju obszarów wiejskich zostały zaprojektowane w *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012-2020*. Nadrzędną wobec tej Strategii była średniookresowa *Strategia Rozwoju Kraju 2020. Aktywne społeczeństwo, konkurencyjna gospodarka, sprawne państwo* oraz *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary Wiejskie*, która bardziej podkreślała regionalne ujęcie. Aktualnie średniookresowa strategia kraju została zastąpiona decyzją Rady Ministrów (z dnia 14 lutego 2017 r.) przez *Strategię na Rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030)*. W tej ostatniej precyzyjnie określono cele i sposób ich osiągnięcia przedstawiając najważniejsze projekty dotyczące wszystkich obszarów Polski. Zwrócono uwagę na to, że obszary wiejskie mają znaczny potencjał rozwojowy, szczególnie w zasobie terenów inwestycyjnych i trzeba im zapewnić trwałą rozwój. Pobudzenie ich rozwoju wymaga podkreślenia „neoendogennego” mechanizmu rozwoju. W tym podejściu do rozwoju obszarów wiejskich czynniki endogeniczne i egzogeniczne ujmowane są jako wzajemnie się dopełniające i wzmacniające wykorzystanie lokalnych zasobów. W ten sposób tworzone są warunki do podejmowania działań w poszczególnych aspektach rozwoju obszarów wiejskich, a tym samym kreowany jest zintegrowany rozwój. M. Klekotko podkreśla, że podstawą koncepcji neoendogennego rozwoju są: terytorializacja, waloryzacja lokalnych zasobów ludzkich, partycypacja i partnerstwo²⁶. Takie podejście pozwoli na wskazanie obszarów strategicznej interwencji w ujęciu przestrzennym (regionalnym i lokalnym).

W Strategii określono wszystkie działania o charakterze systemowym (zmiany legislacyjne, instytucjonalne, programowe), inwestycyjnym usprawniające zarządzanie obszarami wiejskimi oraz wzmocniono system koordynacji polityki i instrumentów.

Nowym dokumentem implementacyjnym strategii dotyczącej wsi i rolnictwa jest *Pakt dla obszarów wiejskich na lata 2017-2020 (2030)*, w którym kładzie się nacisk na włączenie w procesy rozwojowe nie tylko aglomeracji, ale także mniejszych miast i obszarów wiejskich. Uwzględnia się w nim działania na rzecz poprawy warunków życia na obszarach wiejskich takie jak: rozwój przedsiębiorczości, rozwój infrastruktury, pobudzenie aktywności lokalnej społeczności oraz zmiany instytucjonalne. Dało to impuls do inicjatywy powołania

²⁶ Klekotko M., *Rozwój po Śląsku. Procesy kapitalizacji kultury śląskiej społeczności górniczej*. Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Kraków 2012, s. 62-63.

16 zespołów wojewódzkich przygotowujących regionalne programy rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa do 2020 r. W Pakiecie podkreślano, że strategię powiatów czy gmin powinny również uwzględniać kierunki rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Z tego wynika, że koncepcja rozwoju obszarów wiejskich coraz większy nacisk kładzie na ukierunkowanie terytorialne, co zostało nazwane paradygmatem polityki regionalnej. Przyczyni się to do niwelowania różnic pomiędzy obszarami o różnym potencjale. Brak terytorialnego podejścia w polityce rozwoju może tylko powiększać różnice między regionami. W tym nowym podejściu obszary wiejskie definiowane nie według granic, lecz przez ich cechy funkcjonalne – co wymaga większej współpracy i koordynacji działań.

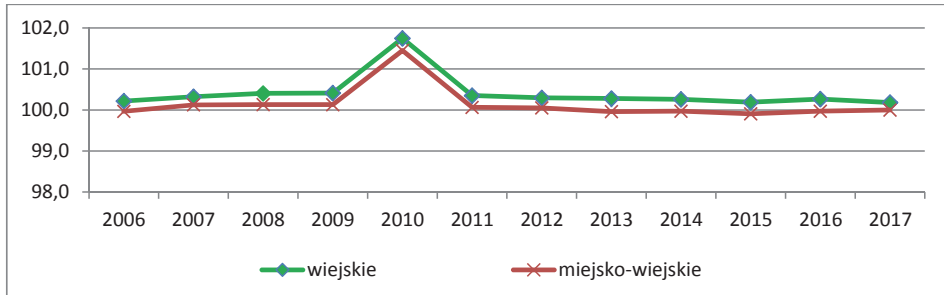
Dlatego planowanie strategiczne na poziomie lokalnym stanowi integralną część planowania krajowego i regionalnego. Jest ono istotne dla skutecznego rozwoju gminy, czy też powiatu. Przedstawione są wszystkie sfery – tj. demograficzna, społeczna, gospodarcze oraz środowiskowa, dalszego rozwoju, oparte na własnych środkach finansowych, przy wsparciu finansowym ze środków unijnych i krajowych.

Przedstawiając strategię rozwoju obszarów wiejskich w układzie lokalnym czy regionalnym – w kierunku spójności terytorialnej, trzeba uwzględnić ich osłabienia i potencjał, czyli kapitał terytorialny. Wcześniej analizy prowadzone w zadaniu pt. „Kształtowanie spójności społeczno-gospodarczej na poziomie lokalnym i regionalnym” w ramach Programu Wieloletniego 2015-2019 wykazały, że efekty rozwoju obszarów wiejskich są bardziej widoczne przy dobrze rozpoznanym kapitale terytorialnym oraz zastosowanych mechanizmach wdrażania postulatów nakreślonych w programach strategicznych.

4.2.2. Demograficzne przesłanki rozwoju przestrzeni wiejskiej

Kwestii wpływu sytuacji demograficznej na rozwój przestrzeni wiejskiej poświęcamy szczególną uwagę, jako że człowiek jest głównym sprawcą procesów rozwoju oraz „konsumentem” efektów procesu rozwoju. Zmiany demograficzne następują powoli i w długim okresie, podczas gdy pozostałe zjawiska wykazują większą wariację w zdecydowanie krótszym czasie.

Wykres 4.1. Zmiany w liczbie mieszkańców badanych gmin
w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.1. Potencjał demograficzny obszarów wiejskich
według rodzaju gmin i liczby mieszkańców

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. mieszkańców)	Liczba ludności		
	2005	2010	2017
wiejskie	10 427 449	10 755 985	10 953 101
< 2,5	59 745	66 641	81 034
2,5 – 5	2 115 759	2 092 728	2 107 728
5 – 10	5 367 141	5 148 816	4 934 013
10 – 15	1 956 103	2 244 133	2 273 536
> 15	928 701	1 203 667	1 554 565
miejsko-wiejskie łącznie	8 433 769	8 763 193	8 941 873
< 5	109 267	109 259	127 107
5 – 7,5	644 830	704 065	732 654
7,5 – 15	2 645 547	2 763 761	2 774 287
15 – 30	3 497 198	3 460 599	3 505 338
> 30	1 536 927	1 725 509	1 802 487
miejsko-wiejskie – część miejska	4 462 239	4 578 370	4 570 669
< 5	52 270	54 174	65 224
5 – 7,5	274 726	298 842	307 299
7,5 – 15	1 177 076	1 226 724	1 202 198
15 – 30	1 977 582	1 931 389	1 914 251
> 30	980 585	1 067 241	1 081 697
miejsko-wiejskie – część wiejska	3 971 530	4 184 823	4 371 204
< 5	56 997	55 085	61 883
5 – 7,5	370 104	405 223	425 355
7,5 – 15	1 468 471	1 537 037	1 572 089
15 – 30	1 519 616	1 529 210	1 591 087
> 30	556 342	658 268	720 790

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

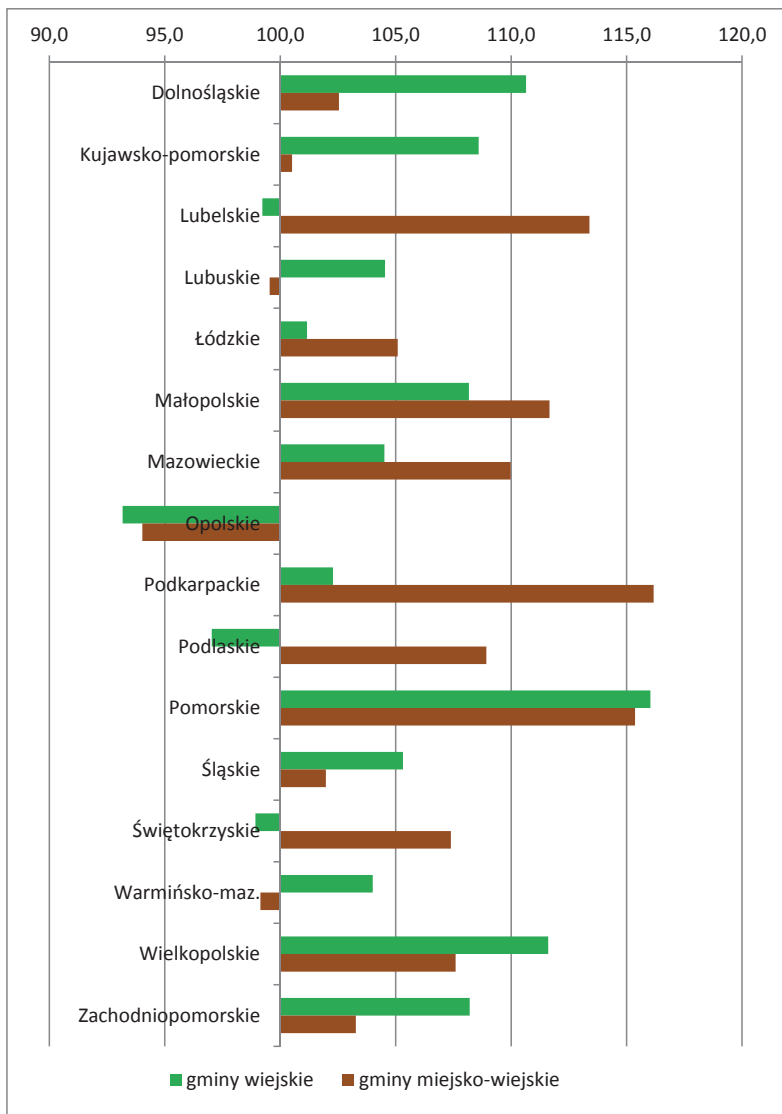
Zdecydowany wzrost ludności w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich w latach 2009-2010 spowodowany był wyższym przyrostem naturalnym i korzystnym saldem migracji w porównaniu do gmin miejskich.

W 2017 r. obszary wiejskie zamieszkiwało 19 894 974 osób, tj. 51,8% ludności kraju, w tym gminy wiejskie 10 953 101 i gminy miejsko-wiejskie 8 941 873 (miasta siedziba gminy 4 570 669 i tereny wiejskie 4 371 204). Stwierdzono, że liczba ludności na obszarach wiejskich w latach 2005-2017 wzrosła o 5,5%, z tym że znacznie wyższy wzrost był na terenach wiejskich (o 6,4%) niż w miastach siedzibach gmin miejsko-wiejskich (o 2,4%). Mimo ogólnego wzrostu liczby ludności na obszarach wiejskich, w 1080 (49%) spośród 2174 badanych gmin (gminy wiejskie i miejsko-wiejskie) nastąpił spadek liczby ludności; w 308 gminach wiejskich ubyło więcej niż 5%, a w 62 ponad 10% ludności, analogiczne liczby gmin miejsko-wiejskich to 97 i 9. Ubytek ludności nastąpił głównie w gminach o mniejszej liczbie mieszkańców – w przypadku gmin wiejskich był to do 5 tys. mieszkańców, gmin miejsko-wiejskich do 15 tys. (tab. 4.1.) oraz w gminach położonych poza obszarem suburbanizacji (tab. 4.2).

Wyniki badań wskazują na sukcesywny przyrost liczby ludności w gminach przyległych do wielkich miast (strefa I i II²⁷) – efekt metropolitalny. Potencjał demograficzny i jego zmiany w poszczególnych strefach wokół stolic regionalnych przedstawia tabela 4.2, wyraźnie widać wzrost liczby ludności w strefie pierwszej i wyraźny spadek na tzw. obszarach peryferyjnych. Zjawisko to wynika przede wszystkim z postępującego od 2000 roku kierunku przemieszczeń ludności z miast na wieś, najczęściej do gmin podmiejskich wokół dużych miast. W latach 2005-2017 ludność wokół miast wojewódzkich w pierwszym pierścieniu wzrosła średnio o około 15%, najwyższy wzrost był wokół Poznania ok. 41%, Wrocławia ok. 42%, Gdańska ok. 30%, natomiast ok. 5% spadek ludności w tej strefie nastąpił wokół Rzeszowa. Było to wynikiem włączenia kilku wsi do miasta Rzeszowa, tym samym liczba mieszkańców Rzeszowa wzrosła o 19%. Nieznacznie, ale sukcesywnie rośnie też liczba ludności zamieszkałej w drugim pierścieniu wokół tych miast kosztem pozostałych terenów wiejskich w regionie, na których obserwuje się zmniejszanie się liczby mieszkańców. Znaczny spadek ludności na terenach peryferyjnych zauważono wokół Opola ok. 5% oraz Białegostoku, Lublina i Kielc ok. 4%.

²⁷ Strefa I – gminy położone w pierwszym pierścieniu, strefa II – gminy położone w drugim pierścieniu.

Wykres 4.2. Zmiany w liczbie mieszkańców badanych gmin według województw w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.2. Zmiany w liczbie ludności wokół miast regionalnych badanych gmin w latach 2005-2017

Województwo	Strefa I (pierścień I)			Strefa II (pierścień II)			Pozostałe (peryferyjne)		
	2005-2010	2010-2017	2005-2017	2005-2010	2010-2017	2005-2017	2005-2010	2010-2017	2005-2017
Dolnośląskie	118,4	119,3	141,2	105,1	103,1	108,4	100,0	98,3	98,3
Kujawsko-pomorskie	113,2	110,9	125,5	104,6	102,7	107,4	100,4	98,0	98,4
Lubelskie	106,8	104,8	111,9	99,9	99,1	99,0	99,5	97,0	96,5
Lubuskie	105,1	103,2	108,4	100,8	98,0	98,8	100,6	102,1	102,8
Łódzkie	102,5	101,4	103,9	101,2	99,1	100,3	98,0	96,8	94,9
Małopolskie	108,6	109,5	118,8	103,6	103,3	107,0	101,5	100,8	102,4
Mazowieckie	108,6	109,2	118,6	108,9	107,5	117,0	101,1	101,3	102,4
Opolskie	99,9	89,8	89,7	97,3	97,3	94,7	96,8	98,1	95,0
Podkarpackie	89,4	106,5	95,2	102,3	101,3	103,7	102,0	99,6	101,5
Podlaskie	103,7	109,2	113,2	99,3	95,7	95,0	100,2	98,0	98,2
Pomorskie	114,0	113,4	129,2	108,3	107,4	116,3	101,8	100,1	101,9
Śląskie ^a									
Świętokrzyskie	106,4	105,6	112,3	101,5	99,7	101,2	99,1	96,4	95,5
Warmińsko-maz.	111,7	111,9	125,1	101,5	98,3	99,8	101,4	98,1	99,5
Wielkopolskie	117,7	119,8	141,0	104,5	103,5	108,2	100,9	99,5	100,4
Zachodniopomorskie	105,1	102,4	107,6	101,5	98,8	100,3	101,5	98,6	100,1

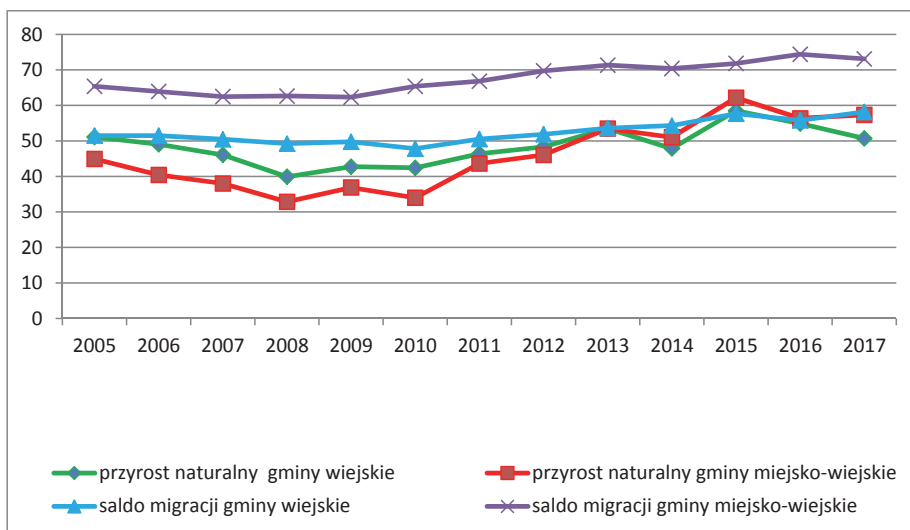
^a województwo nie jest analizowane ze względu na konurbacyjny charakter.

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Zmiany ludnościowe w ujęciu regionalnym wskazują na znaczny wzrost zaludnienia w regionach małopolskim, mazowieckim, podkarpackim, pomorskim (szczególnie w gminach miejsko-wiejskich), woj. dolnośląskim, wielkopolskim i zachodniopomorskim (szczególnie w gminach wiejskich). Znaczny spadek ludności utrzymuje się zaś w regionie opolskim zarówno w gminach wiejskich, jak i miejsko-wiejskich.

Jest oczywiste, że na różnice potencjału demograficznego w regionie w znacznym stopniu wpływa przyrost naturalny i saldo migracji. Obecnie procesy migracyjne są nierozłącznie związane z rozwojem społeczno-ekonomicznym regionu i poszczególnych gmin. Uważa się, iż w pewnej mierze odzwierciedlają one przekształcenia, tempo i kierunki zmian w ogólnej strukturze ekonomicznej gmin. Powszechną tendencją występującą w gminach jest zwiększenie natężenia ruchów migracyjnych i to zarówno po stronie napływu, jak i odpływu ludności. W badanych latach na obszarach wiejskich zauważono znaczne różnice salda migracji na 1000 mieszkańców (wykres 4.3). Wzrost liczby gmin ze znacznym dodatnim saldem migracyjnym zanotowano wokół dużych miast. Dodatni wynik migracji utrzymywał się też w gminach o największej liczbie mieszkańców, szczególnie w woj. dolnośląskim, łódzkim, małopolskim, mazowieckim i wielkopolskim. W województwach podlaskim, lubelskim i świętokrzyskim natomiast wzrastał udział gmin o ujemnym saldzie migracji.

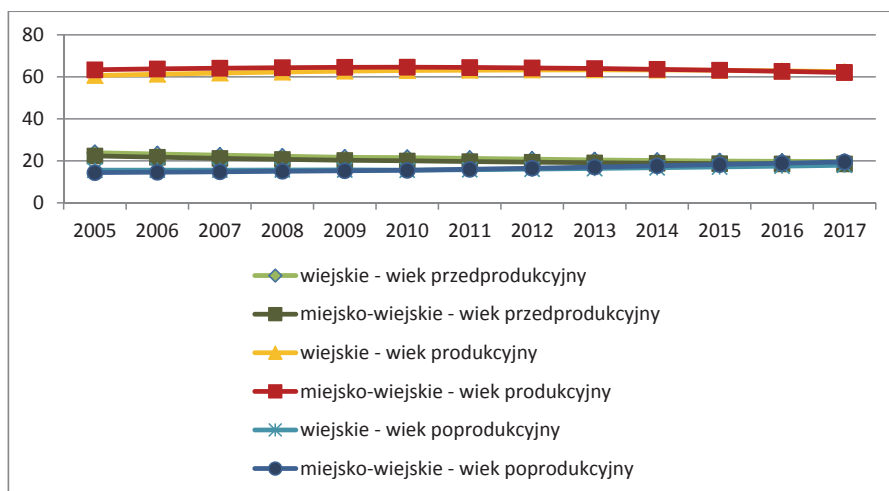
Wykres 4.3. Udział gmin o ujemnym przyroście naturalnym i ujemnym saldzie migracji w badanych gminach w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Również przyrost naturalny na obszarach wiejskich wykazuje znaczne różnice przestrzenne. W latach 2005-2017 wzrastał udział gmin o ujemnym przyroście naturalnym na badanych obszarach (wykres 4.3). Od 2005-2013 większy był udział takich gmin w grupie gmin wiejskich niż miejsko-wiejskich, a od 2014 r. tendencja odwróciła się i w 2017 udział gmin wiejskich w ogólnej ich liczbie był niższy o około 12% od tego wskaźnika w przypadku gmin miejsko-wiejskich. Wyższy był również w gminach o większej liczbie mieszkańców. Wysoki udział gmin o ujemnym przyroście naturalnym w badanych latach miały województwa: podlaskie, lubelskie, opolskie i świętokrzyskie. W kształtowaniu parametru przyrostu naturalnego na obszarach wiejskich ważna jest też odległość od dużego miasta. W strefie podmiejskiej przyrost naturalny był niższy niż poza strefą oddziaływania miasta, z wyjątkiem Krakowa czy Warszawy.

Wykres 4.4. Zmiany w strukturze wieku ludności badanych gmin w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Podstawowe znaczenie dla procesów tworzenia zasobów ludzkich ma struktura ludności według wieku. W tym zakresie obserwuje się znaczne falowanie struktur demograficznych na badanym obszarze. W ujęciu dynamicznym tendencje są jednoznaczne:

1. Od 2005 do 2014 nastąpił wyraźny wzrost udziału ludności w wieku produkcyjnym, a od 2014 r. daje się zauważyć niewielki spadek, szczególnie w gminach o mniejszej liczbie ludności. W 2017 r. zwiększył się udział gmin, które miały wskaźnik powyżej średniej dla badanego rodzaju gmin w stosunku do

2005 r. W przypadku gmin wiejskich udział ludności w wieku produkcyjnym w 2005 r. wyniósł 60,6%, powyżej tego wskaźnika było 44,4% tego rodzaju gmin, a w 2017 r. analogiczne wartości były 62,5 i 45,0%. Znacznie wyższy wzrost nastąpił w gminach miejsko-wiejskich. W 2005 r. średni udział tej populacji wyniósł 63,3%, a udział gmin powyżej tego wskaźnika wyniósł 37,7%, analogiczne wartości w 2017 r. to 62,0 i 53,5%. Może to oznaczać koncentrację tej grupy ludności w niektórych gminach – są to przede wszystkim gminy położone w strefie oddziaływania dużych miast (średnio wskaźnik jest tu wyższy o około 3% w stosunku do pozostałych terenów), a także gminy o większej liczbie mieszkańców.

W latach 2005-2017 nastąpił spadek udziału ludności w wieku produkcyjnym – w przypadku gmin wiejskich największy w woj. opolskim ok. 8%, a w gminach miejsko-wiejskich aż w 8 województwach, najwyższy w opolskim ok. 11% i lubuskim ok. 7%. Przyczyna była przede wszystkim wysoka liczba emigracji młodych Polaków za granicę.

2. Istotnie wzrósł udział ludności w wieku poprodukcyjnym i był on znacznie wyższy w gminach miejsko-wiejskich niż wiejskich. W 2005 r. aż 53,4% gmin wiejskich miało wskaźnik takiej ludności wyższy niż średni, tj. 15,5% dla tej grupy gmin, w 2017 średni wskaźnik wyniósł 17,9 i 55,9% gmin miało wyższy wskaźnik niż średni. W gminach miejsko-wiejskich w 2005 r. średni udział ludności w wieku poprodukcyjnym to 14,3 i 49,8% tej grupy gmin miało wyższy, a 2017 r. analogiczne liczby to 19,5 i 47,5%. W świetle tych danych można stwierdzić, że w badanych gminach wyraźnie postępuje proces starzenia się ludności. Największy wzrost nastąpił w gminach, które miały i nadal mają niższy udział tej grupy ludności w ogólnej populacji. Miało to miejsce w woj. podkarpackim i zachodniopomorskim. Ogólnie należy stwierdzić, że w badanym okresie roczne tempo wzrostu ludności w wieku poprodukcyjnym było znacznie wyższe w gminach miejsko-wiejskich niż wiejskich, mimo niewielkiego spadku udziału gmin powyżej średniej dla tych gmin.
3. Wyraźny jest spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym. W 2005 r. udział tej grupy ludności w ogólnej liczbie ludności gmin wiejskich wynosił 23,9%, w 2010 r. – 21,5%, a w 2017 r. tylko 19,7%. Analogiczne dane w odniesieniu do gmin miejsko-wiejskich to 22,3%, – 20,0 i 18,5%. Tym samym nastąpił wyraźny spadek udziału gmin ze wskaźnikiem powyżej średniej dla tych obszarów. W przypadku gmin wiejskich z 53,1% w 2005 r. do 40,9% w 2017 r., analogiczne dane w gminach miejsko-wiejskich 57,3 i 44,3%. Roczne tempo spadku udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym było podobne w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich, z tym, że rosła liczba gmin ze wskaźnikiem poniżej średniej dla danej grupy gmin.

Tabela 4.3. Obciążenie społeczne i demograficzne w badanych gminach w latach 2005-2017

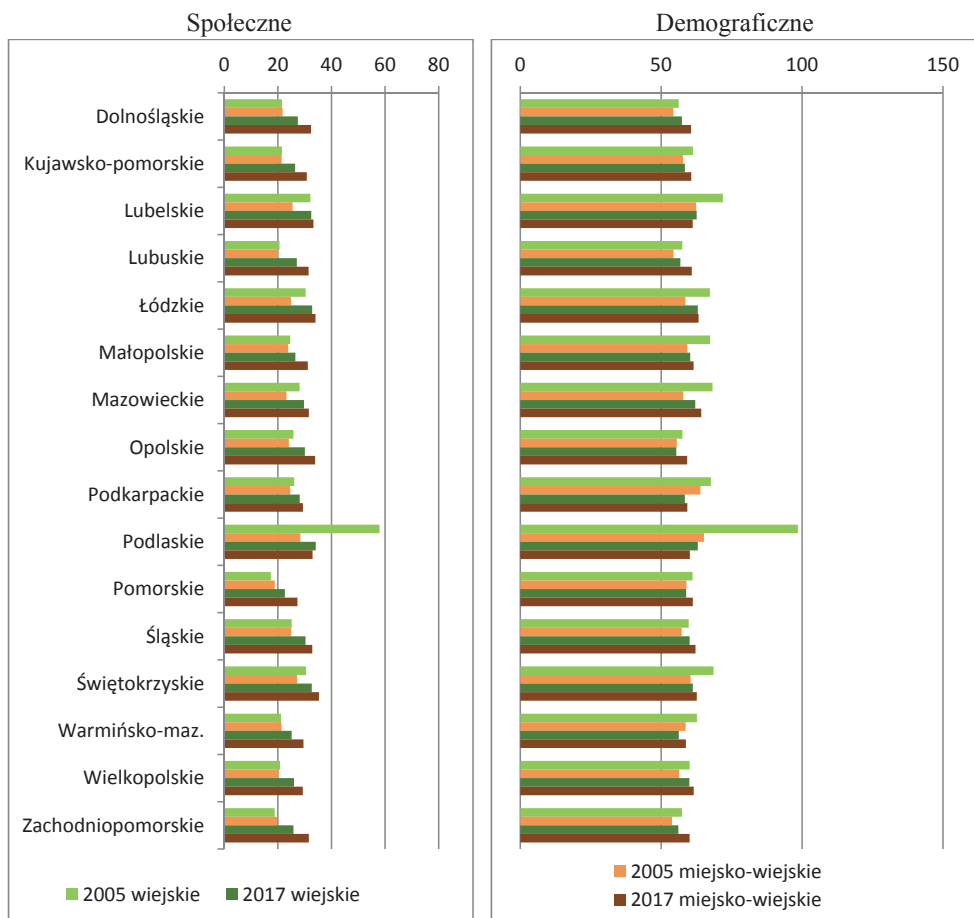
Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	Wartość				Zmiany 20017/2005	
	obciążenie społeczne		obciążenie demograficzne		obciążenie społeczne	obciążenie demograficzne
	2005	2017	2005	2017		
wiejskie	26,3	28,6	65,6	60,1	108,7	91,6
< 2,5	31,7	35,7	71,3	63,7	112,6	89,3
2,5-5	29,4	31,8	68,4	61,4	108,2	89,8
5-10	27,2	29,1	66,7	60,1	107,0	90,1
10-15	22,9	26,9	61,9	59,0	117,5	95,3
> 15	21,1	24,9	60,9	59,6	118,0	97,9
miejsko-wiejskie łącznie	22,5	31,4	57,6	61,2	139,6	106,3
< 5	25,2	31,9	61,6	59,4	126,6	96,4
5-7,5	25,4	31,7	62,6	60,3	124,8	96,3
7,5 -15	23,4	30,8	59,8	60,3	131,6	100,8
15-30	21,8	31,5	56,5	61,3	144,5	108,5
> 30	21,3	31,9	54,1	63,1	149,8	116,6
miejsko-wiejskie – część miejska	20,8	34,4	52,7	63,0	165,4	119,5
< 5	22,2	33,0	56,4	59,8	148,6	106,0
5-7,5	22,4	32,4	56,8	59,6	144,6	104,9
7,5-15	20,9	33,2	54,4	61,2	158,9	112,5
15-30	20,5	34,8	52,1	63,4	169,8	121,7
> 30	20,6	35,8	50,9	65,5	173,8	128,7
miejsko-wiejskie – część wiejska	24,8	28,3	63,6	59,5	114,1	93,6
< 5	28,2	30,7	66,7	59,1	108,9	88,6
5-7,5	28,0	31,3	67,5	60,8	111,8	90,1
7,5 -15	25,8	29,0	64,8	59,6	112,4	92,0
15-30	23,8	27,6	62,6	58,9	116,0	94,1
> 30	22,6	26,2	60,3	59,7	115,9	99,0

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Z ekonomicznego i społecznego punktu widzenia ważne są zmiany proporcji między różnymi grupami wieku. Aby określić te zmiany, wykorzystano współczynnik obciążenia społecznego (liczba ludności w wieku poprodukcyjnym w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym) i demograficznego (liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym w stosunku do liczby ludności w wieku produkcyjnym). W 2017 r. liczba gmin wiejskich, w których współczynnik obciążenia społecznego osiągnął wartość powyżej średniej (tj. 28,6) wyniosła 860 gmin w kraju (tj. 55,5% badanych gmin). Spośród gmin miejsko-wiejskich 45,9% ogólnej liczby tego rodzaju gmin osiągnęło wartość powyżej średniej (tj. 31,4). Nastąpił zdecydowany wzrost obciążenia społecznego w latach

2005-2017, w gminach wiejskich o ok. 9%, a w gminach miejsko-wiejskich o 39,5% – przy czym w miastach siedzibach gminy współczynnik starości był znacznie wyższy niż na terenach wiejskich.

Wykres 4.5. Obciążenie społeczne i demograficzne w województwach w roku 2005 i 2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Należy dodać, że wyższe współczynniki miały gminy na terenach wiejskich o mniejszej liczbie ludności – dotyczy to również terenów wiejskich gmin miejsko-wiejskich, ale roczne tempo wzrostu było wyższe w gminach o większej liczbie mieszkańców. Może to świadczyć o postępującym starzeniu się ludności obszarów wiejskich w Polsce.

Nieznacznie, ale sukcesywnie obniża się natomiast współczynnik obciążenia demograficznego ludności zamieszkałej na terenach wiejskich (tab. 3). Wynika to przede wszystkim z postępującego spadku udziału ludności w wieku produkcyjnym i przedprodukcyjnym, najczęściej w gminach słabiej zaludnionych i w regionach wschodnich. Należy to wiązać z niskim przyrostem demograficznym i ujemnym saldem migracji, szczególnie ludzi młodych. Rezultatem tych procesów jest zwiększające się obciążenie ludności w wieku produkcyjnym ludnością nieprodukcyjną. Proces ten już się rozpoczął i przybiera na sile.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że:

- przemiany demograficzne, jakie będą dokonywać się na obszarach wiejskich w Polsce w najbliższych dekadach będą prowadzić do rozwoju głównych aglomeracji i do pogłębiania się marginalizacji obszarów peryferyjnych;
- przekształcenia struktury wieku ludności będą utrwały niekorzystne zmiany proporcji pomiędzy poszczególnymi jej grupami prowadząc do zachwiania relacji międzypokoleniowych oraz kurczenia się i starzenia zasobów pracy.

Konsekwencje przewidywanych zmian stanowią wyzwania nie tylko dla polityki ludnościowej, ale też polityki dotyczącej rynku pracy i finansów publicznych oraz będą miały wpływ na możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich.

4.2.3. Infrastrukturalne determinanty rozwoju przestrzeni wiejskiej

Infrastruktura przedstawia się jako zbiór urządzeń i placówek pełniących funkcje służebne w stosunku do innych systemów przestrzennych. Nie ulega wątpliwości, że rozwój infrastruktury w dużym stopniu uzależniony jest od zmian potencjału demograficznego i jego struktury, która kształtuje zapotrzebowanie na poszczególne elementy infrastruktury, od możliwości finansowych samorządów oraz uwarunkowań instytucjonalnych. Instytucjonalne uwarunkowania dotyczą przede wszystkim wymogów UE co do rozwoju i funkcjonowania podstawowych urządzeń infrastrukturalnych, by móc korzystać ze środków UE. Dyrektywy (prawo wtórne UE) odnoszą się głównie do części infrastruktury technicznej, która ma wpływ na środowisko. W przypadku infrastruktury społecznej Unia nie narzuca wspólnej polityki edukacyjnej, zdrowotnej czy kulturowej, jedynie opracowuje programy współpracy między państwami członkowskimi. Jest oczywiste, że rozmieszczenie poszczególnych elementów infrastruktury powinno być proporcjonalne do liczby mieszkańców i przestrzeni.

Infrastruktura techniczna

W badanym okresie największe zmiany objęły sieć wodociągową i kanalizacyjną na obszarach wiejskich. Stan rozwoju poszczególnych elementów oraz

zmiany w ich rozwoju wykazują jednak znaczne zróżnicowanie (tab. 4.4). W 2017 r. sieć wodociągowa na 100 km² powierzchni gmin wiejskich wyniosła 101,1 km, miejsko-wiejskich 98,5 km, analogiczne dane w przypadku sieci kanalizacyjnej to 49,3 km w gminach wiejskich, a miejsko-wiejskich 51,0 km. W badanych latach w gminach zarówno wiejskich, jak i miejsko-wiejskich wartości te rosły wraz z wielkością liczby mieszkańców w gminie. Jednakże w przypadku gmin wiejskich wzrastały różnice między gminami o najmniejszej i największej liczbie mieszkańców, jeśli chodzi o sieć wodociągową – mały zaś, gdy wziąć pod uwagę sieć kanalizacyjną. W gminach miejsko-wiejskich natomiast odwrotnie: w zakresie sieci wodociągowej rozpiętość malała, a sieci kanalizacyjnej rosła. Różnice te potwierdzają również zmiany w gęstości sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. Na 100 km² w gminach wiejskich sieci kanalizacyjnej przybyło o 136,3%, a w gminach miejsko-wiejskich o 99,7%, analogiczne wartości w przypadku sieci wodociągowej to 21,8 i 28,3%. Przyrost sieci kanalizacyjnej szybszy był w latach 2010-2017 niż 2005-2010, odwrotna sytuacja była w sieci wodociągowej. Można to tłumaczyć tym, że w latach 2010-2017 były większe możliwości pozyskiwania środków unijnych na rozwój kanalizacji oraz znacznie większe braki w sieci kanalizacyjnej niż wodociągowej. W 2017 r. długość sieci kanalizacyjnej na 100 km² powierzchni gminy nadal stanowi około 50% sieci wodociągowej – zarówno w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich. W badanych latach dysproporcje te zmniejszyły się o połowę.

Zmienia się też na korzyść udział gmin ze wskaźnikiem gęstości sieci kanalizacyjnej poniżej średniej w danym rodzaju gmin. W 2005 r. udział gmin wiejskich ze wskaźnikiem poniżej średniej (tj. 20,8 km na 100 km²) wynosił 62%; w 2010 (średni wskaźnik 31,3) 60,9%, a w 2017 r. wskaźnik poniżej średniego (tj. 49,3) miało 56,6% gmin tego rodzaju. Analogiczne dane dotyczące gmin miejsko-wiejskich to 61,1% poniżej średniej wówczas 25,5 km w 2005 r.; 62,6% w 2010 r. (wskaźnik poniżej 33,1) i 60,6% w 2017 r. (przy średniej 51,0). Jeśli chodzi o sieć wodociągową, to nie zauważono tego rodzaju zmian.

Tabela 4.4. Podstawowe urządzenia z zakresu infrastruktury technicznej według rodzaju i wielkości gminy

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	Długość sieci na 100 km ²			Zmiany długości sieci		
	2005	2010	2017	2005-2010	2010-2017	2005-2017
sieć wodociągowa						
wiejskie	83,0	91,8	101,1	110,6	110,1	121,8
< 2,5	51,2	57,2	61,5	111,9	107,4	120,2
2,5-5	71,7	78,9	84,2	110,1	106,7	117,5
5-10	81,9	89,9	100,0	109,8	111,2	122,1
10-15	109,0	122,8	137,0	112,7	111,5	125,7
> 15	122,5	137,7	158,2	112,4	114,9	129,1
miejsko-wiejskie	80,0	88,0	98,5	110,1	111,9	123,2
< 5	59,9	67,9	76,7	113,3	112,9	127,9
5 -7,5	58,7	66,5	75,0	113,1	112,9	127,7
7,5-15	76,9	83,2	91,0	108,2	109,4	118,4
15-30	85,7	95,8	109,2	111,8	114,0	127,4
> 30	145,0	156,3	177,7	107,8	113,7	122,5
sieć kanalizacyjna						
wiejskie	20,8	31,3	49,3	150,5	157,2	236,6
< 2,5	6,1	9,1	21,2	149,5	233,7	349,4
2,5-5	12,2	18,5	27,8	150,7	150,5	226,9
5-10	18,9	28,1	45,3	149,1	160,9	239,9
10-15	36,4	54,4	87,8	149,5	161,4	241,2
> 15	55,9	87,3	127,8	156,1	146,5	228,7
miejsko-wiejskie	25,5	33,1	51,0	129,6	154,1	199,7
< 5	31,7	35,3	42,8	111,1	121,4	135,0
5-7,5	13,2	17,0	25,4	129,5	149,0	192,9
7,5 -15	19,8	24,7	39,2	124,8	158,5	197,8
15-30	33,5	43,9	68,5	131,0	155,9	204,3
> 30	55,1	79,3	123,3	143,9	155,5	223,7

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Gęstość sieci kanalizacyjnej charakteryzowała się znacznie większymi dysproporcjami niż sieci wodociągowej. W 2017 r. w przypadku sieci kanalizacyjnej współczynnik zmienności w gminach wiejskich kształtował się 150,3, a w gminach miejsko-wiejskich 47, analogiczny współczynnik zmienności w sieci wodociągowej w gminach wiejskich wyniósł 62,3, a w gminach miejsko-wiejskich 53,7.

Tabela 4.5. Podstawowe urządzenia z zakresu infrastruktury technicznej według rodzaju gmin w poszczególnych województwach

Województwo	Długość sieci wodociągowej				Długość sieci kanalizacyjnej			
	2017		zmiany 2005-2017		2017		zmiany 2005-2017	
	gminy							
	wiejskie	m-w	wiejskie	m-w	wiejskie	m-w	wiejskie	m-w
Dolnośląskie	69,7	64,3	124,1	119,7	47,6	40,9	213,9	181,9
Kujawsko-pomorskie	138,6	118,4	115,2	119,8	35,4	31,1	190,1	154,0
Lubelskie	80,4	93,2	119,3	122,3	20,9	25,6	262,2	169,7
Lubuskie	49,4	44,7	127,1	122,2	23,0	29,8	269,3	216,4
Łódzkie	117,3	121,7	110,6	113,2	24,8	40,1	271,9	187,1
Małopolskie	123,2	169,4	133,1	122,7	89,7	121,1	271,3	240,0
Mazowieckie	113,7	155,8	133,5	146,7	33,5	63,9	324,7	246,9
Opolskie	72,6	79,4	108,3	110,2	54,2	51,8	330,4	200,5
Podkarpackie	95,9	90,1	115,1	121,7	112,4	101,0	170,1	188,2
Podlaskie	67,3	65,3	119,2	130,8	14,2	18,5	237,2	151,7
Pomorskie	80,0	114,4	134,0	122,4	49,3	84,0	245,2	137,8
Śląskie	156,3	139,0	118,9	108,3	119,2	64,7	290,5	208,2
Świętokrzyskie	117,0	114,5	123,2	117,1	47,8	54,9	268,4	234,0
Warmińsko-maz.	67,6	60,5	127,6	145,9	21,6	26,9	205,2	200,6
Wielkopolskie	109,9	104,8	112,6	116,5	41,2	41,0	216,5	205,2
Zachodniopom.	53,4	46,0	143,3	146,7	41,5	28,9	196,9	178,9

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Duże są różnice pomiędzy regionami (województwami) pod względem poziomu rozwoju poszczególnych elementów infrastruktury zarówno technicznej, jak i społecznej. W 2017 r. gęstość sieci wodociągowej w gminach wiejskich miała rozpiętość od 156,8 km na 100 km² (woj. śląskie) do 49,4 km na 100 km² (lubuskie), ale różnice malały od 2005 r., w gminach miejsko-wiejskich różnice te były prawie 4-krotne, również z tendencją spadkową. Jeszcze bardziej zróżnicowane były gminy, jeśli chodzi o sieć kanalizacyjną – w 2017 r. w gminach wiejskich różnice te bywały prawie 8-krotne (jak między woj. śląskim 119 km/100 km² a podlaskim 14,2 km/100 km²), malały do 2010 r. – wyraźny wzrost nastąpił po 2010 r., a w gminach miejsko-wiejskich były ponad 6-krotne 121,1 km/100km² w małopolskim przy 18,5 km/100 km² w podlaskim i zdecydowanie rosły. Przyczyną dużych dysproporcji między różnymi rodzajami gmin w województwach pod względem poziomu skanalizowania był stosunkowo większy przyrost długości sieci kanalizacyjnej w gminach wiejskich niż miejsko-wiejskich. W niektórych województwach (np. mazowieckie, świętokrzyskie) wzrost długości sieci kanalizacyjnej w gminach wiejskich był ponad 4-krotny, a w przypadku gmin miejsko-wiejski maksymalny wzrost był ponad 2-krotny (podkarpackie czy małopolskie).

Tabela 4.6. Odsetek mieszkańców korzystających z podstawowych urządzeń infrastruktury technicznej według rodzaju gminy w poszczególnych województwach.

Województwo	Sieć wodociągowa				Sieć kanalizacyjna				Sieć gazowa			
	średnia 2017		zmiana 2005-2017		średnia 2017		zmiana 2005-2017		średnia 2017		zmiana 2005-2017	
	w	m-w	w	m-w	w	m-w	w	m-w	w	m-w	w	m-w
Dolnośląskie	91,7	88,6	113,6	106,9	49,6	59,3	183,4	132,4	15,8	36,1	156,1	109,3
Kujawsko-pomorskie	94,6	93,3	116,6	110,3	40,5	54,7	163,6	125,3	2,8	26,4	387,4	105,9
Lubelskie	80,1	88,5	119,7	115,5	22,6	40,3	204,2	137,1	11,1	27,8	150,4	131,3
Lubuskie	92,9	91,8	122,6	108,5	41,3	67,7	225,5	134,0	11,6	35,9	225,3	128,8
Łódzkie	92,8	93,2	116,5	111,9	22,7	52,1	230,1	129,7	3,7	10,7	179,9	120,5
Małopolskie	64,8	79,1	133,0	115,9	36,6	54,4	238,4	149,5	44,7	59,3	106,7	107,3
Mazowieckie	83,7	87,3	132,3	123,9	24,4	49,8	258,5	140,8	10,5	31,7	141,3	120,2
Opolskie	96,1	96,4	103,8	103,3	54,0	64,6	286,2	134,4	4,9	31,7	147,8	105,4
Podkarpackie	70,6	75,7	112,9	119,0	55,4	60,4	191,5	171,3	53,0	62,7	106,8	110,2
Podlaskie	82,2	84,6	111,1	110,7	22,2	43,8	165,9	120,1	1,9	3,7	144,4	157,7
Pomorskie	90,8	94,7	114,0	107,7	60,7	72,6	178,4	122,1	6,4	24,2	207,3	123,3
Śląskie	85,8	94,3	112,8	108,5	50,8	46,6	227,0	160,0	26,7	29,3	114,9	107,1
Świętokrzyskie	86,5	90,2	124,2	112,8	31,4	50,4	290,3	152,8	11,6	20,0	136,8	119,1
Warmińsko-maz.	90,2	92,0	117,9	112,3	43,0	65,4	170,6	123,4	4,7	19,4	176,2	107,8
Wielkopolskie	95,5	95,2	109,2	107,4	47,9	58,9	175,9	151,6	16,3	31,1	167,8	132,5
Zachodniopomorskie	94,6	95,0	107,6	106,7	62,0	72,4	151,4	119,8	21,5	29,6	175,3	124,5

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Rozwój sieci wodociągowej i kanalizacyjnej w badanych gminach przełożył się na zwiększenie udziału ludności obsługiwanej przez te sieci w stosunku do ogółu mieszkańców w badanym okresie, w przypadku sieci wodociągowej średnio rocznie w gminach wiejskich o 1,38%, miejsko-wiejskich o 0,83%, a w przypadku sieci kanalizacyjnej w gminach wiejskich o 7,6% i miejsko-wiejskich o 2,8%. W latach 2005-2017 znacznie szybciej wzrasta odsetek mieszkańców korzystających z sieci kanalizacyjnej niż sieci wodociągowej, przy czym zróżnicowanie wewnątrz województw także jest znacznie większe w odniesieniu do korzystających z urządzeń kanalizacyjnych niż wodociągowych. Największy wzrost w przypadku gmin wiejskich w zakresie wodociągów nastąpił w woj. małopolskim i mazowieckim ponad 33%, najmniejszy zaś w opolskim, w gminach miejsko-wiejskich najwyższy w woj. mazowieckim o 23,9% a najniższy w woj. zachodniopomorskim o 6,7%. Jeśli chodzi o kanalizację, to najwyższy wzrost w gminach wiejskich dotyczył woj. świętokrzyskiego o 190,3% i opolskiego o 186,2%, a najniższy zachodniopomorskiego 51,4%; w gminach miejsko-wiejskich najwyższy był w woj. śląskim 60,0%, a najniższy w warmińsko-mazurskim 23,1%.

Infrastruktura społeczna

Jak wykazują badania, elementy infrastruktury społecznej w mniejszym stopniu wpływają na rozwój przestrzeni wiejskiej niż elementy wyposażenia technicznego (*Infrastruktura...*, 2014). Infrastruktura społeczna jednak, oddziałując na warunki życia i pracy ludzi, stymuluje pośrednio wiele zmian gospodarczych i przyczynia się do trwałego rozwoju obszarów wiejskich, poprzez tworzenie znacznej liczby miejsc pracy dla społeczności lokalnej. Szacuje się, że około 30% ogółu pracujących na obszarach wiejskich znajduje zatrudnienie w tym dziale gospodarki. Mamy więc do czynienia ze spiralą rozwojową, a także zjawiskiem sprzężenia zwrotnego. Oznacza to, że rozwój społeczno-gospodarczy stwarza materialne podstawy rozwoju infrastruktury społecznej, natomiast rozwój infrastruktury społecznej poprzez poprawę jakości czynnika ludzkiego i wzrost popytu na usługi społeczne przyspiesza rozwój społeczno-gospodarczy. W tym kontekście infrastruktura społeczna może być nazywana „infrastrukturą wzrostu”.

Infrastrukturę społeczną tworzą obiekty i urządzenia zaspokajające potrzeby ludności w zakresie oświaty, wychowania, ochrony zdrowia czy kultury. Stan i rozwój poszczególnych elementów infrastruktury społecznej w dużej mierze zależą od sytuacji finansowej gmin oraz siły nabywczej społeczności zamieszkałej w danej jednostce przestrzennej. Wiele gmin z uwagi na sytuację finansową i demograficzną nie może utrzymać istniejących urządzeń infrastruktury społecznej, nie mówiąc o ich dalszym rozwoju. Również sytuacja lokalizacyjna (rozproszona zabudowa) nie przyczynia się do rozwoju tego typu placówek. Zmniejszenie liczby placówek infrastruktury społecznej dokonuje się także z powodu wycofania się państwa i innych instytu-

cji z ich finansowania; dotyczy to głównie placówek kulturalnych. W związku z tym na badanych obszarach w latach 2005-2017 nastąpiło wyraźne zmniejszenie liczby placówek infrastruktury społecznej. Największe zmiany dotyczą placówek oświatowych. Szkół podstawowych ubyło: w gminach wiejskich z 7219 w 2005 r. do 6330 w 2017 r., w gminach miejsko-wiejskich zaś odpowiednio z 3953 do 3815. Natomiast nastąpił wzrost liczby placówek przedszkolnych w gminach miejsko-wiejskich z 4291 w roku 2005 do 5184 w 2017 r., a w gminach wiejskich z 7518 w roku 2005 do 8206 w 2017 r. Duży ubytek placówek oświatowych spowodowany był głównie sytuacją demograficzną, spadkiem liczby dzieci w wieku szkolnym. Zauważono, że zmniejszenie liczby placówek oświatowo-wychowawczych nastąpiło na obszarach podmiejskich, można więc stwierdzić, że koncentracja ludności nie wpływa wprost na powstanie czy utrzymanie tych placówek. Przyczyną jest być może mniejsze zainteresowanie ze strony rodziców, którzy często odwozili dzieci do placówek w miastach, w których pracują. Ma to dalsze następstwa, gdyż wraz ze spadkiem liczby tych placówek pogarsza się ich dostępność przestrzenna.

Znaczny spadek liczby placówek wystąpił również w przypadku bibliotek: w gminach wiejskich z 4146 w 2005 r. do 3858 w 2017 r.; w gminach miejsko-wiejskich odpowiednio z 2339 do 2160. Należy się spodziewać, że liczba tych placówek będzie nadal malała, z uwagi na brak większego zainteresowania ze strony społeczności lokalnej tą formą upowszechniania wiedzy (nie bez znaczenia jest dostępność innych form, np. Internetu), a także z racji trudnej sytuacji finansowej gmin, która utrudnia inwestowanie w tego rodzaju placówki. Zdecydowanie wzrasta natomiast liczba przychodni opieki zdrowotnej, w gminach wiejskich z 2605 w 2005 r. do 4012 w 2017 r.; w gminach miejsko-wiejskich z 3924 do 4237. Ma to miejsce głównie w większych ośrodkach osadniczych poprzez zainwestowanie sektora prywatnego.

Podstawowe mierniki statystyczne dostępności przestrzennej badanych elementów infrastruktury społecznej wskazują na znaczne różnice wskaźników między średnią a medianą, między wartością maksymalną a minimalną oraz na wysokie wartości współczynnika zmienności. Oznacza to dużą koncentrację tych elementów w pewnych grupach gmin. Są to miasta siedziby gmin miejsko-wiejskich, a także gminy wiejskie o większej liczbie mieszkańców. A rozmieszczenie placówek powinno być proporcjonalne do liczby mieszkańców i powierzchni gminy. W tej sytuacji ważne jest wypracowanie racjonalnej koncepcji sieci jednostek osadniczych, w których powinny znajdować się placówki infrastruktury społecznej oraz zadbanie o ich dostępność drogową i komunikacyjną. Tylko takie rozwiązanie może zapewnić sprawny system świadczenia usług społecznych, co wiąże się z poprawą jakości życia na obszarach wiejskich.

Tabela 4.7. Podstawowe mierniki statystyczne charakteryzujące dostępność przestrzenną wybranych elementów infrastruktury społecznej w gminach

Wyszczególnienie	Średnia	Min	Max	Współczynnik zmienności	Mediana
	gminy wiejskie				
Liczba przedszkoli na 100 km ²	4,7	0,3	28,6	73,7	3,8
	5,2	0,3	60,0	97,0	3,7
Liczba szkół podstawowych na 100 km ²	4,5	0,3	21,4	67,1	3,7
	4,0	0,2	21,1	75,0	3,0
Liczba bibliotek na 10 tys. mieszkańców	2,6	0,0	21,1	77,3	2,1
	2,4	0,0	21,1	81,1	1,9
Liczba przychodni na 10 tys. mieszkańców	1,8	0,0	22,0	111,9	1,3
	2,8	0,0	42,9	124,8	1,8
gminy miejsko-wiejskie					
Liczba przedszkoli na 100 km ²	5,1	0,2	50,0	89,4	3,8
	6,3	0,3	66,7	115,0	4,2
Liczba szkół podstawowych na 100 km ²	4,6	0,5	37,5	76,1	3,7
	4,5	0,2	35,0	85,2	3,5
Liczba bibliotek na 10 tys. mieszkańców	2,8	0,3	17,4	80,7	2,2
	2,6	0,2	15,2	84,2	1,9
Liczba przychodni na 10 tys. mieszkańców	2,7	0,0	25,8	101,3	1,9
	4,9	0,0	41,9	111,7	3,1

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

4.2.4. Finansowo-gospodarcze przesłanki rozwoju przestrzeni wiejskiej

Budżet jako instrument kształtujący przestrzeń wiejską

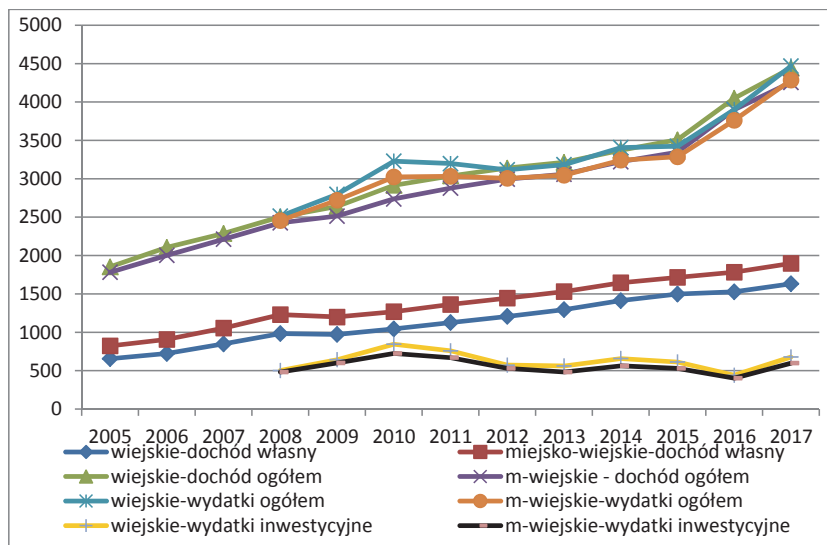
Rozwój przestrzeni wiejskiej może zdecydowanie przyspieszyć sytuacja finansowa i gospodarcza samorządów, dlatego przedstawiono struktury finansowe i gospodarcze samorządów gmin. Uznano, że najważniejsze są instrumenty finansowe, w tym przede wszystkim budżet. Zawarte są w nim dochody i wydatki, które w różny sposób oddziałują na zaspokojenie potrzeb lokalnej społeczności. Wykonanie budżetu należy do kompetencji władz wykonawczych samorządów. Podstawowy system zasilania budżetów samorządu ciągle ewoluje, co wiąże się ze zmianami gospodarczymi i zadaniami realizowanymi przez samorządy.

Analiza budżetów gmin prowadzi do wniosku, że w strukturze dochodów i wydatków następują niekorzystne zmiany. W przypadku dochodów mają one postać dużych wahań udziału dochodów własnych w dochodach ogółem; w gminach wiejskich w 2005 r. były one na poziomie 35,4%, a w 2017 r. 36,8%; w gminach

miejsko-wiejskich odpowiednio 46,2 i 44,6%. W poszczególnych latach udziały te były zróżnicowane; najwyższy udział dochodów własnych w dochodach ogółem był w 2015 r. – w gminach wiejskich 42,7%, a miejsko-wiejskich 51,2%; najniższy w 2006 r. w gminach wiejskich 34,4% i miejsko-wiejskich 45,3% (mapa 4.1).

Znacznie różnice i to z tendencją do zmniejszania się występowały między poszczególnymi gminami. W 2005 r. różnica między gminą wiejską o maksymalnym udziale dochodu własnego a gminą o minimalnym udziale wyniosła 84,2%, a w przypadku gmin miejsko-wiejskich 71,0%, analogiczne dane w 2017 r. wyniosły 80,3 i 66,4%. Istotnie różniły się również te wartości w gminach wewnątrz poszczególnych regionów. Przyczyną jest w dużym stopniu niestabilność systemów finansów lokalnych.

Wykres 4.6. Poziom i struktura dochodów i wydatków na 1 mieszkańca badanych gmin w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.8. Poziom ogólnych dochodów gmin, ich struktura a liczba mieszkańców w gminie

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	Struktura dochodów własnych %													
	Dochód na 1 mieszkańca						Dochód na 1 mieszkańca							
	ogółem		własny		podatek rolny		od nieruchomości		PIT		CIT		opłaty lokalne	
2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	2017	Zmiana 2017/2005	
wiejskie	4441,6	239,8	1632,5	248,8	5,23	59,2	27,4	79,7	138,7	37,2	1,2	89,8	5,40	1644,1
<2,5	4723,8	236,3	1664,6	236,7	7,11	69,0	31,8	79,0	138,1	25,2	0,4	50,3	4,95	2245,6
2,5-5	4486,9	240,7	1443,9	257,3	9,51	63,8	26,1	82,4	139,7	29,5	0,5	103,6	5,65	2365,5
5-10	4417,5	237,0	1521,9	243,1	5,97	62,3	28,4	79,2	139,6	34,2	1,1	96,1	5,36	2136,2
10-15	4275,7	239,7	1689,9	246,9	3,23	55,2	26,7	78,3	134,5	43,4	1,0	75,0	5,62	1301,0
>15	4684,4	247,8	2153,3	245,2	1,90	48,4	27,0	80,8	135,3	44,1	2,5	83,1	5,04	990,7
miejsko-wiejskie	4254,8	238,7	1897,3	230,4	2,98	65,8	29,3	81,9	124,2	37,3	2,1	87,8	5,55	2349,2
<5	4966,8	220,6	2197,8	217,4	4,71	78,0	30,9	88,9	135,6	21,5	0,5	83,9	7,44	7810,3
5-7,5	4388,2	221,8	1585,4	228,7	6,86	72,6	30,7	78,6	138,1	30,1	1,1	120,9	5,67	1652,8
7,5-15	4260,0	238,6	1638,9	237,8	4,50	65,6	30,2	80,1	128,2	34,9	1,3	84,6	5,74	3525,4
15-30	4238,2	240,5	2016,6	231,7	2,40	63,6	29,8	84,5	121,9	37,3	2,5	81,7	5,42	2050,5
>30	4174,8	246,3	2168,8	218,3	1,00	62,8	26,8	79,9	120,8	43,3	2,4	98,6	5,41	2171,9

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.9. Średni dochód własny i wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca
a liczba mieszkańców w gminie

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	Dochód własny na mieszkańca średnie z lat 2005-2017			Wydatki inwestycyjne na mieszkańca średnia z lat 2009-2017		
	min	średnia	max	min	średnia	max
gminy wiejskie	401,7	1 107,4	41 521,8	128,4	619,8	15 324,3
< 2,5	459,0	1 233,4	4 852,3	237,3	691,4	1 874,2
2,5-5	409,6	1 009,8	12 508,9	128,4	609,2	3 964,0
5-10	401,7	1 098,8	41 521,8	174,8	613,0	15 324,3
10-15	522,9	1 204,4	4 403,0	227,9	610,4	1 791,8
> 15	459,6	1 554,0	5 030,4	237,2	739,6	2 255,4
gminy miejsko-wiejskie	498,7	1 299,9	9 444,9	154,7	583,8	6 441,0
< 5	602,6	1 868,9	9 444,9	154,7	932,0	6 441,0
5-7,5	529,4	1 142,6	5 208,5	185,9	618,3	3 128,8
7,5-15	498,7	1 160,0	3 449,2	244,1	557,9	1 347,3
15-30	631,5	1 436,9	6 655,3	231,3	544,7	1 442,3
> 30	1 117,3	1 578,6	3 010,9	261,1	542,9	1 147,4

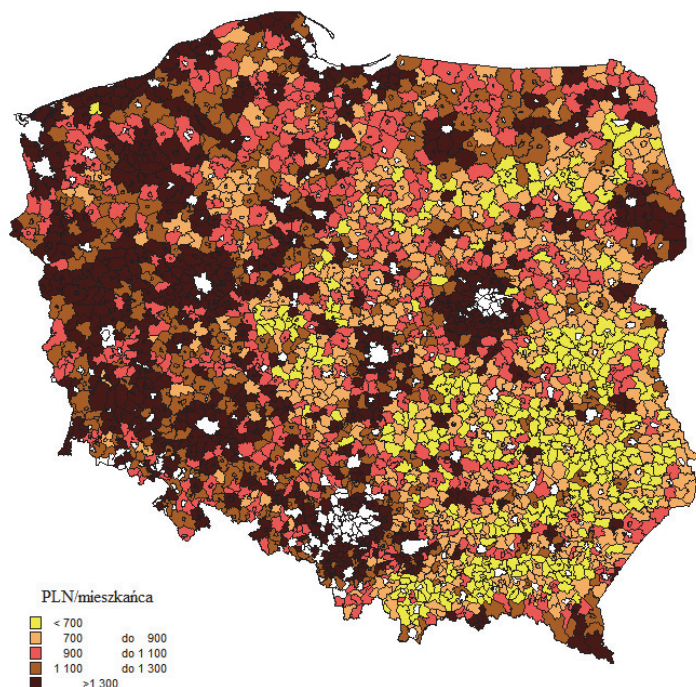
Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.10. Średni dochód własny i wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca
na obszarach wiejskich według województw

Województwo	Dochód własny na mieszkańca średnie z lat 2005-2017			Wydatki inwestycyjne na mieszkańca średnia z lat 2009-2017		
	min	średnia	max	min	średnia	max
Dolnośląskie	800,2	1 617,3	6655,3	296,5	674,8	2 255,4
Kujawsko-pomorskie	583,6	1 165,8	3 266,4	208,7	591,5	1 783,7
Lubelskie	401,7	816,3	3 705,5	153,2	556,1	1 447,4
Lubuskie	841,4	1 399,2	2 706,3	128,4	569,4	1 601,6
Łódzkie	516,3	1 387,7	41 521,8	197,1	695,4	15 324,3
Małopolskie	414,8	1 018,1	3 101,9	237,2	588,5	1 791,8
Mazowieckie	455,4	1 230,4	5 295,8	189,8	630,3	1 692,9
Opolskie	672,3	1 254,8	3 258,3	186,2	459,6	1 223,8
Podkarpackie	418,5	939,9	3 114,2	226,2	562,6	1 636,2
Podlaskie	457,9	1 080,8	4 852,3	280,6	653,7	1 874,2
Pomorskie	692,2	1 522,3	11 480,3	285,1	693,0	1 629,8
Śląskie	682,9	1 543,8	3 153,3	200,4	639,4	2 616,8
Świętokrzyskie	459,6	928,5	3 786,9	285,7	611,1	1 409,3
Warmińsko-maz.	584,7	1 188,9	2 903,7	185,9	539,3	1 240,5
Wielkopolskie	560,7	1 280,6	5 008,7	227,8	546,8	1 854,6
Zachodniopomorskie	695,0	1 786,7	12 508,9	154,7	716,9	6 441,0

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Mapa 4.1. Średni dochód własny na mieszkańca w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Zauważono, że wraz ze wzrostem liczby mieszkańców w gminie wzrastał udział dochodów własnych, w niektórych latach nawet o 10%. Wyższy poziom dochodów własnych notowano również w gminach o wyższym dochodzie ogólnym oraz w gminach w strefie oddziaływania dużych miast. Obserwuje się również nieznacznie wolniejszy wzrost dochodów własnych niż dochodów ogółem na 1 mieszkańca.

Ważnym źródłem dochodów własnych jest podatek od nieruchomości, w badanych gminach w 2017 r. średnio udział ten wyniósł około 30%, z tendencją malejącą od 2005 r., oraz podatek PIT około 37% w 2017 r., z tendencją rosnącą od 2005 r. Mniejszy udział podatku od nieruchomości i PIT w dochodzie własnym mają gminy wschodniej i południowo-wschodniej części Polski oraz gminy słabo zaludnione. Wielkość wpływów z tych podatków jest symptomem rozwoju gospodarczego danej gminy. Niewielki udział w dochodzie własnym mają pozostałe źródła dochodu. Na przykład opłaty lokalne średnio w badanych gminach w 2005 r. stanowiły 0,3%, a 2017 r. już 6,1%. Odwrotna sytuacja była w przypadku dochodów z funduszy Unii: w 2010 r. w gminach wiejskich ich

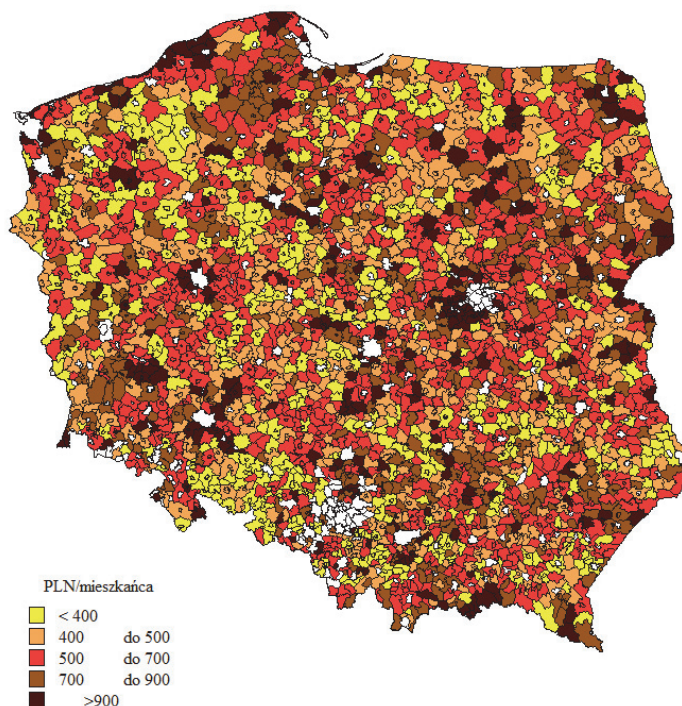
udział wyniósł 2,97%, a w 2017 tylko 0,67%; w gminach miejsko-wiejskich 2,24% w 2010 r. i 0,45% w 2017 r. Najbardziej zmniejszył się udział środków unijnych w gminach woj. łódzkiego i świętokrzyskiego. Spowodowane to było głównie wzrostem udziału innych źródeł dochodów własnych.

Udział opłat lokalnych w dochodach własnych jest stosunkowo stabilny, z tym że występują znaczne różnice między gminami miejsko-wiejskimi (średni wskaźnik ok. 1,9%) a wiejskimi (ok. 0,8%). Mimo że pozycja ta nie ma dużego znaczenia w dochodach własnych, warto przeprowadzić jej szerszą analizę. Poziom tych opłat zależy m.in. od aktywności gospodarczej lokalnej społeczności (głównie handlowej). Niestety rozwój tej działalności bez strukturalnego i zasobowego za-inwestowania nie przynosi większego i długotrwałego ożywienia gospodarczego.

Ogólnie należy stwierdzić, że wysoki udział dochodów własnych w dochodach gmin jest dobrą miarą poziomu aktywności gospodarczej gminy. Dochody te dzięki możliwościom regulowania wysokości niektórych stawek przez gminy mogą być wykorzystane do przyciągania nowych inwestorów, a także jako efektywne programy inwestycyjne. Dochody te pozostają do swobodnej dyspozycji gmin, dając poczucie bezpieczeństwa w prowadzonej działalności. Z tego punktu widzenia ważne są stabilne i jasne kryteria stosowania w stosunku do niektórych podatników oraz podanie ulg do publicznej wiadomości. W strukturze zmniejszania obciążeń podatkowych przez gminę pierwsze miejsce zajmuje podatek od nieruchomości i podatek rolny. Analizując to zjawisko w skali lokalnej i regionalnej, można stwierdzić, że z instrumentów dochodowych do pobudzenia życia gospodarczego znacznie częściej korzystają gminy wiejskie niż miejsko-wiejskie, a także gminy położone we wschodniej części Polski.

Wiadomo, że trwały wzrost gospodarczy nie jest możliwy bez inwestycji. To one stwarzają możliwości zmiany najbliższego otoczenia w celu dostosowania go do potrzeb społecznych i gospodarczych. Potrzeby te gminy zaspokajają po wypełnieniu podstawowych zadań bieżących. Wyniki badań wskazują, że inwestycyjne potrzeby i możliwości gmin są silnie zróżnicowane. Wielkość wydatków inwestycyjnych zależy przede wszystkim od globalnych dochodów gminy, od kwoty jej wydatków bieżących oraz od środków pozyskiwanych przez zaciąganie długu i środków finansowych z Unii. Władze lokalne powinny zapewnić określony poziom inwestycji w sferze nieprodukcyjnej i produkcyjnej, aby prawidłowo mogła rozwijać się działalność gospodarcza. Stopień zróżnicowania inwestycji dobrze obrazują proporcje wydatków inwestycyjnych do wydatków ogółem. Na podstawie wykresu 4.6 można stwierdzić, że w 2017 r. w porównaniu do 2009 zmniejszyły się wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca w kontekście wydatków ogólnych *per capita* badanych gmin. Może to oznaczać administracyjno-socjalny charakter budżetu oraz pasywność w zakresie działalności gospodarczej.

Mapa 4.2. Średnie wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca w latach 2009-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Analizując wydatki inwestycyjne na 1 mieszkańca, należy stwierdzić, że największy spadek nastąpił w gminach o najmniejszej liczbie mieszkańców, zarówno miejsko-wiejskich, jak i wiejskich. W ujęciu regionalnym dotyczy to głównie gmin województwa opolskiego i podlaskiego.

Przyczyn spadku nakładów inwestycyjnych w gminach w badanych latach może być kilka:

1. Szybsze tempo wzrostu wydatków ogółem na 1 mieszkańca niż wydatków inwestycyjnych, co jeszcze raz potwierdza znaczny udział wydatków bieżących związanych z realizacją powierzonych zadań. Największe różnice między wydatkami ogółem a wydatkami inwestycyjnymi na 1 mieszkańca charakteryzowały gminy województw lubelskiego, opolskiego i śląskiego, znacznie mniejsze zaś gminy województw lubelskiego, dolnośląskiego, podkarpackiego i wielkopolskiego. Niewielkie różnice świadczą o skierowaniu większego udziału pieniędzy na cele inwestycyjne, by zapewnić przyszły rozwój gmin. Analizując ten problem w skali lokalnej, można zauważyć, że w gminach miejsko-wiejskich

różnice są mniejsze, przy większej liczbie mieszkańców w gminach miejsko-wiejskich, zależność ta nie dotyczy gmin wiejskich.

Na podstawie wyliczonego współczynnika zmienności można skonstatować, że poziom wydatków ogółem na 1 mieszkańca okazał się bardziej zrównoważony niż wydatków inwestycyjnych zarówno w roku 2009, jak i 2017 r. Był on w wydatkach ogólnych na 1 mieszkańca w 2017 r. w badanych gminach niższy o 47% niż w 2009 r. O ponad 50% zmniejszyły się różnice wydatków ogólnych między gminami w regionach łódzkim, podlaskim, lubelskim i kujawsko-pomorskim. Pogłębia się natomiast zróżnicowanie wydatków inwestycyjnych – współczynnik zmienności udziału tych wydatków w wydatkach ogółem wzrósł o 13% od 2009 do 2017 r. Na tej podstawie można stwierdzić, że rozwój działalności inwestycyjnej zależy w dużym stopniu od czynników wewnętrznych, tzn. od potencjału finansowego gmin i polityki władz lokalnych, mających na celu zaspokojenie przyszłych potrzeb mieszkańców.

W 2017 r. gminy wiejskie wydały na inwestycje samorządowe średnio 677 zł na 1 mieszkańca, przy czym 24,5% gmin wydało po 400-600 zł, a 25,8% gmin powyżej 800 zł. W gminach miejsko-wiejskich wartości te były nieco niższe.

Wyższa wartość nakładów inwestycyjnych w gminach wiejskich wynika z niższych kosztów utrzymania i remontu istniejących urządzeń, stąd niższy udział środków budżetowych na bieżącą działalność. Sprzyjają również dotacje i kredyty preferencyjne względem gmin mniejszych. Dotyczy to głównie gmin wiejskich, ale i miejsko-wiejskich osiągających niższe dochody budżetowe. Ma to niewątpliwie wpływ na ich potencjał dochodowy, a to wyznacza możliwości inwestycyjne gmin.

Analizując ten wskaźnik w układzie terytorialnym, można stwierdzić dużą koncentrację nakładów inwestycyjnych na najbardziej zurbanizowanych obszarach wiejskich. Zdecydowanie dominują gminy położone w województwach zachodnich, które mają znacznie lepszą sytuację ekonomiczną, pozwalającą uzyskać wyższe dochody budżetowe, głównie z udziału w podatkach budżetu państwa (dochody od osób fizycznych i prawnych) oraz dochodach lokalnych (podatki i opłaty lokalne).

Interesujący wydaje się przypadek badanych gmin woj. warmińsko-mazurskiego, które zajmują czołowe miejsce pod względem dochodów ogółem na 1 mieszkańca, jednak pod względem wydatków inwestycyjnych na 1 mieszkańca jedno z ostatnich. Niewątpliwie jest to wynikiem znacznego obciążenia budżetu wydatkami bieżącymi, głównie na prowadzenie polityki socjalnej.

2. Obowiązujące ograniczenia prawne. Od 2014 r. obowiązuje ustawa²⁸ o indywidualnym limitowaniu zadłużenia w jednostkach samorządu terytorialnego, która

²⁸ Ustawa o finansach publicznych z dn. 27 sierpnia 2009 r. Dz.U. 2009, nr 157, poz. 1240.

ogranicza sumę kredytów, jakie może zaciągnąć gmina. W efekcie liczne dobrze zarządzane gminy oraz gminy mające możliwości korzystania z kredytów nisko-procentowych (np. Fundusz Ochrony Środowiska) nie będą mogły swobodnie korzystać z istniejących instrumentów finansowych Unii. Ograniczenie to dotyka szczególnie małe gminy o niewielkich dochodach, odbierając im ważny instrument rozwoju. Należałoby postulować bardziej elastyczne podejście do limitów wyznaczonych dla poszczególnych gmin. Mogłoby to z jednej strony ograniczyć pokusę nadmiernego zadłużania się ekonomicznie słabych gmin, z drugiej zaś osłabiłoby zbędne ograniczenie, krępujące dziś gminy zdolne do intensywnego inwestowania.

Przyjmując bezpieczne zadłużania, to średni potencjał inwestycyjny badanych gmin można by oszacować na około 150% wyżej od istniejącego potencjału własnego. Wyniki badań wskazują na to, że własny potencjał gmin w województwach o najmniejszych możliwościach inwestycyjnych (np. w woj. opolskim, warmińsko-mazurskim) sięga ponad 50% analogicznej wartości w regionie o największych możliwościach inwestycyjnych (np. woj. dolnośląskim).

Słabe wykorzystanie rynku kapitałowego na cel rozwoju lokalnego jest również wynikiem inercji sektora bankowego, który nie potrafi przedstawić korzystnych ofert. Jest to wielka bariera rozwoju lokalnego, gdyż przy kurczących się dochodach własnych lokalnej infrastruktury nie da się budować z bieżących środków samorządów. Kredyty długoterminowe powinny być jednym z ważnych instrumentów samorządowego inwestora, a władze rozumiejące lokalny interes powinny być skłonne do podjęcia ryzyka inwestowania.

3. Wzrost wartości środków otrzymywanych z budżetu państw, co wpływa na obniżenie udziału dochodów własnych w ogólnych dochodach gmin. Dochody własne średnio w badanych gminach są w 75% przeznaczane na inwestycje. W sytuacji pogłębiania się dekonstrukcji gminy nie mają pewności, czy otrzymają sumę z budżetu państwa, czy nie wystąpi z tego powodu brak zdolności płatniczej w gminie. Dlatego wyposażenie lokalnych samorządów w instrumenty pozwalające na powiększanie dochodów własnych, ale także na pewną stabilizację dochodów może być ważnym krokiem w kierunku zwiększania inwestycji w gminie.

Jeżeli chodzi o kierunki inwestowania, to gminy najczęściej inwestują w przedsięwzięcia z zakresu gospodarki komunalnej (ponad 50% ogółu wydatków inwestycyjnych), chociaż w badanym okresie udział tych wydatków w ogólnych wydatkach inwestycyjnych zmniejszył się o 19%. Niestety zmniejszają się również wydatki na przedsięwzięcia z zakresu infrastruktury społecznej, takie jak opieka zdrowotna (o 47,8%), ochrona zdrowia (o 31,1%), kultura (o 4,7%), które i tak miały niewielki udział w ogólnych wydatkach inwestycyjnych badanych gmin. Zdecydowanie wzrosły natomiast wydatki na oświatę i transport.

Ogólnie należy stwierdzić, że poszczególne rodzaje gmin i regiony znacznie różniły się pod względem obszarów inwestowania. W gminach wiejskich inwestycje z zakresu gospodarki komunalnej i oświaty mają znacznie wyższy udział w wydatkach niż w gminach miejsko-wiejskich. Stosunkowo duże różnice w kierunkach inwestowania występowały w poszczególnych regionach. Jest to wynikiem niekorzystnego rozkładu możliwości finansowych gmin, a także różnych potrzeb. Na podstawie obserwacji można stwierdzić, że udział wydatków na rozpatrywane przedsięwzięcia gospodarcze wskazuje na istniejące potrzeby regionalne. To, że potrzeby lokalne są decydujące w wyborze kierunku inwestycji w gminach, jest pozytywnym zjawiskiem, wynikającym zarówno z przyjętej strategii rozwoju, jak i ogólnej teorii rozwoju lokalnego.

Aktywność gospodarcza w rozwoju przestrzeni wiejskiej

Aktywność gospodarcza społeczności przejawia się w tworzeniu i rozwoju przedsiębiorstw. Polega ona na wykorzystaniu możliwości kapitału terytorialnego, instytucjonalnego i organizacyjnego zgodnie z potrzebami ujawnionymi na rynku oraz własnymi motywacjami. Istotnym czynnikiem motywującym do działania gospodarczego jest dążenie do osiągnięcia zysku, który może być osiągnięty, jeżeli podejmowane działania zaspokajają ludzkie potrzeby, a produkowane dobra znajdują nabywców. Już J. Schumpeter (1960, s. 60) podkreślał, że „bez rozwoju nie ma zysku, bez zysku nie ma rozwoju”. Cel ten może być osiągnięty, jeżeli podejmowane przedsięwzięcia zaspokoją ludzkie potrzeby, a produkowane dobra znajdują nabywców. Dlatego tak ważna jest działalność gospodarcza oparta na innowacjach i nowoczesnej technologii produkcji wyrobów lub komponentów. To oznacza, że musi być konkurencyjna.

Upowszechnienie postawy aktywnej wśród ludności jest ważnym czynnikiem zmian układów przestrzennych. Poprzez ich działalność gospodarczą, szczególnie pozarolniczą, są zaspokajane ważne potrzeby lokalne o charakterze bezpośrednim i pośrednim, jak:

- przyrost miejsc pracy dla ludności nierolniczej i dla ludności rolniczej nieznajdującej pełnego zatrudnienia we własnych gospodarstwach rolnych oraz tej ludności, która ze względu na sytuację ekonomiczną będzie musiała zrezygnować z prowadzenia gospodarstwa;
- wzrost bazy podatkowej, czyli suma opłat i podatków wpływających do budżetu lokalnego z tytułu prowadzonej gminie działalności gospodarczej;
- inwestycje zaspokajające potrzeby na rzecz ludności lokalnej;
- tworzenie silnych podstaw kapitałowych i społecznych.

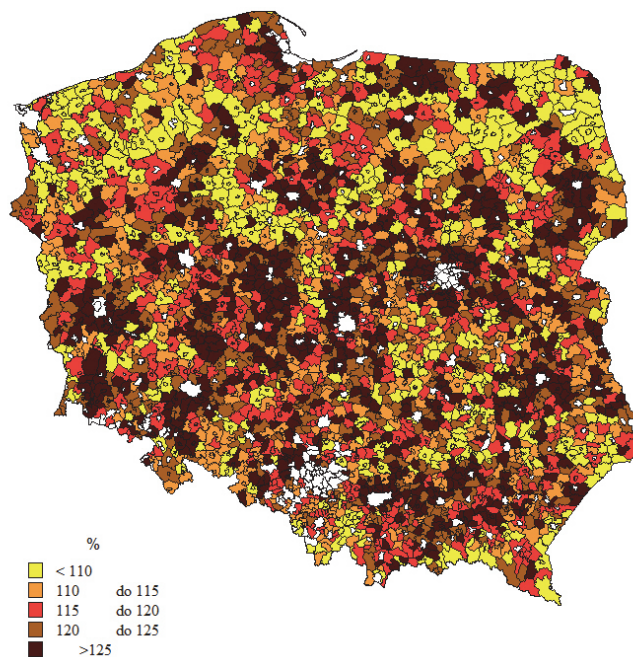
W tej sytuacji duże znaczenie ma wywołanie działań mających na celu pobudzenie aktywności ludzkiej. Chodzi o działania władz zarówno państwowych, jak i samorządowych. Ich efektem byłaby poprawa jakości zasobów ludzkich, zagospodarowania infrastrukturalnego przestrzeni oraz stworzenie odpowiednich warunków (prawnych, finansowych i organizacyjnych). Jak wykazują badania, są to najważniejsze czynniki pobudzenia aktywności gospodarczej lokalnej społeczności.

Według danych GUS w 2017 r. w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich było 1 695 855 podmiotów gospodarczych, co stanowiło 39,4% ogólnej ich liczby w kraju. Z ogólnej liczby 844 926 podmiotów przypadało na gminy miejsko-wiejskie i 850 929 na gminy wiejskie. Zróżnicowanie pozarolniczych podmiotów gospodarczych wyraża wskaźnik natężenia, określający ich liczbę na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym. Wskaźnik ten wahał się w 2017 r. od 452,6 w gminie wiejskiej Nowy Dwór (woj. Podlaskie) do 5771,1 w gminie wiejskiej Rewal w woj. zachodniopomorskim, przy średniej dla badanych obszarów 1369,1. Duże różnice poziomu rozwoju pozarolniczych podmiotów gospodarczych zaznaczyły się:

- w skali kraju – między gminami miejsko-wiejskimi a wiejskimi; w 2017 r. gminy miejsko-wiejskie osiągnęły wskaźnik natężenia 1523,7 i był on wyższy o 22,5% od wskaźnika dla gmin wiejskich; badane gminy przybierały wyższe wartości wraz ze wzrostem liczby mieszkańców (wyjątkiem są gminy miejsko-wiejskie – najmniejsze do 5 tys. mieszkańców);
- między zachodnią a wschodnią częścią kraju; np. gmin wiejskich, które osiągnęły wskaźnik powyżej ich średniej było 57,5% ogólnej liczby, a miejsko-wiejskich 67%. W skali regionalnej największy udział tego typu gmin wiejskich był w woj. wielkopolskim, a miejsko-wiejskich w woj. pomorskim;
- w skali regionalnej między poszczególnymi rodzajami gmin; najbardziej zróżnicowane były gminy wiejskie w woj. Mazowieckim (współczynnik zmienności 58%), gminy miejsko-wiejskie w. pomorskim (49%);
- na obszarach wokół większych miast wskaźnik natężenia podmiotów gospodarczych był znacznie wyższy niż na pozostałych terenach i wykazywał większą dynamikę zmian;
- między sektorem prywatnym a publicznym; na sektor prywatny przypadało 96,3% ogólnej liczby podmiotów gospodarczych; w skali regionalnej rekordzistami były gminy woj. wielkopolskiego 98% i mazowieckiego 97%, zaś w skali lokalnej udział wzrastał wraz ze wzrostem liczby mieszkańców;
- między udziałem podmiotów w poszczególnych działach gospodarki; przemysłowy stanowił 24,0 i 21% z tendencją wolno malejącą w badanych

latach, usług nierynkowych 32,4% z tendencją wzrostową. Wychodząc z założenia, że rozwój sektora trzeciego wiąże się z innowacyjnością gospodarki, można stwierdzić, że stosunkowo wysoki poziom innowacyjności charakteryzował gminy województwa lubuskiego, zachodniopomorskiego i wielkopolskiego.

Mapa 4.3. Zmiana liczby podmiotów na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w latach 2009-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.11. Liczba podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Województwo	Okręg 1		Okręg 2		Poza okręgami	
	średnia 2017	zmiana 2009-2017	średnia 2017	zmiana 2009-2017	średnia 2017	zmiana 2009-2017
Dolnośląskie	2 189,7	136,5	1 604,2	121,3	2100,7	123,7
Kujawsko-pomorskie	1846,9	124,5	1235,1	114,6	1535,5	111,0
Lubelskie	1463,2	130,7	1233,5	122,1	1367,9	118,0
Lubuskie	1610,6	129,1	1501,4	117,8	1959,5	116,8
Łódzkie	1877,3	125,1	1482,1	117,1	1641,7	121,7
Małopolskie	1971,1	129,3	1626,6	117,3	1825,5	121,5
Mazowieckie	3056,0	130,8	2309,4	123,0	2481,7	129,1
Opolskie	1403,7	117,9	1293,4	115,6	1704,2	114,9
Podkarpackie	1317,3	123,5	1040,7	119,8	1307,7	119,3
Podlaskie	1619,7	134,2	1136,6	118,7	1382,0	113,8
Pomorskie	2087,3	124,5	1568,6	120,1	2123,8	119,5
Śląskie	*	*	*	*	*	*
Świętokrzyskie	1426,0	123,3	1097,0	122,4	1519,5	111,5
Warmińsko-maz.	1663,0	126,5	1271,4	111,0	1401,7	112,8
Wielkopolskie	2607,0	122,4	1938,2	115,8	1913,1	121,4
Zachodniopomorskie	1946,7	112,7	1668,9	107,2	2188,1	110,2

* nie dotyczy woj., śląskiego, ponieważ zjawisko nie było badane.

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.12. Liczba podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	Gminy wiejskie		Gminy miejsko-wiejskie	
	średnia 2017	zmiana 2009-2017	średnia 2017	zmiana 2009-2017
Dolnośląskie	1478,3	127,7	1590,7	117,4
Kujawsko-pomorskie	1247,6	120,1	1221,7	105,9
Lubelskie	970,2	123,7	1159,2	110,6
Lubuskie	1324,5	127,2	1593,4	112,5
Łódzkie	1130,2	122,8	1486,3	114,1
Małopolskie	1241,5	121,7	1591,3	113,0
Mazowieckie	1327,2	124,4	1888,6	118,7
Opolskie	1204,9	118,2	1462,0	110,8
Podkarpackie	961,4	120,4	1081,0	114,6
Podlaskie	934,5	116,4	1186,6	119,0
Pomorskie	1443,0	122,6	1692,3	110,2
Śląskie	1361,9	118,0	1524,0	113,1
Świętokrzyskie	1050,7	119,2	1323,8	109,3
Warmińsko-maz.	1027,0	120,5	1221,3	107,7
Wielkopolskie	1548,2	130,2	1649,3	114,8
Zachodniopomorskie	1656,7	116,5	1705,7	105,9

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Na zróżnicowanie poziomu rozwoju działalności pozarolniczej z pewnością miał wpływ potencjał demograficzny, dlatego warto wskazać relacje między liczbą podmiotów a potencjałem demograficznym.

Główne cechy tendencji rozwojowych liczby podmiotów gospodarczych w latach 2009-2017 w badanych gminach są następujące:

- Utrzymują się, a nawet pogłębiają różnice między grupami gmin pod względem liczby mieszkańców o wysokich wskaźnikach natężenia a gminami o niskich. Jednak dynamizm poszczególnych społeczności lokalnych w tym zakresie i ich wyposażenie w podstawowe zasoby jest nadal zróżnicowany. Należałoby więc wprowadzić wiele zmian, by ożywić aktywność gospodarczą społeczności lokalnej, szczególnie na obszarach, na których proces ten przebiega bardzo wolno. Chodzi tu o działania ze strony zarówno rządu, jak i władzy lokalnej na rzecz poprawy warunków rozwoju przedsiębiorczości. Mimo że władze rządowe przedstawiają programy i propozycje dotyczące sektora małych i średnich przedsiębiorstw, dotychczas efekty są niewielkie. Przedsiębiorcy oczekują nie tylko działań wspomagających przedsiębiorczość, ale i restrykcyjnych posunięć obrony ich interesów. Brak „parasola ochronnego” nad lokalną społecznością w postaci ekonomicznego i społecznego umocowania przedsiębiorców na rynku lokalnym powoduje, że część przedsiębiorców nie wiąże się na długo z lokalnym środowiskiem. Średnio co czwarte zarejestrowane przedsiębiorstwo upada po roku działalności.
- Nastąpiło zahamowanie dywersyfikacji struktury gospodarczej. Obecnie rozwojowi gospodarczemu towarzyszy spadek udziału podmiotów z dziedziny przemysłu i niewielkich usług rynkowych. Wpływa na to z jednej strony brak popytu na wyprodukowane dobra i oferowane usługi spowodowany sytuacją ekonomiczną gospodarstw domowych, z drugiej strony niedostosowanie oferowanych usług i produktów do potrzeb konsumentów. Silnie rozwija się za to oferta usług nierynkowych, osiągając wzrost o 10% w badanych latach. Wzrost usług nierynkowych przejawia się szczególnie w gminach o najmniejszej i największej liczbie mieszkańców, zarówno w gminach miejsko-wiejskich i wiejskich, zaś w przekroju regionalnym w woj. lubuskim, małopolskim i śląskim. Wzrost liczby podmiotów z dziedziny usług nierynkowych (poprawiający potencjał demograficzny) może działać na zasadzie „mnożnika lokalnego”, gdy proces rozwoju analizuje się w dłuższym okresie. Inaczej mówiąc, przyspieszają i stwarzają trwałą podstawę do rozwoju innych form działalności gospodarczej.

Ogólnie należy stwierdzić, że zahamowanie dywersyfikacji działalności gospodarczej jest niekorzystnym zjawiskiem. Gospodarka o zróżnicowanej strukturze jest bardziej odporna na wahania koniunkturalne i ma większą zdol-

ność adaptacyjną potrzebną w warunkach przekształceń strukturalnych. Stwarza warunki, w których może się rozwijać kreatywność przedsiębiorstw, władz lokalnych i ludności. Gminy o zdywersyfikowanej i dynamicznej gospodarce mają większe szanse rozwoju i poprawienia swojej pozycji w szerszym przestrzennie systemie gospodarki.

4.3. Wybrane wyzwania rozwoju przestrzeni wiejskiej

4.3.1. Konwergencja czy dywergencja?

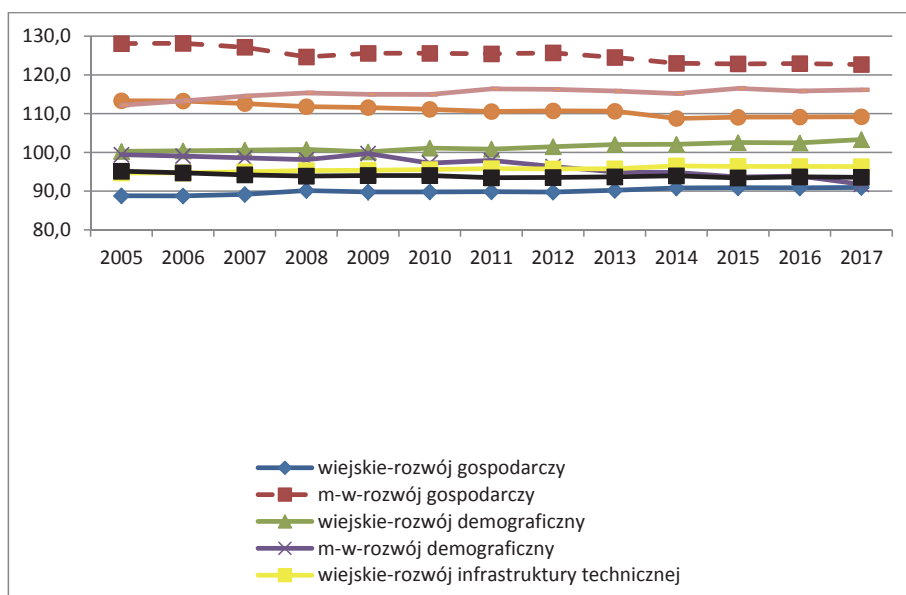
Przedstawiona analiza elementów dotyczących rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego przestrzeni wiejskiej wykazała (podrozdział 4.2), że jej rozwój jest zjawiskiem wielowymiarowym. Decydują o nim procesy zachodzące w poszczególnych aspektach. Ze względu na dużą różnorodność i dysproporcje pod względem poziomu i tempa badanych elementów trudno byłoby jednoznacznie ocenić poziom rozwoju przestrzeni wiejskiej, bez zastosowania metod statystyczno-matematycznych. W prezentowanym opracowaniu wykorzystano miarę rozwoju Z. Hellwiga. Zgodnie ze schematem zaproponowanym przez Z. Hellwiga wyliczono miernik syntetyczny, określający taksonomiczną odległość każdego obiektu (gminy) od wzorca rozwoju w danym aspekcie. Syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego wyliczono dla każdego roku w okresie 2005-2017. Otrzymane wartości oceniające poziom rozwoju przedstawiono w relacji do średniej dla badanego obszaru, przyjmowanej za 100. Im mniejsza od 100 jest jego wartość, tym mniej poziom rozwoju ocenianej gminy odbiega od poziomu obiektu wzorcowego. Z bogatego zestawu wskaźników charakteryzujących rozwój przestrzeni wiejskiej w ujęciu gmin wybrano:

- w aspekcie demograficznym: zmianę liczby mieszkańców w latach 2005-2017, saldo migracji na 1000 mieszkańców, przyrost naturalny na 1000 mieszkańców i strukturę wieku mieszkańców (udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym);
- w aspekcie gospodarczym: liczbę podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym, udział dochodu własnego w dochodzie ogółem i proporcje wydatków inwestycyjnych do wydatków ogółem;
- w aspekcie infrastruktury technicznej: długość sieci wodociągowej, kanalizacyjnej i gazowej na 100 km², odsetek osób korzystających z sieci wodociągowej, kanalizacyjnej i gazowej; w infrastrukturze społecznej liczbę szkół podstawowych, przedszkoli, przychodni i bibliotek na 100 km² (dostępność przestrzenną) i liczbę tych placówek w odniesieniu do liczby ludności (dostępność społeczna).

Wyliczenie syntetycznych wskaźników pozwoliło:

- ocenić poziom rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego w gminach i regionach;
- określić korelacje (współzależności) pomiędzy poszczególnymi aspektami rozwoju przestrzeni wiejskiej;
- określić, który aspekt osłabia rozwój przestrzeni wiejskiej;
- odpowiedzieć na pytanie, czy w badanym okresie nastąpił proces konwergencji czy dywergencji w ujęciu lokalnym i regionalnym;
- określić spójność terytorialną badanych aspektów w przestrzeni wiejskiej.

Wykres 4.7. Poziom rozwoju badanych aspektów w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich w latach 2005-2017

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

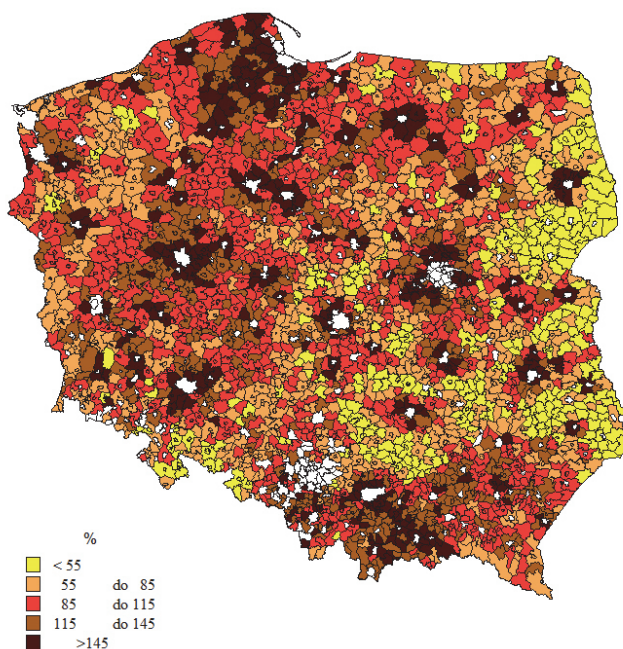
Tabela 4.13. Poziom rozwój badanych aspektów w gminach według rodzaju i ich liczby mieszkańców w 2005, 2010 i 2017 r.

Gminy według rodzaju i wielkości (tys. ludności)	2005				2010				2017			
	Poziom rozwój											
	demo- graficz- nego	gospodar- czego	infrastruktury		demo- graficz- nego	gospodar- czego	infrastruktury		demo- graficz- nego	gospodar- czego	infrastruktury	
		spo- łecznej	tech- nicz- nej			spo- łecznej	tech- nicz- nej			spo- łecznej	tech- nicz- nej	
wiejskie	100,2	88,8	95,1	94,8	101,1	89,8	94,0	95,7	103,3	90,9	93,6	96,5
< 2,5	45,7	72,1	75,8	65,8	42,2	73,1	80,8	63,4	44,9	70,1	97,1	60,9
2,5-5	76,2	65,9	80,1	80,9	74,2	69,5	80,4	79,9	76,7	69,9	83,4	77,5
5-10	103,0	91,9	95,9	93,3	104,3	89,4	93,6	93,7	106,2	90,3	93,1	95,4
10-15	138,1	125,0	123,6	121,5	143,7	125,5	121,0	126,9	146,5	128,7	108,8	132,9
> 15	174,0	136,8	131,7	152,6	181,0	152,8	131,4	162,7	182,8	158,7	127,7	166,4
miejsko- -wiejskie	99,4	128,1	112,2	113,2	97,2	125,6	114,9	111,0	91,8	122,7	116,1	109,1
< 5	82,0	97,0	89,5	104,0	77,3	120,3	94,1	96,8	68,7	111,7	86,0	89,6
5-7,5	83,7	95,5	80,1	88,2	79,5	98,8	85,1	86,1	75,7	96,5	88,2	83,7
7,5-15	98,1	123,1	103,2	105,2	96,2	114,1	104,7	101,8	90,8	112,5	106,4	99,7
15-30	109,8	150,3	128,3	127,9	108,6	147,8	131,1	126,5	102,8	144,9	133,8	125,3
> 30	119,9	178,0	200,6	174,5	119,5	179,3	203,7	179,5	113,3	171,5	198,0	181,3

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Poziom rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego pozostaje w pewnej zależności od rodzaju gminy i liczby mieszkańców (tab. 4.13) Ogólnie można stwierdzić, że znacznie niższe wskaźniki rozwoju mają gminy o mniejszej liczbie mieszkańców niż gminy bardziej zaludnione, niezależnie od rodzaju gminy. Obserwacja procesów rozwojowych gmin w latach 2005-2017 prowadzi do wniosku, że ulegają one utrwalaniu. Oznacza to, że poziom rozwoju badanych zjawisk w poszczególnych grupach wielkościowych gmin niewiele zmienia się w stosunku do średniej dla tej grup gmin. Ma to istotny wpływ na wahania poziomu rozwoju badanych aspektów między gminami pod względem liczby mieszkańców. Po badaniu relacji między grupami gmin wiejskich pod względem liczby mieszkańców o najwyższym i najniższym poziomie rozwoju w poszczególnych latach należy stwierdzić, że zwiększyły się one w zakresie gospodarczym, demograficznym i infrastruktury technicznej, a zmniejszyły pod względem infrastruktury społecznej. W tym ostatnim przypadku być może wiąże się ze stworzeniem sprzyjających warunków poprawy infrastruktury społecznej (co ma wpływ bezpośrednio na jakość życia) i odwrotnie. Jeśli chodzi o poziom rozwoju badanych aspektów w grupach wielkościowych gmin wiejskich, to w stosunku do średniej dla tego rodzaju gmin w poszczególnych latach największa dynamika dotyczy największych gmin.

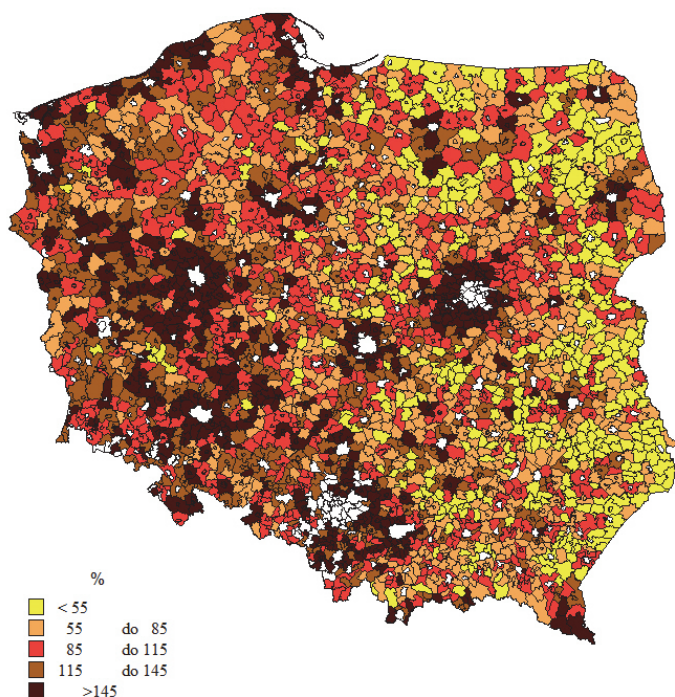
Mapa 4.4. Poziom rozwoju demograficznego w gminach w 2017 roku

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

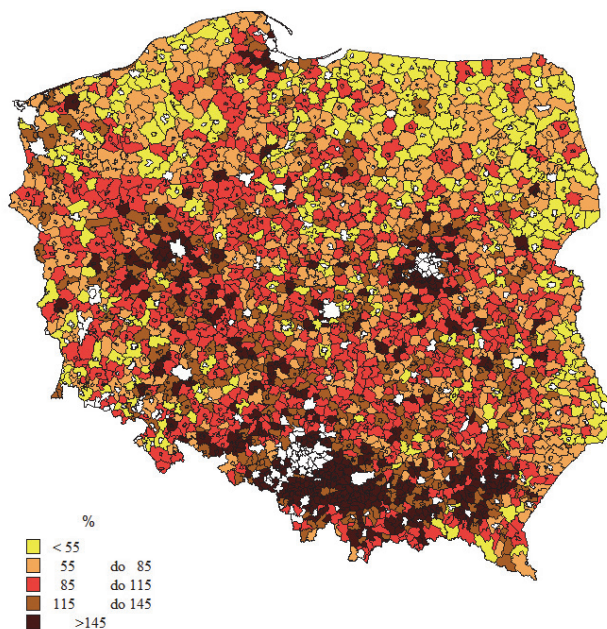
W gminach miejsko-wiejskich obniżył się poziom rozwoju demograficznego w stosunku do średniej dla tego rodzaju gmin w badanych latach; powiększyły się też rozbieżności między grupą gmin o najwyższym a najniższym poziomie rozwoju demograficznego i infrastruktury technicznej, natomiast zmniejszyły się, jeśli chodzi o poziom rozwoju gospodarczego i infrastruktury społecznej. Podobnie jak w gminach wiejskich czynnikiem sprzyjającym dynamicznemu rozwojowi była liczba mieszkańców w gminie. Poziom rozwoju badanych aspektów nie obniżył się w gminach o największej liczbie mieszkańców w porównaniu do średniej dla tego rodzaju gmin.

Mapa 4.5. Poziom rozwoju gospodarczego w gminach w 2017 r.

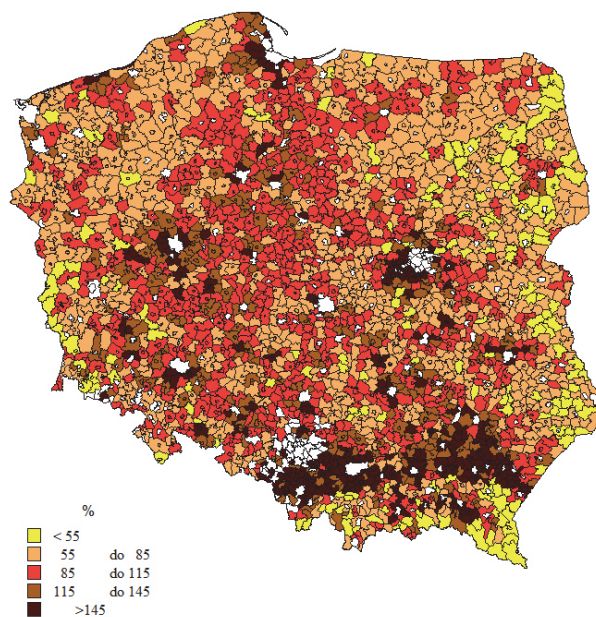
Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Mapa 4.6. Poziom rozwoju infrastruktury społecznej w gminach w 2017 r.

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Mapa 4.7. Poziom rozwoju infrastruktury technicznej w gminach w 2017 r.

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.14. Wskaźniki rozwoju badanych aspektów w gminach wiejskich w województwach w 2005, 2010 i 2017 r.

Województwo	2005				2010				2017			
	Poziom rozwoju				Poziom rozwoju				Poziom rozwoju			
	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	infrastruktury technicznej	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	infrastruktury technicznej	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	infrastruktury technicznej
Dolnośląskie	117,3	113,9	87,1	93,4	126,3	116,9	84,9	93,3	123,9	126,5	76,2	91,9
Kujawsko-pomorskie	124,2	87,7	81,1	106,8	122,1	89,2	74,9	106,6	122,5	91,8	79,3	103,4
Lubelskie	66,6	60,3	85,5	74,3	62,0	53,6	80,1	73,2	68,8	57,2	80,3	72,0
Lubuskie	121,8	106,3	67,0	68,8	117,5	108,9	75,7	67,2	110,7	110,0	70,7	69,8
Łódzkie	79,5	88,5	91,5	87,4	81,3	87,2	93,0	87,2	86,8	90,3	97,3	85,8
Małopolskie	119,5	78,8	152,5	106,6	122,4	90,9	144,7	112,3	129,9	88,5	136,8	119,5
Mazowieckie	90,4	87,8	83,1	80,0	92,1	94,3	83,3	86,1	98,6	90,9	92,0	88,7
Opolskie	86,6	109,5	103,0	87,0	87,8	107,6	100,6	91,4	79,4	101,2	106,6	92,2
Podkarpackie	99,5	82,6	135,6	144,0	103,4	71,3	128,1	138,2	108,1	72,6	114,5	130,1
Podlaskie	43,4	75,0	53,7	69,6	39,4	72,2	55,2	66,4	46,9	65,4	53,8	63,1
Pomorskie	148,0	92,1	67,3	93,3	151,8	101,7	70,1	95,9	153,8	106,4	72,6	95,9
Śląskie	106,8	139,2	165,3	130,6	113,2	126,6	171,0	136,1	109,1	124,8	164,5	148,7
Świętokrzyskie	72,3	65,8	101,6	91,4	66,9	70,2	91,4	91,0	69,9	69,3	94,6	99,0
Warmińsko-mazurskie	114,4	73,8	52,5	79,5	114,0	65,1	52,9	75,8	110,4	68,7	48,1	75,6
Wielkopolskie	134,6	108,3	87,3	105,0	136,7	109,5	92,9	104,0	133,9	117,8	95,0	103,1
Zachodniopomorskie	130,6	86,8	60,2	92,8	128,2	118,1	66,9	92,0	114,9	120,7	61,8	89,0

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Tabela 4.15. Wskaźniki rozwoju badanych aspektów w gminach miejsko-wiejskich w województwach w 2005, 2010 i 2017 r.

Województwo	2005				2010				2017			
	Poziom rozwoju				Poziom rozwoju				Poziom rozwoju			
	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	technicznej	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	technicznej	demograficznego	gospodarczego	infrastruktury społecznej	technicznej
Dolnośląskie	92,8	139,0	100,0	105,0	94,3	135,4	105,7	100,5	85,0	137,5	104,0	94,6
Kujawsko-pomorskie	104,5	122,3	89,9	115,6	98,4	103,7	87,1	113,8	92,5	103,6	99,5	105,9
Lubelskie	74,1	98,7	110,6	97,0	66,1	89,2	111,5	94,5	63,5	88,9	111,5	91,3
Lubuskie	105,2	130,6	88,3	93,3	100,1	136,8	97,8	91,1	91,6	132,5	103,9	87,1
Łódzkie	87,4	136,6	119,7	114,5	87,1	132,3	116,5	112,1	82,1	132,8	128,7	105,9
Małopolskie	109,6	124,9	203,5	154,9	109,9	131,8	191,0	154,6	108,8	129,1	179,1	166,4
Mazowieckie	105,9	140,6	120,0	118,2	109,2	149,7	125,5	126,1	104,0	147,1	139,0	131,7
Opolskie	80,9	137,3	130,1	116,0	74,9	129,5	130,2	109,9	68,9	121,6	127,4	106,0
Podkarpackie	108,6	110,0	143,4	139,6	106,7	88,5	139,2	134,5	102,2	90,5	132,3	133,7
Podlaskie	49,2	115,3	67,1	83,1	65,6	103,5	66,1	80,1	64,6	95,3	70,1	72,5
Pomorskie	122,8	121,9	113,8	150,1	116,8	139,5	120,0	139,3	113,1	129,4	116,6	129,9
Śląskie	88,0	164,2	162,4	129,4	90,0	144,1	163,5	128,5	87,9	137,9	153,4	126,8
Świętokrzyskie	79,5	127,0	113,6	112,8	71,9	112,1	104,2	108,8	63,9	104,4	102,0	112,7
Warmińsko-mazurskie	98,6	104,7	67,8	91,4	93,2	94,1	76,9	89,1	84,8	91,3	74,3	84,5
Wielkopolskie	120,0	139,7	102,5	111,0	118,4	133,3	114,3	108,7	113,9	135,3	119,8	108,2
Zachodniopomorskie	103,5	115,4	78,5	94,0	93,1	141,8	86,3	91,1	85,1	129,9	84,3	84,3

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS – obliczenia własne.

Przedstawione wyniki badań poziomu rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego w ujęciu gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w województwach świadczą o utrzymywaniu się dysproporcji i wzmacnianiu efektu polaryzacji w badanych latach (tabele 4.14 i 4.15). Utrwała się pozycja niektórych województw w badanych aspektach. Pod względem poziomu rozwoju demograficznego wysoką pozycję zajmuje woj. pomorskie, zarówno w gminach wiejskich, jak i miejsko-wiejskich. Najniższym poziomem rozwoju demograficznego charakteryzują się gminy wiejskie i miejsko-wiejskie woj. podlaskiego i lubelskiego. W ponad połowie regionów gminy wiejskie miały poziom rozwoju demograficznego wyższy niż średnia dla tego rodzaju gmin, natomiast gminy miejsko-wiejskie - w znacznie mniejszej liczbie regionów. Można zauważyć nieznaczne zmniejszanie się poziomu zróżnicowania demograficznego między regionami, zarówno gmin wiejskich, jak i miejsko-wiejskich, z tym że u tych drugich następuje to znacznie szybciej.

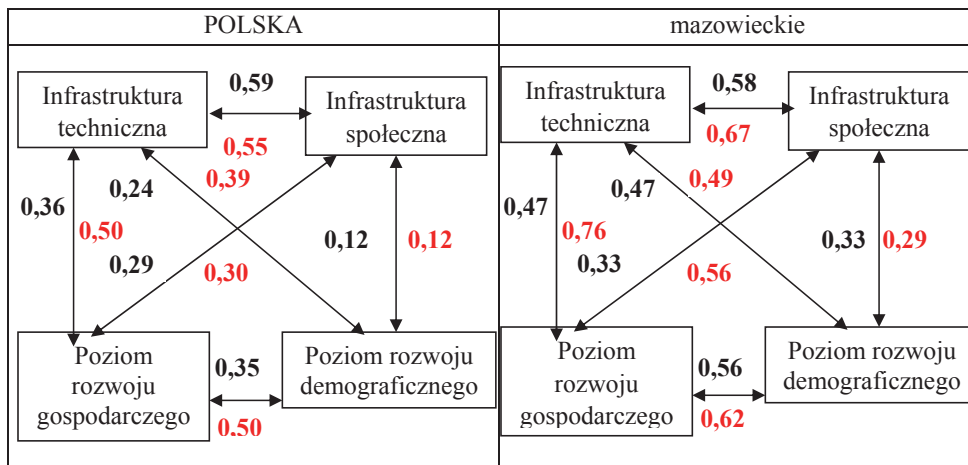
Również poziom rozwoju gospodarczego w województwach wskazuje na utrzymujący się proces dywergencji, jednak w gminach miejsko-wiejskich zróżnicowanie między regionami jest mniejsze niż w gminach wiejskich, a także gminy miejsko-wiejskie w większej liczbie regionów mają poziom rozwoju gospodarczego wyższy od średniej dla tego rodzaju gmin niż w przypadku gmin wiejskich. W aspekcie gospodarczym w badanych latach nastąpiły zmiany pozycji regionów. W 2005 r. liderem było woj. Śląskie, jeśli chodzi o poziom rozwoju gmin wiejskich, jak i miejsko-wiejskich, w następnych latach pozycję tę przejmuje mazowieckie. Natomiast nadal najniższy poziom rozwoju gospodarczego reprezentują gminy wiejskie i miejsko-wiejskie z woj. lubelskiego, podlaskiego i podkarpackiego. W przypadku obu typów gmin zmniejsza się liczba regionów ze wskaźnikiem poziomu rozwoju gospodarczego wyższym od średniej dla tego rodzaju gmin. Szczególnie dotyczy to regionów, w których poziom rozwoju gospodarczego gmin był nieznacznie niższy od średniej dla danego rodzaju gmin. Większość gmin w tych regionach ma peryferyjne położenie, gdzie warunki rozwoju gospodarczego są mniej korzystne i nie są stabilne. Dotyczy to m.in. gmin wiejskich woj. podlaskiego czy miejsko-wiejskich woj. świętokrzyskiego. W tej sytuacji sprawdza się zasada, siłą regionu są silne gminy i odwrotnie.

Tak jak wykazała analiza poszczególnych elementów infrastruktury technicznej i społecznej, na ich rozwój niewątpliwie wpływają procesy demograficzno-osadnicze, gdyż usługi świadczone przez placówki tej infrastruktury (takie jak obiekty zdrowia czy oświaty) są odbierane w miejscu ich świadczenia. Rozdrobnienie sieci osadniczej wielce utrudnia rozwój tych placówek. Dlatego w badanych latach w około 30% województw poziom rozwoju infrastruktury społecznej w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich niższy był niż średni dla tego rodzaju

gmin, a infrastruktury technicznej w około 40% województw. Wskaźniki te były znacznie wyższe w przypadku infrastruktury technicznej w gminach miejsko-wiejskich niż wiejskich. Również różnice między gminami z najwyższym i najniższym poziomem rozwoju między regionami były mniejsze w przypadku infrastruktury technicznej niż infrastruktury społecznej, dotyczyło to gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Podobnie jak w przypadku rozwoju demograficznego i gospodarczego dominującą pozycję utrzymywało kilka województw: śląskie, małopolskie i podkarpackie w zakresie infrastruktury technicznej oraz śląskie i małopolskie w zakresie infrastruktury społecznej. Gminy wiejskie i miejsko-wiejskie woj. podlaskiego, lubelskiego i warmińsko-mazurskiego wykazywały niezmiennie niskie wskaźniki rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej.

Badania prowadzone w latach 2005-2017 wykazały, że w rozwoju przestrzeni wiejskiej zachodzą zarówno procesy konwergencji, jaki dywergencji. Uzyskane stwierdzenie potwierdzają także różne zależności korelacyjne pomiędzy rozkładem badanych aspektów rozwoju przestrzeni wiejskiej: poziomem rozwoju demograficznego, poziomem gospodarczym, poziomem infrastruktury społecznej i poziomem infrastruktury technicznej w 2005 i 2017 roku. Przedstawione wykresy (4.8, 4.9 i 4.10) w ujęciu obszary wiejskie w wybranych województwach w zależności od poziomu rozwoju poszczególnych aspektów potwierdzają ich znaczenie w rozwoju przestrzeni wiejskiej. Stosunkowo niski poziom korelacji rozwoju demograficznego i gospodarczego z udziałem infrastruktury społecznej świadczy, że infrastruktura społeczna może być barierą w procesie konwergencji, szczególnie w gminach wiejskich. Mimo że zależność między badanymi aspektami dokonuje się na różnym poziomie współzależności – to koncentruje się na pewnych obszarach. Biegunami rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego są gminy o większej liczbie mieszkańców. Polityka regionalna jest więc dużą szansą na wyrównywanie poziomu rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego pomiędzy gminami i regionami, jeżeli jej pozytywne działania zostaną wykorzystane w polityce przestrzennej poszczególnych regionów.

Wykres 4.8. Zależność korelacyjna między badanymi aspektami rozwoju obszarów wiejskich w wybranych województwach

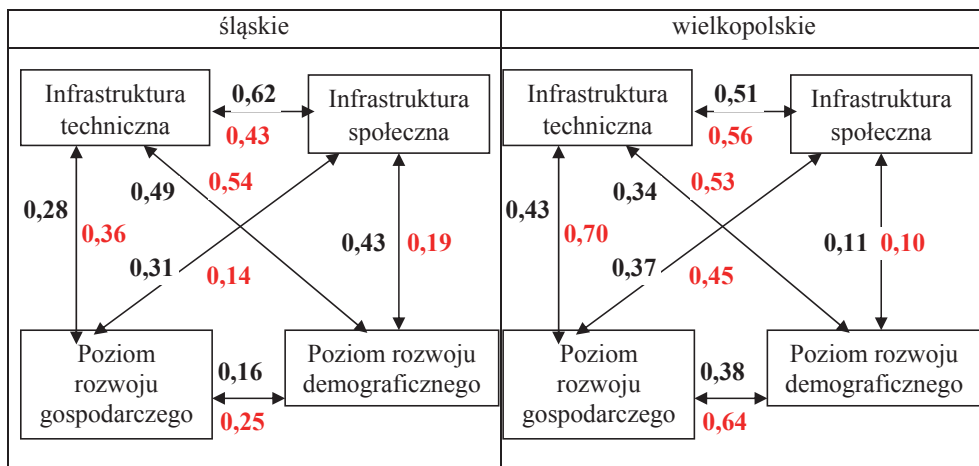

0,35 – rok 2005

0,35 – rok 2017

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BDL GUS.

Wykres 4.9. Zależność korelacyjna między badanymi aspektami rozwoju obszarów wiejskich w wybranych województwach

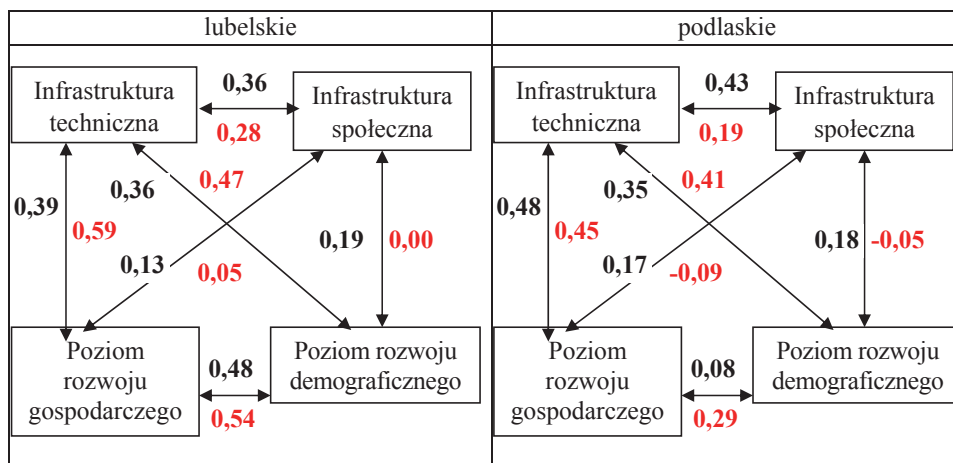

0,35 – rok 2005

0,35 – rok 2017

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BDL GUS.

Wykres 4.10. Zależność korelacyjna między badanymi aspektami rozwoju obszarów wiejskich w wybranych województwach

0,35 – rok 2005

0,35 – rok 2017

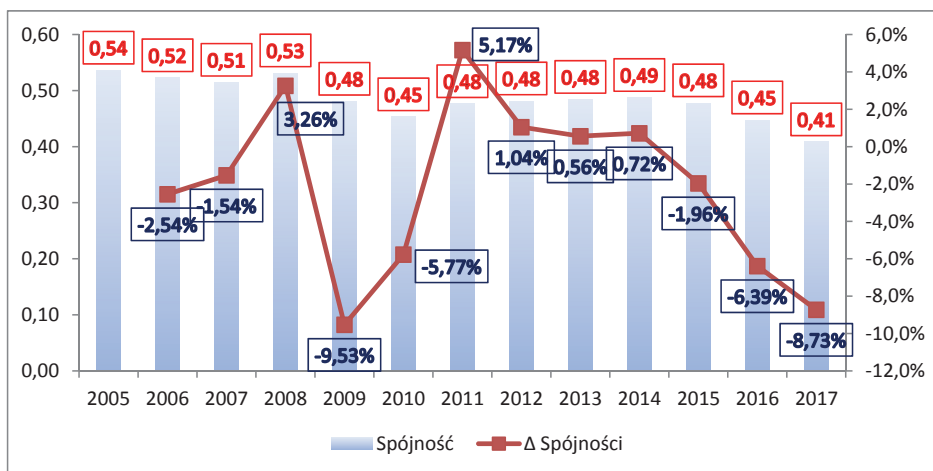
Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BDL GUS.

4.3.2. Problem spójności rozwoju przestrzeni wiejskiej

W tej części opracowania dokonano oceny spójności terytorialnej gmin na obszarach wiejskich w Polsce w latach 2005-2017 przy wykorzystaniu danych ilościowych oraz modelowania nieparametrycznego. Badaniu podlegała pełna populacja gmin na obszarach wiejskich w Polsce (tj. gminy wiejskie i miejsko-wiejskie) – 2174 gmin. Metodą wyboru przy omawianej analizie było nieparametryczne podejście tzw. obwiedni danych (Data Envelopment Analysis – DEA) przy wykorzystaniu programowania liniowego. Podejście DEA opiera się na zastosowaniu programowania liniowego do budowy cząstkowej granicy, otaczającej obserwacje wszystkich jednostek decyzyjnych. Na stworzonej granicy znajdują się obserwacje, w zależności od przyjętej orientacji, charakteryzujące się najlepszymi w badanej grupie wynikami w zakresie maksymalizacji efektów bądź minimalizacji nakładów – jest to granica efektywności dla badanej próby. Zaletą metody DEA jest możliwość uwzględnienia w jednej analizie wielu nakładów i efektów produkcji. Podstawową cechą metody jest to, że m nakładów i s efektów zostaje sprowadzonych do syntetycznego nakładu i syntetycznego efektu, które następnie wykorzystywane są przy określaniu współczynnika efektywności danego obiektu. Maksymalizacja bądź minimalizacja tego wskaźnika stanowi w tym przypadku funkcję celu. W przypadku założenia stałych efektów skali

formułowany jest model CRS (CCR), zaś w przypadku efektów zmiennych model VRS (BCC). Zmodyfikowany model DEA może zostać wykorzystany do budowy indeksu spójności terytorialnej. W tym celu równanie modelu zostaje przekształcone w ten sposób, aby zawierało ono tylko jeden nakład (*input*) przyjmujący wartość 1 dla każdego badanego obiektu (tj. w przypadku prezentowanego badania – gmin). Zestaw efektów funkcjonowania gmin w wybranym okresie (*outputs*) podlega maksymalizacji tj. w takim przypadku wybierana jest orientacja modelu na maksymalizację efektów. Standardowy wybór modelu w odniesieniu do efektów skali to model z efektami stałymi CRS²⁹. Wartości indeksu zawierają się w przedziale 0-1. Wyższe wartości statystyki wskazują na wyższy poziom badanej cechy. Ostatecznie zatem w przypadku analizowanego badania sformułowanie modelu DEA obejmowało 1 nakład (o wartości 1 dla każdej gminy) oraz 4 efekty w postaci cząstkowych miar rozwoju skonstruowanych na bazie podejścia taksonomicznego Z. Hellwiga (miara rozwoju demograficznego, miara rozwoju gospodarczego, miara rozwoju infrastruktury technicznej, miara rozwoju infrastruktury społecznej). Na wykresie 4.11. pokazane zostały wartości indeksu spójności dla całej populacji analizowanych gmin w latach 2005-2017.

Wykres 4.11. Wartości indeksu spójności dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w Polsce w latach 2005-2017 (Spójność) i roczna dynamika jego zmiany (Δ Spójności)

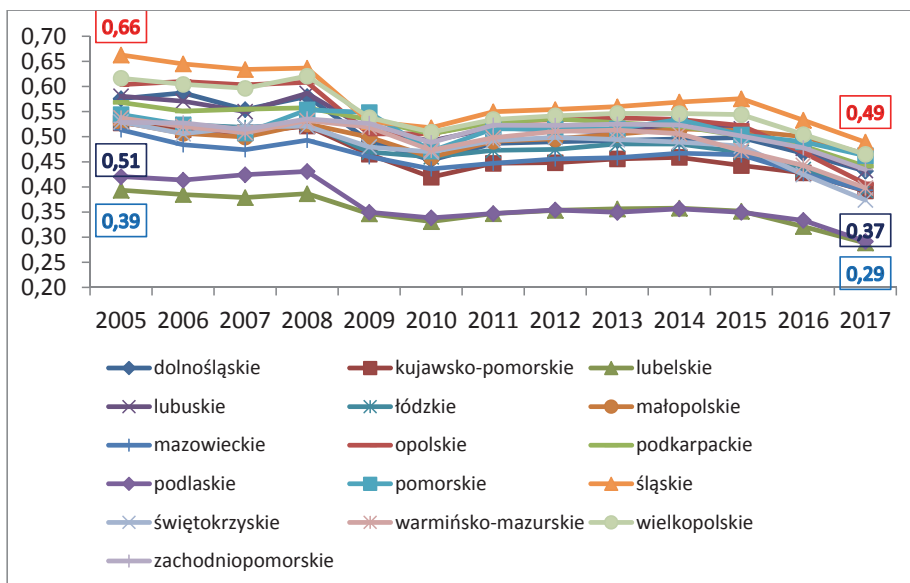

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

²⁹ Sanchez-Zamora, P., Gallardo-Cobos R., Romero-Huertas C., *Assessing the determinants of territorial cohesion: Evidence from Colombian departments*, *Geoforum* 87 (2017): 48-61.

Przeciętna wartość indeksu wyniosła w analizowanym okresie 0,48. W odniesieniu do dynamiki zmian indeksu można wskazać, iż okresy jego wzrostu przeplatały się z okresami gwałtownych spadków (2009-2010 i następnie od roku 2015). Stąd niełatwo jest wskazać jeden dominujący trend wskaźnika w analizowanym okresie. Wykres 4.12. prezentuje zdezagregowane wartości wskaźnika spójności w odniesieniu do przeciętnego poziomu rocznego w poszczególnych województwach.

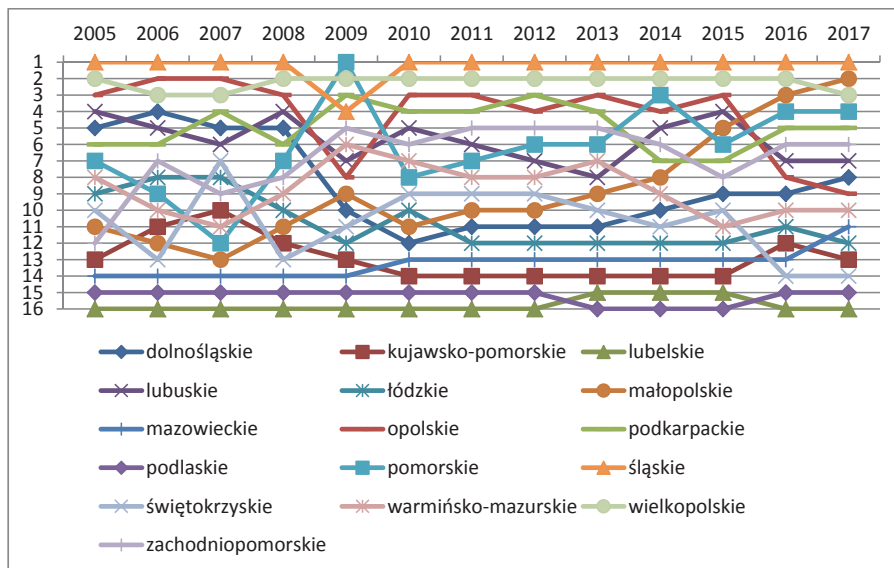
Wykres 4.12. Wartości indeksu spójności dla gmin wiejskich i miejsko-wiejskich w Polsce w latach 2005-2017 w odniesieniu do województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

Województwem o najwyższym poziomie przeciętnej wartości wskaźnika przez większą część badanego okresu było śląskie, zaś dwa regiony, których indeksy spójności były przeciętnie najniższe w kolejnych latach analizy, to podlaskie i lubelskie. Skrajne wartości indeksu w roku 2005 wyniosły 0,66 dla woj. śląskiego i 0,39 dla województwa lubelskiego (0,51 dla województwa mazowieckiego wyznaczającego dolną krawędź grupy województw o przeciętnych/wysokich wartościach wskaźnika), zaś w roku 2017 spadły do 0,49 dla woj. śląskiego, 0,29 dla woj. lubelskiego oraz 0,37 dla woj. łódzkiego zamykającego grupę podmiotów o przeciętnych/wysokich wartościach wskaźnika. Na wykresie 4.13. zaprezentowano zmiany rankingu województw w odniesieniu do wartości wskaźnika spójności.

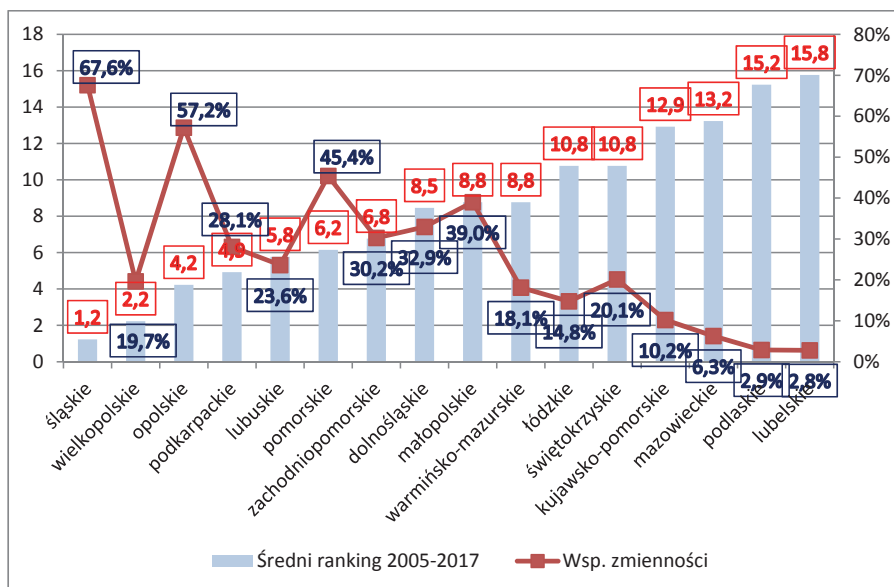
Wykres 4.13. Ranking indeksu spójności w latach 2005-2017 dla województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

Uśrednione wartości rankingów spójności w latach 2005-2017 (wykres 4.14) wskazują, iż najwyższą (przeciętną) pozycję w rankingu zajmowało woj. śląskie, czołowe pozycje zajmowały również województwa: wielkopolskie, opolskie i podkarpackie. Najniższe pozycje w rankingu zajmowały woj. podlaskie i lubelskie, uwagę zwraca również niska pozycja woj. mazowieckiego. Porównując wartości rankingów w latach 2005 i 2017 (skrajne okresy badania), można wskazać, iż dodatnia zmiana wartości rankingów dotyczyła 5 regionów – woj. małopolskiego (o 9 pozycji), zachodniopomorskiego (o 6 pozycji), mazowieckiego i pomorskiego (o 3 pozycje) oraz podkarpackiego (o 1 pozycję). Miejsca w rankingu utrzymały woj. kujawsko-pomorskie, lubelskie, podlaskie i śląskie. Pogorszenie pozycji w rankingu odnotowano w przypadku województw: wielkopolskiego (o 1 pozycję), warmińsko-mazurskiego (o 2 pozycje), dolnośląskiego, lubuskiego i łódzkiego (o 3 pozycje) oraz świętokrzyskiego (o 4 miejsca) i opolskiego (6 miejsc).

Wykres 4.14. Przeciętna wartość indeksu spójności w ujęciu województw w latach 2005-2017

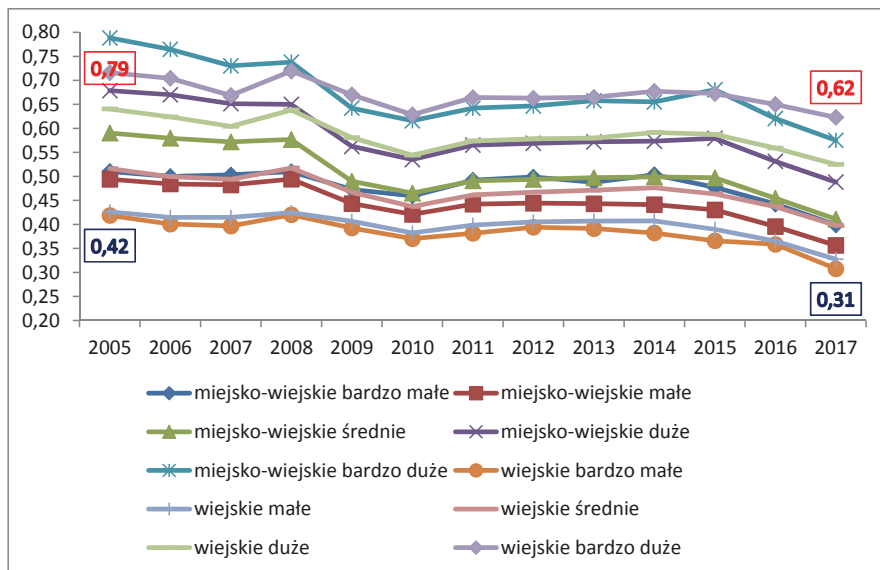
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

Dezagregacji zbiorczego wskaźnika spójności dokonano również w odniesieniu do rodzaju gminy objętej badaniem (wiejskie bądź miejsko wiejskie) oraz w ramach rodzajów w odniesieniu do pięciu typów ludnościowych (małe, bardzo małe, średniej wielkości, duże, bardzo duże)³⁰. Wyniki oszacowań zaprezentowane zostały na wykresie 4.15.

Najwyższe wartości indeksu spójności odnotowano w przypadku gmin z kategorii bardzo dużych – zarówno w przypadku gmin wiejskich, jak i miejsko-wiejskich. Najniższą spójnością w okresie analizowanych lat charakteryzowały się gminy wiejskie (małe i bardzo małe). Można odnotować niewielki spadek rozpiętości przedziału wartości skrajnych w porównaniu między rokiem 2005 a 2017.

³⁰ Wartość przypisana na podstawie liczby mieszkańców – wiejskie: bardzo małe <2,5 tys., małe 2,5-5, średnie 5-10 tys., duże 10-15 tys., bardzo duże > 15 tys.; miejsko-wiejskie: bardzo małe <5,5 tys., małe: 5,4-7,5 tys., średnie 7,5-15 tys., duże 15-30 tys., bardzo duże > 30 tys.

Wykres 4.15. Wartości indeksu spójności w latach 2005-2017 w odniesieniu do rodzajów i typów ludnościowych gmin

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

W odniesieniu do oszacowanego wskaźnika spójności oraz miar cząstkowych budujących tą statystykę przeprowadzono dodatkowo obliczenia dotyczące szacowania konwergencji typu β . Konwergencja typu β (ang. β convergence) odnosi się do procesu, w ramach którego dynamika wzrostu gospodarczego regionów o relatywnie niższej zamożności przekracza istotnie dynamikę rozwoju obszarów o wyższej zamożności umożliwiając realizację strategii (efektu doganiania (*catching-up*)), tj. stopniowej redukcji nierówności rozwojowych i dążenie do stanu równowagi. Pojęcie konwergencji wywodzi się z tzw. neoklasycyznej teorii wzrostu R. Solowa (1958), której kluczowym założeniem jest to, że rentowność czynników produkcji, w szczególności kapitału, zmniejsza się. Zgodnie z tym proces wzrostu gospodarczego powinien doprowadzić państwo (region, obszar) do długookresowego stanu równowagi (*steady-state*), w którym tempo wzrostu gospodarczego zależne będzie jedynie od (zewnętrznych – egzogenicznych) czynników: postępu technologicznego i podaży pracy. Konsekwencją redukcji rentowności w gospodarkach bogatych jest założenie, że wyższa stopa wzrostu mniej zamożnych gospodarek powinna doprowadzić do „dogonienia” wartości badanej cechy (np. dochodów i/lub PKB *per capita*) i wyrównania poziomu rozwoju w obu analizowanych grupach. Do weryfikacji istnienia procesu konwergencji wykorzystywane są modele ekonometryczne, w których dynamika zmiennej zależnej (badanej cechy np. dochodu, ale potencjalnie również innych

statystyk opisujących wybrany odcinek rozwoju regionu) opisywana jest przy pomocy opóźnionych jej wartości (tj. z okresów przeszłych, najczęściej z okresu poprzedzającego). Konwergencja typu β może mieć różne postacie. Jeżeli zakładamy, że jedynym czynnikiem generującym wzrost jest dynamika analizowanej cechy, można mówić o tzw. konwergencji absolutnej (bądź bezwzględnej). Podstawowy model konwergencji absolutnej ma postać³¹:

$$g_i = a + b \log(y_{i,0}) + \varepsilon$$

gdzie:

$y_{i,0}$ – wartość analizowanej zmiennej w i -tym obiekcie w roku bazowym,

a, b – parametry strukturalne modelu,

ε – składnik losowy,

g_i – tempo zmian analizowanej zmiennej obliczone jako:

$$g_i = \frac{1}{T} \log\left(\frac{y_{i,T}}{y_{i,0}}\right)$$

gdzie:

T – liczba obserwacji,

$y_{i,T}$ – wartość analizowanej zmiennej w i -tym obiekcie w roku T .

Kluczowe znaczenie ma w tym ujęciu estymator $b = -(1 - e^{-\beta T})$, którego ujemna bądź dodatnia, istotna statystycznie, wartość $b < 0$ ($b > 0$) oznacza występowanie zjawiska konwergencji (bądź dywergencji gospodarczej). Brak istotności parametru b oznacza, że nie można stwierdzić występowania konwergencji ani dywergencji. Współczynnik regresji b wykorzystywany jest jako baza do wyliczenia kluczowego dla konwergencji parametru β , zwanego współczynnikiem zbieżności, który wyliczany jest z tożsamości:

$$\beta = -\ln(1 + b) / T$$

gdzie T jest czasem pomiędzy pierwszą a ostatnią obserwacją. Znak parametru β informuje o występowaniu konwergencji bądź dywergencji,

- jeżeli $\beta < 0$, to zachodzi proces dywergencji (rozbieżności) pomiędzy regionami;
- zaś w przypadku gdy $\beta > 0$, mamy do czynienia z procesem konwergencji (zbieżności).

³¹ Kuc, M., *Przemiany w przestrzennym zróżnicowaniu poziomu życia ludności w państwach Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 126.

Obliczona wartość β określa również prędkość, z jaką analizowane regiony poruszają się w kierunku swojego stanu równowagi, tj. można z niej odczytać procent, o jaki w danej jednostce czasu zmniejszyła się odległość od stanu równowagi. Wyższa wartość współczynnika oznacza szybsze tempo konwergencji (dywergencji). Na bazie wartości współczynnika β można obliczyć tzw. wartość half-life określający czas redukcji istniejących różnic rozwojowych o połowę:

$$hl = -\frac{\ln 2}{\beta}$$

Równanie regresji może być estymowane przy użyciu danych przekrojowych lub panelowych, indeksowanych czasem. Do weryfikacji hipotezy konwergencji typu *beta* klasycznie wykorzystywane są modele dla danych panelowych wraz z technikami estymacji opartymi na klasycznej metodzie najmniejszych kwadratów oraz uogólnionej metodzie momentów (UMM).

Tabela 4.16. Oszacowane wartości konwergencji absolutnej typu β w ujęciu gmin i województw w latach 2005-2017

Zmienna syntetyczna	α	b	β	Half-life	Efekt
Na poziomie gmin					
Miara spójności	-0,035	0,021	0,002	395,4	Konwergencja
Miara rozwoju demograficznego	0,067	0,017	0,001	491,8	Konwergencja
Miara rozwoju gospodarczego	0,187	0,057	0,005	140,8	Konwergencja
Miara rozwoju infrastruktury technicznej	0,018	0,004	0,000	1914,6	Konwergencja
Miara rozwoju infrastruktury społecznej	-0,035	-0,007	bd	bd	Dywergencja
Na poziomie województw					
Miara spójności	-0,021	-0,003	bd	bd	bd
Miara rozwoju demograficznego	0,012	0,003	0,000	2735,7	bd
Miara rozwoju gospodarczego	-0,031	-0,006	bd	bd	bd
Miara rozwoju infrastruktury technicznej	-0,043	-0,009	bd	bd	bd
Miara rozwoju infrastruktury społecznej	0,037	0,008	0,001	1008,4	bd

 Istotność statystyczna na poziomie 1%

 Istotność statystyczna na poziomie 10%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS-BDL.

Jak wskazują dane w tabeli 16 dla całej grupy badanych gmin, oszacowania współczynników kierunkowych modeli w przypadku miar rozwoju demograficznego, rozwoju gospodarczego oraz rozwoju infrastruktury technicznej, a także zagregowanej miary spójności wskazywały na dodatnią zależność między poziomem cechy a dynamiką jej wzrostu – współczynniki regresji były istotne statystycznie na poziomie 1%, zaś współczynniki β dodatnie, wskazujące na relatywnie niewielkie tempo konwergencji, co można również wywnioskować na podstawie obserwacji wartości half-life, opisującej okres wymagany do redukcji o połowę istniejących aktualnie nierówności. Na poziomie gmin czas redukcji nierówności jest bardzo długi. W przypadku miary rozwoju infrastruktury społecznej ujemny znak oszacowanych współczynników kierunkowych równania wskazuje raczej na dywergencję (pogłębianie się nierówności), choć jej tempo jest raczej powolne. Współczynniki kierunkowe równań oszacowanych na poziomie województw wskazują na brak istotnej zależności (są one nieistotne statystycznie). Na podstawie oszacowanych wartości można zatem w przypadku pełnej populacji gmin mówić o występowaniu w latach 2005-2017 umiarkowanej konwergencji w zakresie spójności, rozwoju demograficznego, gospodarczego, oraz infrastruktury technicznej.

4.4. Wnioski i rekomendacje

Przeprowadzona analiza rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego na obszarach wiejskich w latach 2005-2017 pozwoliła nakreślić kilka ogólnych prawidłowości w strukturze przestrzeni wiejskiej. Wyniki są następujące:

- Poziom rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego pozostaje w pewnej zależności od rodzaju i liczby mieszkańców w gminie oraz położenia gminy względem większych ośrodków osadniczych. Znacznie niższe wskaźniki rozwoju mają gminy o mniejszej liczbie mieszkańców oraz położone peryferyjnie względem dużego ośrodka osadniczego, niezależnie od rodzaju gminy.
- Poziom rozwoju demograficznego jest znacznie wyższy w gminach wiejskich niż miejsko-wiejskich – dotyczy to głównie małych miast (siedzib gmin miejsko-wiejskich). Miasta te można nazwać „biegunami problemów demograficznych”.
- Zwiększyły się różnice między gminami o bardzo niskim i bardzo wysokim poziomie rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego, świadczy to o pogłębianiu nierówności między gminami. Utrzymywanie się oraz powiększanie różnicowań poziomu rozwoju przestrzeni wiejskiej (pola-

ryzacja) oznacza, że nie jest to zjawisko przypadkowe i przejściowe, lecz odzwierciedla trwale tendencje w rozwoju przestrzeni wiejskiej. Można mówić o osłabieniu spójności terytorialnej badanych aspektów.

- Zmiany poziomu rozwoju gospodarczego i infrastrukturalnego w gminach zachodzą znacznie szybciej niż poziomu rozwoju demograficznego, ponieważ zjawiska demograficzne podlegają zmianom powolnym i długookresowym.
- Występuje tendencja większej przestrzennej heterogeniczności zjawisk w przypadku cech gospodarczych i infrastrukturalnych wobec rosnącej homogeniczności cech demograficznych. Zasoby ludzkie są teoretycznie dość mobilne, w rzeczywistości wiele barier mobilności przestrzennej (sytuacja mieszkaniowa, więzi rodzinne, zasiedziałość) powoduje, iż mamy do czynienia z lokalnymi zasobami ludzkimi. W tej sytuacji zasoby ludzkie należy próbować ulepszać, głównie poprzez poprawę ich jakości – wywierają one coraz większy wpływ na mobilność efektywnego wykorzystania pozostałych czynników rozwoju. Podniesienie jakości walorów miejscowych zasobów ludzkich może dokonywać się poprzez zmianę systemu edukacji oraz rozwój placówek świadczących usługi publiczne na rzecz społeczności lokalnej. Chodzi tu szczególnie o rozwój placówek infrastruktury społecznej, które przyczyniają się do rozwoju człowieka i prawidłowego funkcjonowania społeczności, tworzą one również duży rynek pracy.
- Zróżnicowanie poziomu rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego wewnątrz poszczególnych grup wielkościowych gmin było większe w gminach mniej zaludnionych, o czym świadczą współczynniki zmienności. Oznacza to, że większość gmin o mniejszej liczbie mieszkańców ma niekorzystny potencjał rozwojowy, czy też brak im odpowiednich instrumentów (organizacyjnych, finansowych czy gospodarczych), które w zdecydowany sposób oddziałują na rozwój gminy.
- Strukturalne zrównoważenie (spójność) pod względem rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego zarysowuje się na obszarach środkowej części kraju, zaś niespójność dotyczy głównie części zachodniej i południowej. Niespójność jest wynikiem pogłębiania się wewnątrzregionalnych różnic rozwojowych w poszczególnych aspektach.
- Z reguły regiony cechuje mniejsza spójność pod względem poziomu rozwoju demograficznego w aspekcie dyfuzji, czyli między obszarami o dobrej dostępności a położonymi peryferyjnie, niż w aspekcie polaryzacji, czyli między miastem a przyległymi obszarami wiejskimi.

- Delimitacja obszarów dyfuzji rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego przeprowadzona z wykorzystaniem metody korelacji przestrzennej na poziomie gmin ujawniła, że duże miasta są najsilniejszymi ośrodkami dyfuzji rozwoju w skali swych regionów. Jednak obecność dużych ośrodków miejskich w bezpośrednim sąsiedztwie ma większy wpływ na rozwój gospodarczy i infrastrukturalny niż na rozwój demograficzny.
- W rozwoju demograficznym, gospodarczym i infrastrukturalnym zauważono dwa trendy; wzrost zróżnicowania wewnątrzregionalnego i zmniejszenie się różnic rozwojowych między regionami. Ten pierwszy polega na tym, że rozwój koncentruje się głównie w pewnych obszarach (wokół dużych miast, na obszarach aktywności gospodarczej), drugi wynika z realizacji celów polityki regionalnej.
- Zmiana pozycji regionów pod względem poziomu rozwoju demograficznego, gospodarczego i infrastrukturalnego pokazuje, że gminy czy regiony zajmujące pozycję najwyższą czy najniższą rzadziej ją zmieniają. Natomiast mniej stabilne są gminy i regiony ze wskaźnikiem poziomu rozwoju bliskim średniemu. Pogłębione analizy wskazują, że wahania w poziomie rozwoju wynikają przede wszystkim z dużych potrzeb w zakresie infrastruktury i niewielkich środków na ich zaspokojenie.
- W badanych latach poszczególne regiony wykazały duże wahania w zakresie spójności terytorialnej. Najwyższym poziomem spójności terytorialnym charakteryzowały się regiony w latach 2005-2008, wyraźny spadek nastąpił od 2008 do 2010, natomiast od 2010 do 2015 nastąpił powolny wzrost. Niestety ponowny spadek wystąpił od 2015 roku. Należy zaznaczyć, że na znacznie niższym poziomie spójności i mniejszymi wahaniami proces ten przebiegał w woj. lubelskim i podlaskim.
- Różnice między gminami czy regionami są skutkiem wielu czynników społeczno-gospodarczych i relacji między nimi. U ich podłoża leży przede wszystkim policentryczny charakter struktury przestrzennej Polski i procesy metropolizacji, czyli tworzenie wyraźnych biegunów wzrostu wokół dużych miast.

Ogólnie należy stwierdzić, że efektywne wykorzystanie terytorium i zasobów stanowi kluczowy element do osiągnięcia konwergencji i spójności przestrzeni wiejskiej. Również wymiar miejski staje się coraz istotniejszą częścią tych procesów. Miasta, jak i obszary przyległe tworzą nowe struktury przestrzenne (fragmentacja przestrzeni), wywołujące istotne zmiany w przestrzeni wiejskiej. W przypadku ośrodków regionalnych obszar największych zmian sięga do 30 km.

Z przedstawionych kierunków rozwoju przestrzeni wiejskiej sformułowano pewne rekomendacje dla polityki regionalnej (spójności) krajowej i regionalnej, jak i lokalnej – przyspieszającej rozwój przestrzeni wiejskiej, jak:

- zwiększenie roli ośrodków regionalnych i subregionalnych na rzecz obszarów leżących poza ich bezpośrednim wpływem. Głównie chodzi o skoordynowanie priorytetów i działań, a także środków finansowych, odpowiednio do potrzeb regionalnych i lokalnych;
- w przypadku obszarów peryferyjnych większego wsparcia polityki regionalnej specjalnymi instrumentami czy interwencją. Instrumenty wsparcia powinny być zróżnicowane przestrzennie i dostosowane do specyfiki warunków występujących w regionie, a nawet w gminie, co może przynajmniej zmniejszyć skutki polaryzacji przestrzennej rozwoju;
- wypracowanie racjonalnej koncepcji sieci jednostek osadniczych, w których powinny znajdować się placówki infrastruktury oraz zadbanie o ich dostępność drogową i komunikacyjną. Może to zapewnić sprawny system świadczenia usług publicznych, co wiąże się z poprawą jakości życia na obszarach wiejskich;
- podjęcie działań w kierunku dalszej dekoncentracji instrumentów finansowych gmin, co da im szansę na kompleksowe ujęcie czynników rozwoju lokalnego oraz realizację działań w ramach polityki klimatycznej z uwzględnieniem instrumentów zewnętrznych;
- należałoby postulować bardziej elastyczne podejście do limitów kredytowania wyznaczonych dla poszczególnych gmin. Ma to z jednej strony ograniczyć pokusę nadmiernego zadłużania się słabych ekonomicznie gmin, z drugiej zaś osłabiłby zbędne ograniczenia krępujące dziś gminy zdolne do intensywnego zadłużania;
- z uwagi na spadek nadwyżki operacyjnej w gminach – czyli zdolności inwestycyjnej (po zmianach w stawkach w podatku PIT), konieczny jest nowy mechanizm wyrównawczy i pilna zmiana ustawy o finansach samorządowych;
- strategia lokalna powinna mieć prawidłowo wskazany cel i narzędzia promocji, co umożliwi stwierdzenie czy działania zbliżają się do wyznaczonego celu oraz przeprowadzenie analizy benchmarkowej, która pozwoli na znalezienie kilku samorządów gminnych o podobnym charakterze - szczególnie porównanie sytuacji finansowej. Wychwycenie anomalii będzie wskazówką do optymalizacji samorządowych finansów;

- stworzenie procedur opisujących funkcjonowanie procesu koordynacji działań w przestrzeni wiejskiej, tj. wskazanie instytucji, ich funkcji i sposobów współpracy pomiędzy nimi na poszczególnych poziomach administracyjnych. Chodzi o to, aby zapobiec powielaniu działań wspierających obszary wiejskie, głównie dotyczy to działań zintegrowanych w ramach różnych programów i innych źródeł finansowania;
- uwzględnienie wymiaru terytorialnego w polityce rozwoju obszarów wiejskich przyczyni się do szybszego nadrobienia dystansu rozwojowego wobec obszarów lepiej rozwiniętych oraz spowolnienia wewnętrznego zróżnicowania rozwoju obszarów wiejskich;
- jak wykazały badania, ważnym czynnikiem określającym rozwój obszarów wiejskich i rolnictwa są niewątpliwie zasoby ludzkie, ze względu na ich znaczenie jako siły roboczej, jak i siły nabywczej. Szansa rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa wynika więc z wzajemnego oddziaływania wzrostu zatrudnienia – zwiększania dochodów mieszkańców – podniesienia popytu konsumpcyjnego – dalszego rozwoju działalności gospodarczej. Dlatego niekorzystne procesy demograficzne na niektórych obszarach prowadzą do wzrostu polaryzacji społecznej polegającej na izolacji lub wykluczeniu pewnych grup społecznych w obrębie społeczności regionalnych. Stwierdzona depopulacja tych obszarów ogranicza rozwój ich bazy gospodarczej, w dalszej perspektywie proces ten nasili się z uwagi na starzenia się społeczeństwa. Taka sytuacja stawia te obszary w trudnej pozycji już na starcie wyścigu o przyciąganie kapitału i inwestycji (dość często przy niskim poziomie rozwoju infrastruktury). Z tego względu istotną rolę ma tu do odegrania polityka regionalna.

4.5. Literatura

Hellwig Z. (1968). *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologii podziału kraju ze względu na poziom rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, t. 15.

Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, cz. 2 (2014). D. Kołodziejczyk, M. Gospodarowicz (red. nauk.). Program Wieloletni 2011-2014, nr 104. Warszawa: IERiGŻ-PIB.

Klekotko M. (2012). *Rozwój po śląsku. Procesy kapitalizacji kultury śląskiej społeczności górniczej*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kuc M. (2016). *Przemiany w przestrzennym zróżnicowaniu poziomu życia ludności w państwach Unii Europejskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Sanchez-Zamora P., Gallardo-Cobos R., Romero-Huertas C. (2017). *Assessing the determinants of territorial cohesion: Evidence from Colombian departments*. Geoforum, 87.

Schumpeter J.A. (1960) *Teoria rozwoju gospodarczego*. Warszawa: PWN.

Ustawa o finansach publicznych z dn. 27 sierpnia 2009 r. Dz.U. 2009, nr 157, poz. 1240.

Autorzy:

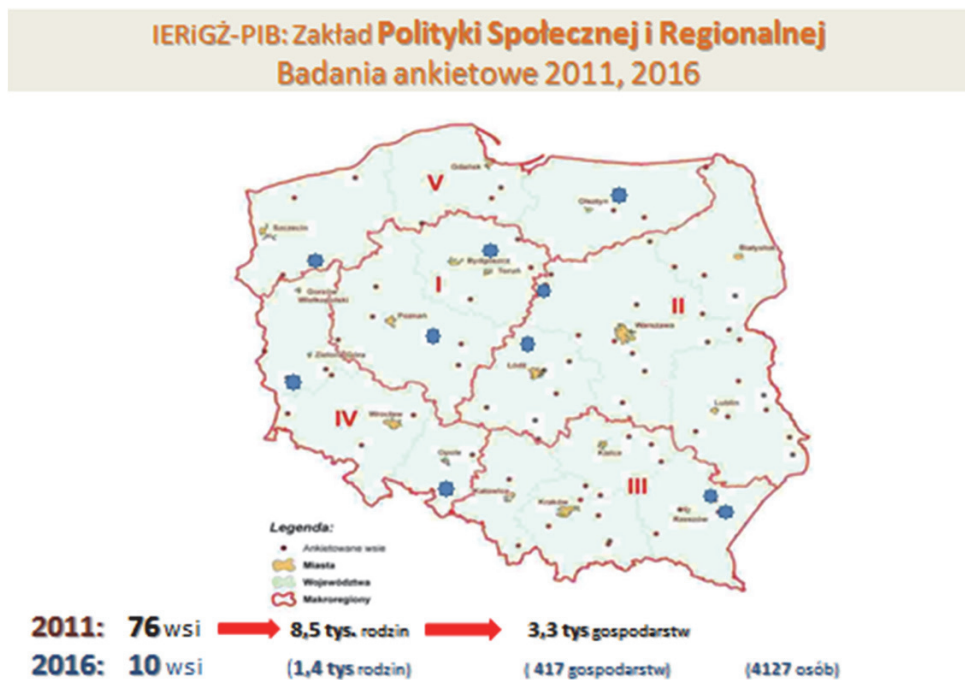
dr hab. Marcin Gospodarowicz, prof. IERiGŻ-PIB

dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGŻ-PIB

mgr inż. Danuta Lidke

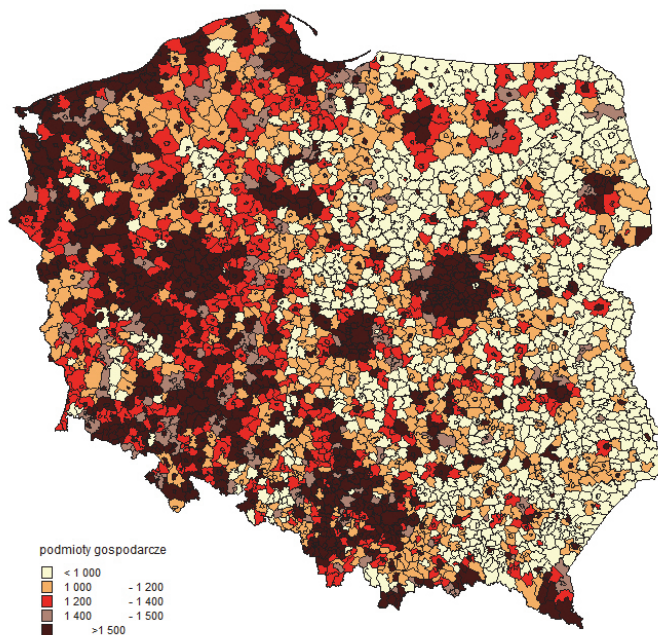
ANEKS
– MAPY, TABELI I WYKRESY

Mapa A.1. Ankietowane wsie w badaniach ankietowych IERiGŻ-PIB

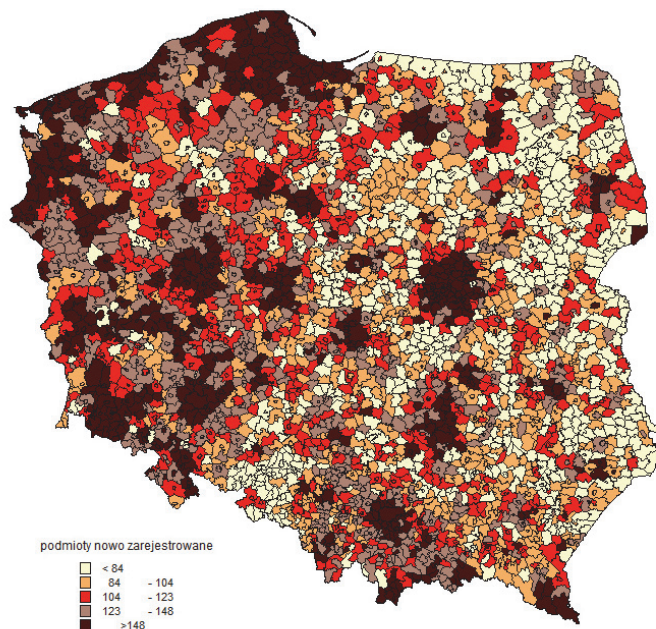
Źródło: na podstawie Ankiety IERiGŻ-PIB.

Mapa A.2. Liczba podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców
w wieku produkcyjnym w 2017 roku.

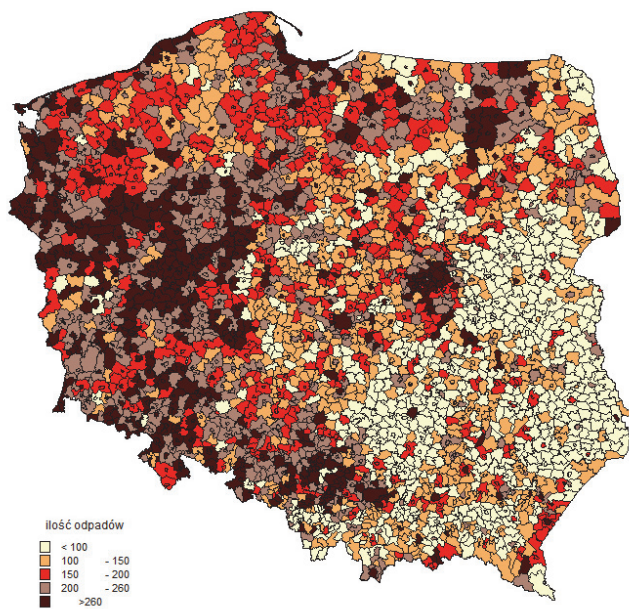
Źródło: opracowanie na podstawie danych BDL GUS.

Mapa A.3. Liczba nowo powstałych podmiotów gospodarczych na 10 tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w roku 2017

Źródło: opracowanie na podstawie danych BDL GUS.

Mapa A.4. Ilość odpadów (śmieci) w kg przypadająca na 1 mieszkańca rocznie w gminach ogółem w roku 2017

Źródło: opracowanie na podstawie danych BDL GUS.

Tabela A.1. Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych powyżej 1 ha UR według grup obszarowych

Wyszczególnienie	Lata	Ogółem	Grupy obszarowe gospodarstw w ha UR						
			1-2	2-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Liczba gospodarstw (w tys.)	2005	1 786,7	447,0	585,5	388,5	167,8	141,7	34,7	21,5
	2017	1 385,1	263,0	449,4	316,2	142,4	140,2	38,5	35,4
Wskaźnik zmian w latach 2005-2017 (100 = 2005)		77,5	58,8	76,8	81,4	84,9	98,9	111,0	164,7
Struktura obszarowa	2005	100,0	25,0	32,9	21,7	9,4	7,9	1,9	1,2
	2017	100,0	19,0	32,4	22,8	10,3	10,1	2,8	2,6

Źródło: opracowanie B. Karwat-Woźniak na podstawie danych GUS [Charakterystyka..., 2006, s. 160-161] i [Użytkowanie gruntów..., 2018, s. 44-45].

Tabela A.2. Zmiany w powierzchni i strukturze użytkowania ziemi rolniczej przez gospodarstwa rolne powyżej 1 ha UR według grup obszarowych

Wyszczególnienie	Lata	Ogółem	Grupy obszarowe gospodarstw w ha UR						
			1-2	2-5	5-10	10-15	15-30	30-50	50 i więcej
Powierzchnia UR (w tys. ha)	2005	15 527.6	638.0	1 895.8	2 762.6	2 036.8	2 880.6	1 304.5	4 009.3
	2017	14 606.8	388.7	1 445.9	2 205.7	1 706.9	2 879.5	1 434.0	4 546.1
Struktura użytkowania ziemi	2005	100.0	4.1	12.2	17.8	13.1	18.6	8.4	25.8
	2017	100.0	2.7	9.9	15.1	11.7	19.7	9.8	31.1
Wskaźnik zmian w latach 2005-2017 (100 = 2005)		94.1	60.9	76.3	79.8	83.8	100.0	109.9	113.3

Źródło: opracowanie B. Karwat-Woźniak na podstawie danych GUS [Charakterystyka..., 2006, s. 160-161] i [Użytkowanie gruntów..., 2018, s. 44-45].

Tabela A.3. Struktura dochodów rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego (w %)

Gospodarstwa	Udział dochodów z:		
	działalności rolniczej	pracy zarobkowej	świadczeń społecznych
2005 razem = 100			
- do 5 ha UR	13.8	56.3	29.9
- pozostałe	63.8	20.4	15.8
- z produkcją wyłącznie na samozaopatrzenie	1.7	65.6	32.7
- głównie na samozaopatrzenie	11.0	57.6	31.4
- głównie na rynek	64.1	20.3	15.6
2016 razem = 100			
- do 5 ha UR	8.8	68.5	22.7
- pozostałe	58.9	29.6	11.5
- z produkcją wyłącznie na samozaopatrzenie	2.4	69.0	28.6
- głównie na samozaopatrzenie	10.2	65.1	24.7
- głównie na rynek	65.5	25.8	8.7

Źródło: opracowanie B. Karwat-Woźniak i P. Chmieliński, na podstawie badań ankietowych IERiGŻ-PIB.

Tabela A.4. Aktywni zawodowo i pracujący w gospodarstwie i poza z rodzin z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego

Wyszczególnienie	2000	2005	2011	2016
Wskaźnik aktywności zawodowej	95,6	98,8	90,2	90,1
Wskaźnik zatrudnienia	95,5	98,1	90,1	89,9
Udział pracujących (100= liczba osób pracujących)				
- wnoszących wkład pracy w gospodarstwo	97,6	96,8	81,3	79,3
- poza gospodarstwem	32,6	35,9	45,8	53,4
- tylko w gospodarstwie	66,4	63,3	51,5	46,2
- tylko poza gospodarstwem rolnym	1,2	2,4	16,0	20,3

* Dotyczy wyłącznie osób w wieku produkcyjnym, panel 10 wsi

Źródło: opracowanie B. Karwat-Woźniak na podstawie badań ankietowych 2000, 2005, 2011 i 2016.

Tabela A.5. Zatrudnienie kierowników gospodarstw rolnych (w %)

Lata	Wyłącznie w gospodarstwie	Wyłącznie poza gospodarstwem	W gospodarstwie i poza gospodarstwem
Mężczyźni			
2000	64,5	2,3	33,2
2005	60,2	1,9	37,9
2011	63,0	0,0	37,0
Kobiety			
2000	72,9	3,2	23,9
2005	67,3	2,7	30,0
2011	67,6	0,0	32,4

Źródło: badania ankietowe IERiGŻ-PIB.

Tabela A.6. Placówki ochrony zdrowia i udzielone porady w zakresie ochrony zdrowia mieszkańcom na obszarach wiejskich w latach 2000-2017

Wyszczególnienie	2000	2005	2011	2017
Odsetek zakładów opieki zdrowotnej	33,2	25,9	23,7	22,3
Odsetek praktyk lekarskich	17,1	20,3	24,5	25,3
Odsetek udzielonych porad	17,0	16,2	16,2	14,9
Odsetek porad stomatologicznych	12,6	12,0	12,3	14,8
Odsetek aptek i punktów aptecznych	20,5	24,1	23,9	23,4

Źródło: na podstawie danych GUS.

Tabela A.7. Udzielone porady w zakresie ochrony zdrowia mieszkańcom na obszarach wiejskich i w miastach w latach 2005-2017

Wyszczególnienie	2005	2011	2017
Wieś			
Udzielone porady ogółem w tys.	37 146	43 808	48 516
w ramach praktyk lekarskich	5 055	4 056	2 624
stomatologiczne	2 102	2 870	5 097
Miasto			
Udzielone porady ogółem w tys.	201 315	234 815	277 353
w ramach praktyk lekarskich	17 736	13 620	9 470
stomatologiczne	15 491	20 398	29 435

Źródło: na podstawie danych GUS.

Tabela A.8. Odległość przestrzenna do placówek ochrony zdrowia (% wsi)

Lata	We wsi	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	Ponad 10 km	Odległość max.
Ośrodek zdrowia/Gminny Ośrodek Zdrowia							
2005	20,0	10,0	10,0	50,0	10,0	-	8 km
2011	30,0	-	20,0	40,0	10,0	-	8 km
2016	22,2	-	22,2	44,5	-	22,2	17 km
Gabinet lekarski							
2005	30,0	10,0	10,0	40,0	10,0	-	8 km
2011	22,0	-	33,3	33,3	10,1	-	8 km
2016	37,5	-	37,5	12,5	-	12,5	17 km
Gabinet stomatologiczny							
2011	10,0	-	20,0	40,0	20,0	10,0	16 km
2016	11,1	-	22,2	55,5	11,1	11,1	10 km
Apteka							
2005	20,0	10,0	10,0	40,0	10,0	10,0	16 km
2011	11,1	11,1	22,2	33,4	22,2	-	10 km
2016	-	-	44,4	44,4	11,1	11,1	10 km
Pogotowie ratunkowe							
2016	-	-	-	44,5	11,1	44,4	17 km
Inne placówki NFZ							
2016	-	-	40,0	20,0	-	40,0	27 km

Źródło: A. Wrzochalska: *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce, Rozdział 4 [w:] P. Chmieleński, M. Dudek, B. Karwat-Woźniak, A. Wrzochalska: Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 114.*

Tabela A.9. Odległość przestrzenna do przystanków autobusowych oraz stacji kolejowych (% wsi)

Lata	We wsi	1-2 km	3-4 km	5-7 km	8-10 km	Ponad 10 km	Odległość max.
Przystanek autobusowy							
2016	80,0	10,0	10,0	-	-	-	3 km
2011	80,0	20,0	-	-	-	-	2 km
2005	90,0	10,0	-	-	-	-	1 km
Przystanek/stacja kolejowa							
2016	10,0	10,0	10,0	20,0	-	40,0	17 km
2011	10,0	10,0	10,0	30,0	10,0	30,0	19 km
2005	20,0	-	10,0	20,0	20,0	20,0	17 km

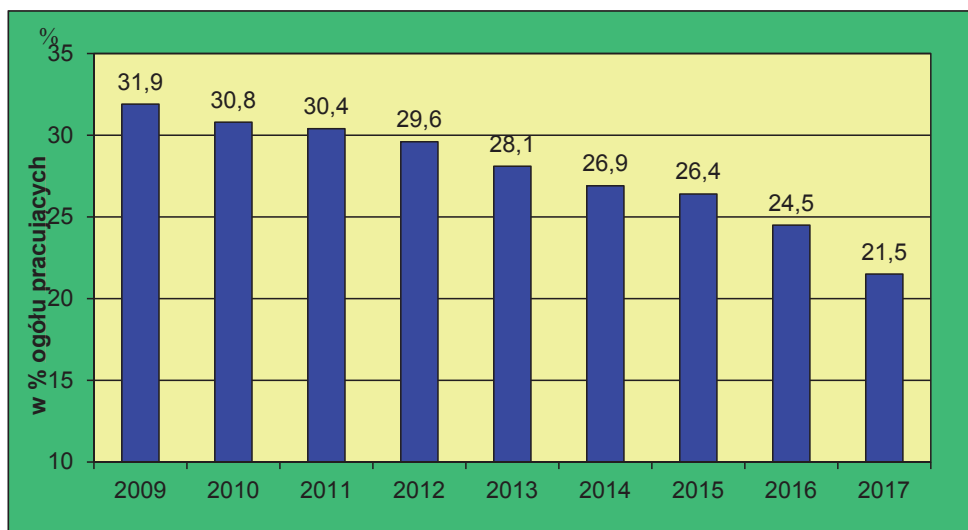
Źródło: Wrzochalska A., *Włączenie społeczne seniorów a rozwój lokalny obszarów wiejskich w Polsce [w:] Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A., Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich, Seria Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019, nr 55, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2017, s. 112.*

Tabela A.10. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytkowania

Wyszczególnienie	Gospodarstwa domowe				
	Rolnicy	Pracownicy	Pracujący na własny rachunek	Emeryci i renciści	Ogółem
2005 – % posiadających:					
Telefon komórkowy	69,8	86,1	91,0	37,6	65,2
Komputer osobisty	35,6	57,0	70,6	15,1	38,6
Dostęp do Internetu	11,4	33,7	51,0	8,4	22,5
Drukarka	23,2	38,4	54,9	9,5	25,8
Samochód osobowy	79,7	60,1	82,6	28,9	47,4
Rower	93,0	71,6	73,2	48,9	62,4
2010 – % posiadających:					
Telefon komórkowy	94,9	98,9	98,9	72,0	88,9
<i>w tym smartfon</i>	43,4	62,2	69,2	16,1	45,4
Komputer osobisty	74,7	85,0	92,3	30,1	64,6
<i>w tym laptop, tablet</i>	60,9	76,8	87,3	30,9	60,3
Dostęp do Internetu	62,2	78,7	89,0	26,8	59,2
<i>w tym Internet szerokopasmowy</i>	41,5	57,7	66,4	18,6	43,0
Drukarka	52,1	54,4	71,9	16,5	41,0
Samochód osobowy	91,0	73,2	91,5	35,2	59,5
Rower	92,4	71,2	73,6	50,5	63,9
2017 – % posiadających:					
Telefon komórkowy	98,8	99,6	99,3	90,2	96,2
<i>w tym smartfon</i>	67,0	78,7	82,8	28,8	60,6
Komputer osobisty	86,6	92,5	96,6	46,7	75,9
<i>w tym laptop, tablet</i>	69,7	81,4	90,3	37,1	65,4
Dostęp do Internetu	85,6	91,5	96,2	45,4	74,8
<i>w tym Internet szerokopasmowy</i>	64,6	66,5	69,9	31,1	53,8
Drukarka	45,0	39,1	58,6	13,2	31,1
<i>w tym wielofunkcyjna</i>	32,4	26,9	43,5	8,2	21,4
Samochód osobowy	94,7	78,2	92,9	40,7	65,0
Rower	87,6	68,2	71,5	46,0	60,7

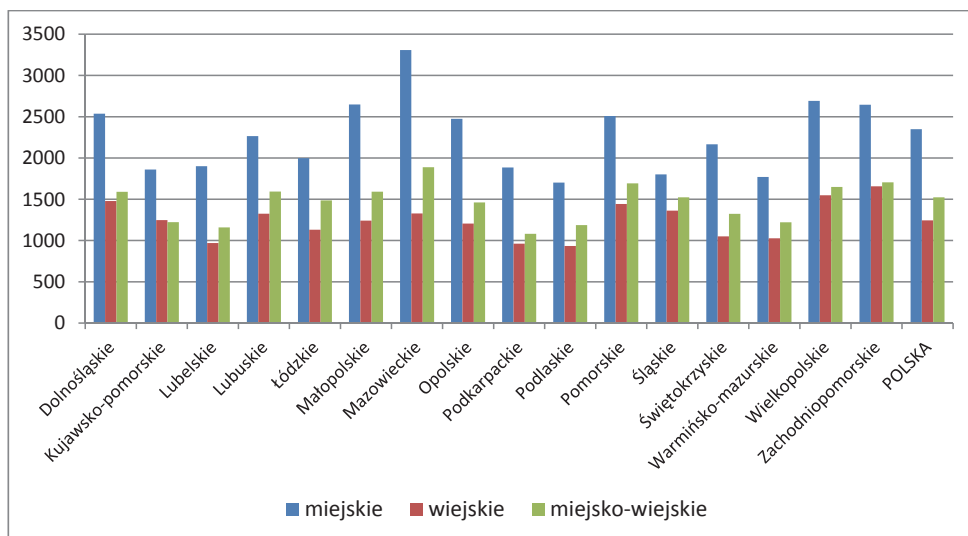
Źródło: na podstawie danych GUS.

Wykres A.1. Udział pracujących w rolnictwie mieszkańców wsi

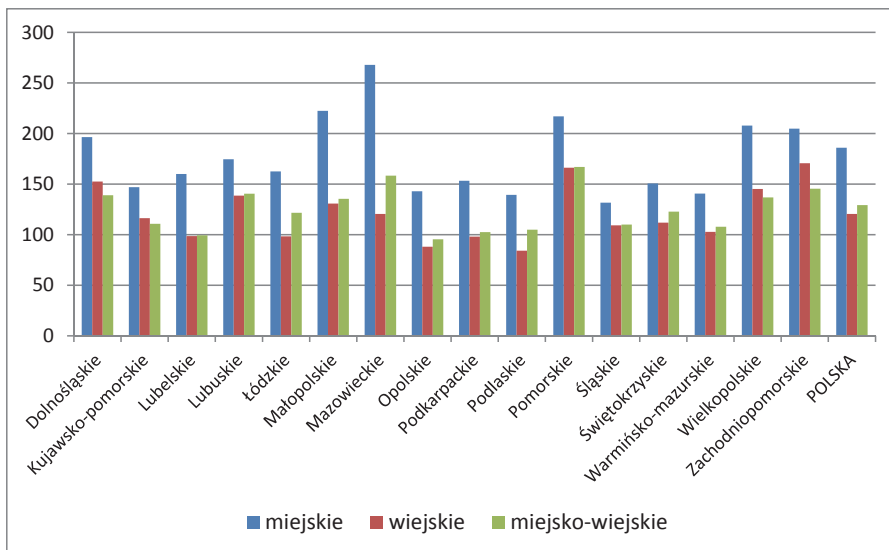
Źródło: opracowanie B. Karwat-Woźniak na podstawie: Aktywność ekonomiczna ludności Polski. Kwartał IV (2004-2018) GUS, Warszawa.

Wykres A.2. Liczba podmiotów gospodarczych na 10. tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w roku 2017, według typów gmin

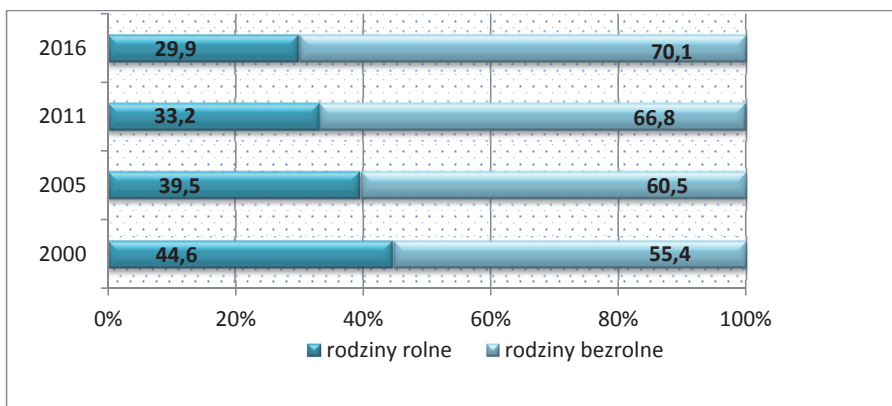
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Wykres A.3. Liczba nowopowstałych podmiotów gospodarczych na 10. tys. mieszkańców w wieku produkcyjnym w roku 2017, według typów gmin

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

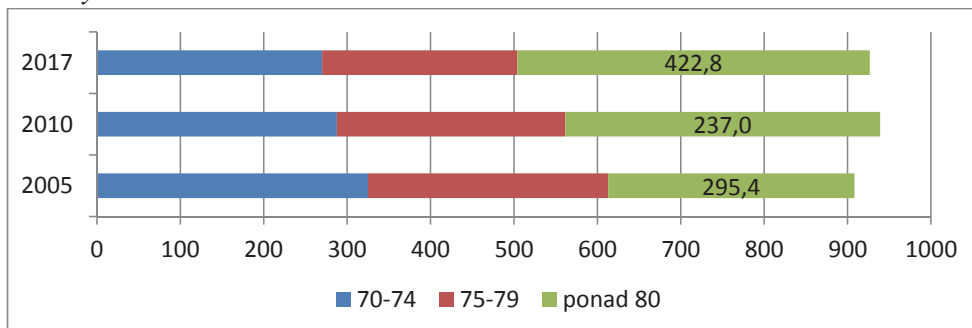
Wykres A.4. Odsetek rodzin rolnych i bezrolnych w latach 2000-2016

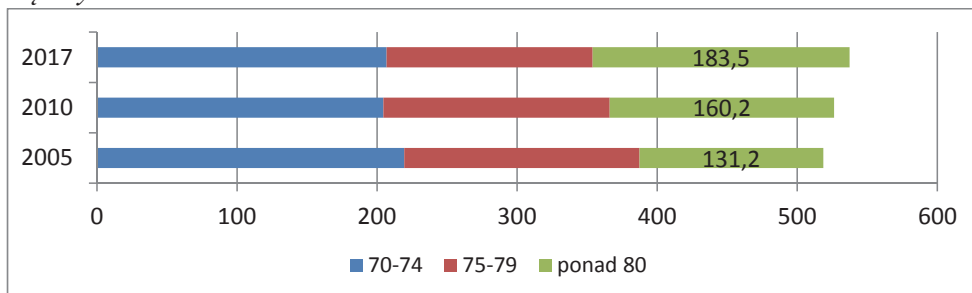
Źródło: badanie ankietowe IERiGŻ-PIB.

Wykres A.5. Liczba ludności w wieku 70 lat i więcej na obszarach wiejskich w latach 2005-2017 (w tys.) w podziale na płeć

Kobiety

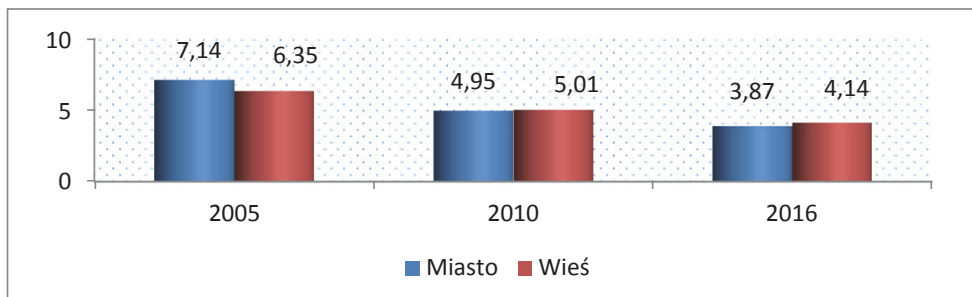

Mężczyźni

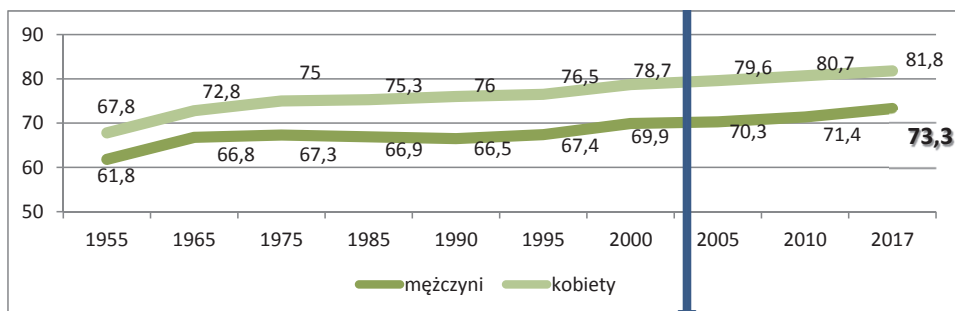
Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS.

Wykres A.6. Współczynnik zgonów niemowląt na wsi i w mieście (na 1000 żywych urodzeń)

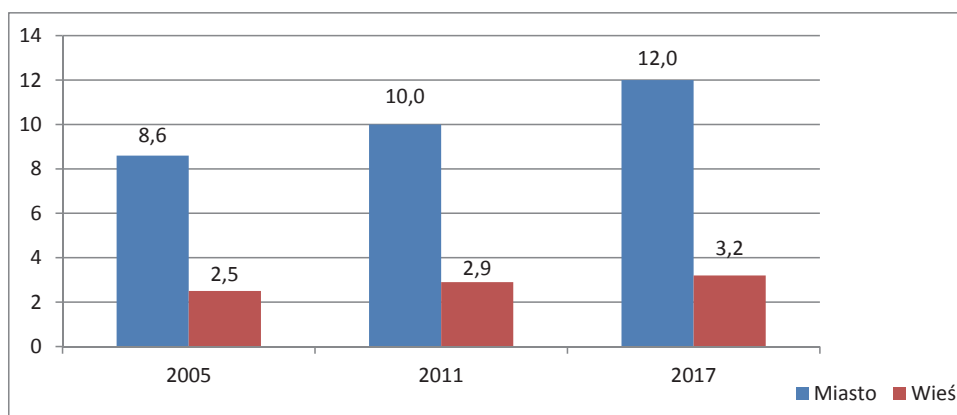
Źródło: na podstawie danych GUS.

Wykres A.7. Średnia długość życia mężczyzn i kobiet w Polsce

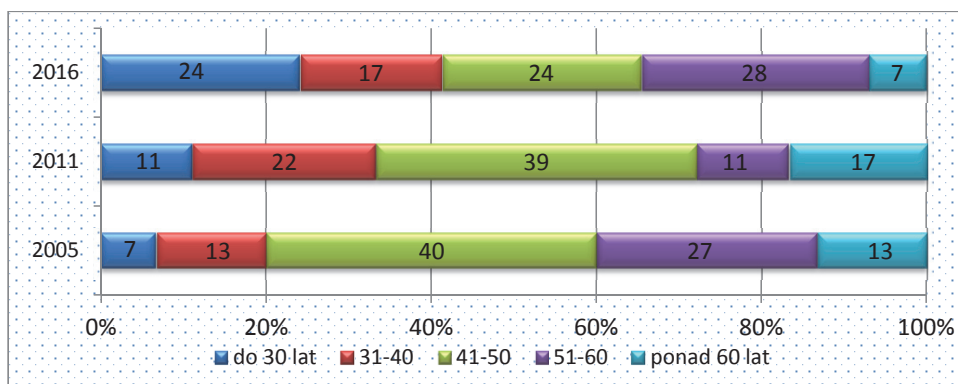
Źródło: na podstawie danych GUS.

Wykres A.8. Udzielone porady lekarskie na 1 osobę w latach 2005-2017

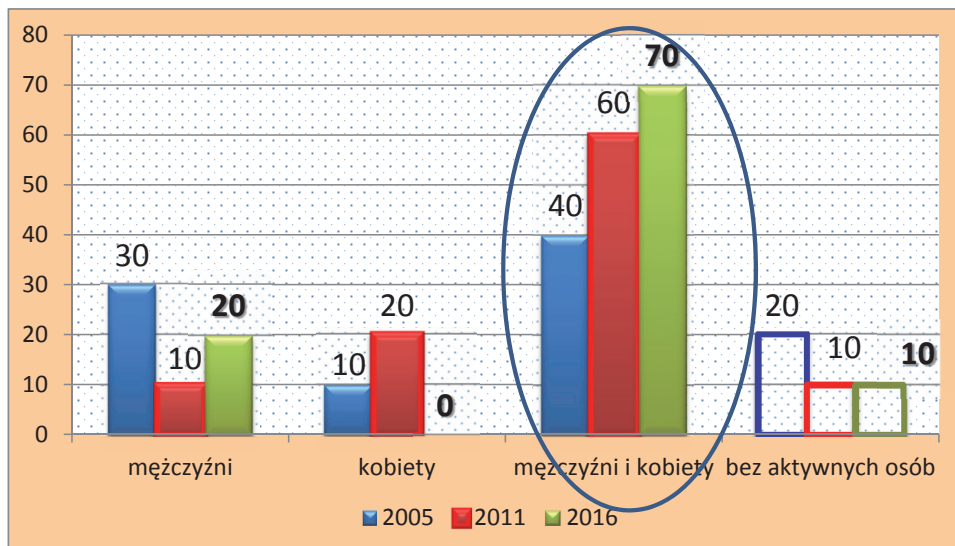
Źródło: na podstawie danych GUS.

Wykres A.9. Wiek osób aktywnych na obszarach wiejskich

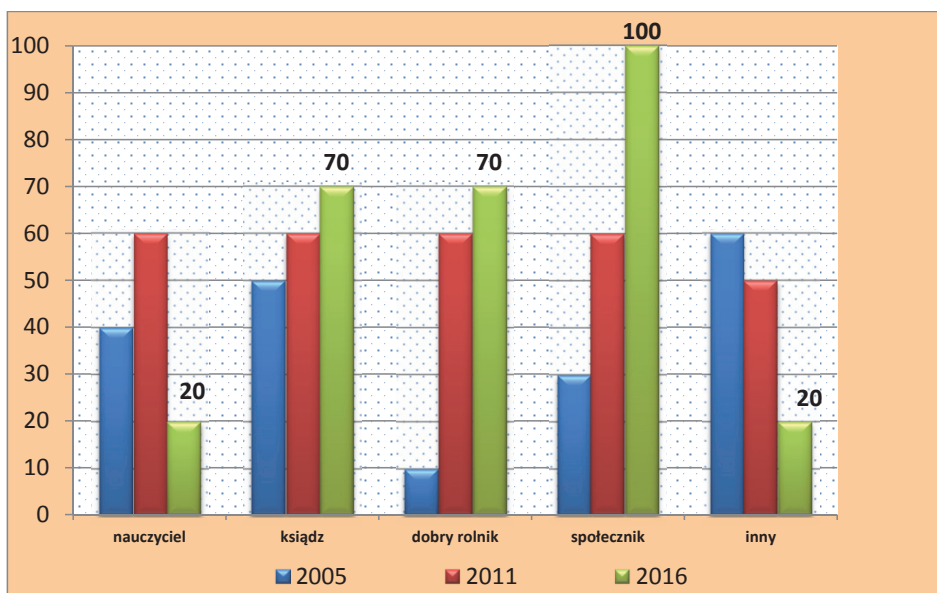
Źródło: badanie ankietowe IERiGŻ-PIB.

Wykres A.10. Aktywność społeczna na obszarach wiejskich odsetek wsi (%)

Źródło: badanie ankietowe IERiGŻ-PIB.

Wykres A.11. Autorytety na obszarach wiejskich w latach: 2005-2016 (%)

Źródło: badanie ankietowe IERiGŻ-PIB.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład 50 egz., ark. wyd. 10,7

Druk i oprawa: ZAPOL Sobczyk Spółka Jawna